

ZGODOVINA

Letnik XII • številka 3–4 • MMIII

Poština plačana pri pošti 1102 Ljubljana

V Š O L I

Slovenci v prvem desetletju po drugi svetovni vojni

ZAVOD REPUBLIKE SLOVENIJE ZA ŠOLSTVO

Ustanova: _____

Naslov: _____

Poštna številka/kraj: _____

Oseba za stike: _____ Telefon: _____

Davčna številka: _____

Naročamo _____ kosov CD-ja S sliko v zgodovino po ceni 10.600.-SIT

V skladu z zakonom o DDV nismo davčni zavezanci. Poštšina je vračunana v ceno.

Kraj in datum: _____ Žig: _____ Podpis odgovorne osebe: _____

Izpolnjeno naročilnico pošljite na naslov: **APRIL- Zuljan in partner, Cesta 24. junija 68, 1000 Ljubljana,**
CD - S sliko v zgodovino lahko naročite tudi po e-mailu: april@siol.net

Spoštovani bralke in bralci!

V uredništvu revije Zgodovina v šoli smo se odločili za delno tematsko vsebinsko zasnovo, da bi povečali uporabnost in koristnost izbranih strokovnih in didaktično-metodičnih člankov pri poučevanju in učenju zgodovine.

Pred vami je prva tematska številka o občutljivih temah iz slovenske povojne zgodovine, v pripravi pa sta še številki, ki bosta posvečeni izseljevanju Slovencev in spremembam, ki jih zgodovini prinaša uvedba devetletne osnovne šole. Pomembne in zanimive so ne le za osnovnošolske učiteljice in učitelje, ampak tudi za poučevanje in učenje zgodovine v srednjih šolah in pri univerzitetnem študiju.

Pri izboru tem bomo upoštevali vaše želje in pobude. Vodilo nam bo zlasti osvetlitev zanemarjenih, enostransko prikazanih in občutljivih tem slovenske zgodovine ter didaktično-metodičnih novosti, ki bodo pripomogle k učinkovitejšemu in zanimivejšemu poučevanju in učenju zgodovine. Prek tega se bo utrdila zgodovina v predmetnikih različnih vrst šol in programov, čeprav se ponavljajo poskusi, da se predmet krči, učitelje pa potisne na profesionalno obrobje, da ne omenjamo preživetja. Zgodovina bo v šolah močna le toliko, kolikor bomo močni in prodorni vsi, ki zanjo tako in drugače skrbimo.

Priznani raziskovalke in raziskovalci so napisali članke o izbranih problemih iz prvega desetletja slovenske povojne zgodovine z izborom zlasti novejšje literature za kakovostnejše strokovne priprave na pouk. To dvojno številko Zgodovine v šoli bo didaktično-metodično dopolnil priročnik za učitelje z zbirko virov, delovnih listov in primerov sprotih priprav na pouk za osnovne in srednje šole, ki jih pripravljamo s skupino osnovno- in srednješolskih učiteljev. Priročnik bo izšel pri Založbi Zavoda RS za šolstvo. Omeniti velja še to, da sta tematska številka in priročnik za učitelje nastala kot rezultat seminarja, ki je potekal 15. in 16. novembra 2002 v Radovljici z naslovom Uvajanje novih učnih načrtov pri zgodovini — obravnava občutljivih tem iz slovenske povojne zgodovine. Ker je bilo zanimanje za ta seminar zelo veliko, pripravljamo 14. in 15. novembra 2003 ponovitev, prav tako v SIC Radovljica.

Zakaj sem se odločila za obravnavo tem slovenske zgodovine prvega desetletja po vojni?

Menim, da ta tematika po človeški in profesionalni plati prizadeva večino izmed nas. Medvojna razdeljenost Slovencev in povojno obračunavanje različnih vrst in oblik, ki je povzročilo toliko tragičnih usod, vplivata na naše življenje in delo še danes. Izpraševanje vesti pogojujejo naša vzgoja in osebne odločitve. Avtorji učnih načrtov in učbenikov za zgodovino v osnovnih in srednjih šolah so se po osamosvojitvi Slovenije prizadevali za objektivni prikaz slovenske zgodovine takoj po zaključeni vojni. Menim, da so bili pri delu dovolj objektivni, čeprav bi vsebine in cilje v skladu z novejšimi raziskavami in izsledki še lahko dopolnili in nadgradili. Pri pouku se še vedno dogaja marsikaj, predvsem pa neokusne prisposobe o »rdečih in belih« in izjave o »prijaznih okupatorjih«, »prav je, da so jih pobili«, »še premalo so jih pobili« ... v razred ne sodijo in niso vredne zgodovinarja — humanista, in še manj človeka.

Vilma Brodnik
Odgovorna urednica

ZGODOVINA

V ŠOLI

Letnik XI

številka

3-4

MMIII

Naša kolumna

Dr. Milko Mikola:

K problematiki obravnavanja nekaterih »občutljivih tem« slovenske povojne zgodovine pri pouku zgodovine v osnovnih in srednjih šolah 3

Matjan Rode:

Občutljiva zgodovina v šolskih klopih 4

Iz zgodovinopisja

Dr. Milko Mikola:

Nekatere oblike represije komunističnega režima v Sloveniji v letih od 1945 – 1952 5

Dr. Boris Mlakar:

Domobranstvo, njegov nastanek in konec v evropskih primerjavah 9

Dr. Marjan Drnovšek:

»Sramota umira počasi« 15

Dr. Jerca Vodušek Starič:

Nekatere nejasnosti in dileme o povojni ureditvi Slovenije 23

Dr. Nevenka Troha:

Fojbe – koliko resnic. Genocid ali kaznovanje fašističnih zločinov 28

Mihael Glavan:

Gonja proti vernim učiteljem. Iz Kocbekovega dnevnika za leto 1952 35

Jože Dežman:

Meje revolucije 40

Seminarji

Dunja Dobaja:

Mednarodni simpozij. Kolaboracija in čistke 47

Razstave

Mag. Marko Štepec:

Potujoča razstava o evropskih poglavjih slovenske zgodovine 49

Jože Dežman:

»Med kljukastim križem in rdečo zvezdo« 52

Zgodovina v šoli,

11. letnik, številka 3-4/2003

ISSN 1318-1416

Izdajatelj in založnik:

Zavod Republike Slovenije za šolstvo

Uredniški odbor:

docent dr. Bojan Balkovec (Filozofska fakulteta), Vilma Brodnik, prof. (ZRSŠ), Andreja Droljc, prof. (Gimnazija Šentvid, Ljubljana), dr. Marjan Drnovšek (Inštitut za slovensko izseljenstvo pri ZRC SAZU), Janez Globočnik, prof. (Srednja ekonomsko-turistična šola Radovljica), dr. Stane Granda (Zgodovinski inštitut Milka Kosa pri ZRC SAZU), doc. dr. Janez Marolt (Filozofska fakulteta), Marjan Rode, dipl. zgodovinar (OŠ Bičevje, Ljubljana), dr. Štefan Trojar (Filozofska fakulteta)

Odgovorna urednica: Vilma Brodnik, prof.**Tehnična urednica:** Andreja Droljc, prof.

Naslov uredništva: Vilma Brodnik, ZRSŠ, OE Ljubljana,
Parmova 33, tel.: 01/236 31 19, faks: 01/236 31 50,
e-pošta: **Vilma.Brodnik@zrss.si**

Jezikovni pregled: Ana Galjot, prof.**Urednica založbe:** Zvonka Labernik**Oblikovanje:** Simon Kajtna, akademski slikar**Tisk:** Kurir, d.o.o.**Naročila revije sprejema:**elektronska pošta: Zalozba@zrss.si
ali

faks: 01/300 51 99

Izhajanje revije sofinancira Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport.

Revija je vpisana v evidenco javnih glasil, ki jo vodi Ministrstvo za kulturo pod zaporedno št. 1406.

Ljubljana, 2003

Naročnina:

8500,00 SIT – cena štirih števil letnika za ustanove
6700,00 SIT – cena štirih števil za posameznike
2200,00 SIT – cena posameznega izvoda v prosti prodaji
6200,00 SIT – cena štirih števil letnika za študente, dijake in upokoјence
1550,00 SIT – cena posamezne številke za študente, dijake in upokoјence
10200,00 SIT – cena štirih števil za tujino

ZAVOD REPUBLIKE SLOVENIJE ZA ŠOLSTVO

Dr. Milko Mikola, Zgodovinski arhiv v Celju

K problematiki obravnavanja nekaterih »občutljivih tem« slovenske povojne zgodovine pri pouku zgodovine v osnovnih in srednjih šolah

V slovenski povojni zgodovini obstaja vrsta tem, ki bi jih lahko opredelili kot »občutljive«. Mednje vsekakor spada tudi vsa tematika, ki smo jo zgodovinarji predstavili na seminarju za profesorje in učitelje zgodovine osnovnih in srednjih šol 15. in 16. novembra v Radovljici. Objavljene so tudi v tej številki revije Zgodovina v šoli. To so teme, o povojnih dogodkih v Sloveniji, ki so odločilno zaznamovali in prizadeli ne le posameznike, ampak celotni slovenski narod. Večina tem se veže na dogodke, ki so se v Sloveniji zgodili v prvih povojnih letih. Zato so povezane predvsem z izvajanjem nekaterih najhujših oblik represije komunističnega sistema nad lastnimi državljani. Najbolj »občutljive« teme slovenske povojne zgodovine so predvsem:

- povojni množični izvensodni poboji,
- izgon pripadnikov nemške manjšine iz Slovenije / Jugoslavije/,
- nasilni odvzemi premoženja,
- politični in zrežirani sodni procesi,
- pošiljanje obsojencev na prisilno, poboljševalno in družbenokoristno delo,
- koncentracijska in kazenska delovna taborišča,
- kolektivizacija in z njo povezani »kulaški procesi«,
- vprašanje slovenske povojne politične emigracije.

Ti pojavi in dogodki so za »občutljive« teme veljali že v času vladavine enopartijskega komunističnega sistema. To je povsem razumljivo, saj bi z njihovo obravnavo razkrili nekatere najtemnejše strani njegove vladavine. Posledica tega je bila, da se o njih ni smelo niti govoriti, kaj šele pisati. Zaradi tega bi zanje bolj kot izraz »občutljive« ustrežal izraz »zamoščane« ali tudi »tabu« teme. Takšnim težnjam komunističnega sistema, da se določeni dogodki slovenske povojne zgodovine enostavno zamoščijo, ker bi njihovo razkritje lahko nanj vrglo temno senco, se je uклонilo tudi slovensko zgodovinopisje. S tem je zavestno pristalo tudi na določeno potvarjanje naše polpretekle zgodovine, kajti vsako namerno in zavestno molčanje o zgodovinskih dejstvih ni nič drugega kot potvarjano zgodovino. Posledica tega je bila, da so se nekateri za komunistični sistem »občutljivih« tem namesto zgodovinarjev morali lotiti pisatelji. Tiste, katerih so se lotili zgodovinarji, so jih obravnavali nekritično in v skladu z merili, ki jih je postavila in dovoljevala tedanja politična oblast.

Tipično delo takšnega proučevanja slovenske povojne zgodovine je Zgodovina Slovencev iz leta 1979. Čeprav je v njej slovenski povojni zgodovini posvečeno obsežno poglavje z naslovom Slovenija po osvoboditvi, zmanjšemo večino »občutljivih« tem. Nekaterih so se avtorji tega poglavja sicer dotaknili, vendar jih obravnavajo povsem nekritično in enostransko. V omenjenem poglavju je kar precej govora tudi o povojnih političnih sodnih procesih, vendar niso prikazani kot ena najtežjih oblik kršitve

temeljnih človekovih pravic, ampak kot povsem običajni sodni procesi proti navadnim zlikovcem in kriminalcem. Do kvalitativnih sprememb pri obravnavanju »občutljivih« oziroma »zamoščanih« tem povojnega obdobja slovenske zgodovine je prišlo šele po izvedbi demokratičnih sprememb v Sloveniji v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja. Šele takrat so tudi te teme postale predmet zanimanja in proučevanja številnih zgodovinarjev in pravnikov. Rezultat povečanega zanimanja se je kmalu pokazal, saj je doslej o njih izšlo že veliko znanstvenih razprav in monografij,¹ tako da danes ne moremo več govoriti, da so še vedno neobdelane in zamoščane.

Vse navedeno je vplivalo tudi na poučevanje povojne slovenske zgodovine v osnovnih in srednjih šolah. Tudi tu je veljalo, da so določeni dogodki slovenske polpretekle zgodovine, ki so bili za komunistični sistem neprijetni, morali ostati zamoščani. Zanje ni bilo prostora niti v učnih načrtih niti v zgodovinskih učbenikih. Tako učenci pri pouku zgodovine niso zvedeli ničesar niti o tako hudih kršitvah človekovih pravic in svoboščin, ki so se v Sloveniji dogajale v prvih povojnih letih, kot so bili množični izvensodni poboji, obstoj koncentracijskih in kazenskih delovnih taborišč. Ugotavljamo, da o teh temah učenci pri pouku zgodovine še danes zvedo zelo malo ali nič, čeprav je od demokratičnih sprememb v Sloveniji minilo že več kot deset let in so bile v tem času o njih že objavljene številne razprave in monografije. Tako si učenci, ko zapuščajo osnovno ali celo srednjo šolo, še vedno ne znajo pojasniti, npr. od kod v Sloveniji toliko množičnih grobišč, zakaj je slovenski parlament moral sprejeti določene zakone, kot sta npr. Zakon o denacionalizaciji in Zakon o popravni krivici.

To lahko pojasnimo s tem, da se te teme še vedno obravnavajo kot »občutljive«. Kot takšne so neprimerne za vključitev v pouk zgodovine, ker zanje še ni pravi čas. Te teme so sicer res občutljive, vendar to ne pomeni, da je treba z njihovo obravnavo pri pouku zgodovine še naprej odlašati. Če hočemo postati odprta demokratična družba, moramo mlade ljudi v šoli seznaniti tudi z vsemi temnimi platmi naše zgodovine in jim omogočiti, da jih bodo sposobni tudi pravilno presojeti in vrednotiti. Tako ne moremo in ne smemo še naprej pristajati na to, da se v šoli učenci seznanijo samo z medvojnimi nasiljem nacifašističnega totalitarizma nad slovenskim življenjem, povojno nasilje komunističnega totalitarizma nad lastnim narodom pa enostavno zamoščimo. Samo tako, da bodo seznanjeni z vsem, kar sta posameznikom in celim narodom v dvajsetem stoletju hudega povzročila tako nacifašizem kot tudi komunizem, bodo učenci spoznali bistvo vsakega totalitarizma. S tem pa bodo tudi znali ločevati med totalitarizmom in demokracijo. Šele tako bodo tudi lahko razumeli pomen demokratičnih sprememb, ki so se po padcu berlinskega zidu zgodile v državah vzhodne Evrope in tudi v Sloveniji.

¹ Večina teh razprav in monografij je navedenih v opombah mojega prispevka in v objavljenih prispevkih ostalih avtorjev.

Marjan Rode, OŠ Bičevje v Ljubljani

Občutljiva zgodovina v šolskih klopeh

Polpretekla zgodovina je zaradi svoje velike vplivnosti na sedanost vedno predmet razprav. Že precej vsakdanje teme še dolgo burijo duhove udeležencev. Kadar pa se zgodovina zavrti v plesu prelomnih dogodkov, se z njimi zaposlujejo še naslednje generacije. Toliko bolj postane predmet pogovorov in debat zamolčana ali prikrojena zgodovina, ki zaradi svoje skrivnostnosti vabi, njen molk pa kliče h katarzi obe strani, zmagovalce in (navadno) njihove žrtve. V interesu vladajočih skupin je seveda »pravilno« prikazovanje preteklosti šolski mladini, ki naj prevzame pomembnejše vrednote generacije svojih mater in očetov.

Oblast je lahko lucidna in zna oceniti, kje je meja med še znosnim poudarjanjem starih vrednot in dopuščanjem novih idej. Lahko pa zaradi ideološke togosti določi, kaj je prav in kaj ni, kdo so naši in njihovi, kaj je pravilno in kaj ni.

Zakaj že na začetku svojega razmišljanja o poučevanju občutljivih tem pri pouku zgodovine tako poudarjam starejšo generacijo in oblast? Praviloma želi vsaka oblast vplivati na šolski sistem, ki naj bi generiral ustrezne naslednike s podobnimi vrednotami. Oblast poskrbi za ustrezne pravne in vsebinske okvire, v katere se vpne vzgoja in izobraževanje. Kar mogoče marsikomu, ki nejasno vidi meje demokracije ni všeč, vendar drugače doslej ni šlo. Še kako je pomembno, da šolska oblast sprejema pobude stroke in civilne družbe in omogoča dosledno poučevanje občutljivih tem. S tem onemogoča ozko ideološko uniformiranje mlade generacije, prav tako pa z možnostjo dialoga jemlje iz rok orožje ideologijam, ki gradijo svoj uspeh na ekskluzivnosti in družbenih napetostih.

»V naših šolah se še vedno premalo poučujejo občutljive teme polpretekle zgodovine.« Misel, ki se po letu 1991 pogosto ponavlja. Prepričan sem, da njeni avtorji mislijo resno, vprašanje pa je, če izjava ustreza resničnosti naših šol. Šolski sistem se, kot je bilo že omenjeno, gradi pretežno od zgoraj navzdol. Oblast predpiše pravila in da vsaj vsebinske napotke. Sledi realizacija: založbe navadno poiščejo avtorje učbenikov in ostale pedagoške literature, ki v okviru predpisanega ponudijo učiteljem in učencem materiale za pouk. Končno nastopijo učitelji, ki pa s pomočjo te literature in po lastni presoji posredujejo vsebine učencem in jih z bolj ali manj uspešnimi metodami učijo ustvarjati svoj odnos do preteklosti.

Če pogledamo, kako je ta tristopenjska transmisija formiranja vsebin in znanja potekala pred letom 1991 in po njem, vidimo, da je tedanja republiška šolska oblast preko Zavoda za šolstvo določila pravila in vsebina poučevanja zgodovine. Nesporni ideološki princip obravnavanja medvojne in povojne zgodovine, o čemer teče beseda, je v tedanjem učnem načrtu glorificiral eno stran, drugi pa je namenil nekaj besed, s poudarkom na izdajstvu in kolaboraciji. Seveda edini učbenik ni mogel iz teh klišejev, prav tako ne ostali pedagoški pripomočki. Kako smo učitelji poučevali, vemo najbolje sami. Spopadali smo se z dvema osnovnima problemoma: slabo poznavanje (nedostopnost virov in literature) medvojne problematike in samocenzura. Kljub temu je lahko vsak z določenimi poudarki kolikor toliko omilil enostransko podajanje te zgodovine.

Po osamosvojitvi je demokratizacija, ki jo na področju šolske zgodovine lahko imenujemo korektna strokovnost, določila učni načrt, ki uravnoteženo navaja obravnavo tem polpretekle zgodovine. Pregled učbenikov zgodovine (omejil sem se samo na splošno izobraževalne šole: osnovno šole in gimnazijo) nam pokaže zanimivo kvantitativno in kvalitativno podobo. Prva učbenika zgodovine v samostojni Sloveniji za osmi razred osnovne šole in 4. razred gimnazije (Nešović, Prunk, 1994 in Repe, 1996) namenjata približno četrtno prostora, ki je namenjen prikazu medvojne nacionalne zgodovine temam, ki obravnavajo protipartizanski tabor. Pri tem moramo upoštevati dve dejstvi. Ena od tem obravnava življenje civilnega prebivalstva, kar bi težko uvrstili na eno ali drugo stran. Obsežnejši prikaz partizanskega tabora je utemeljen z dejstvom, da je bila to zmagovita stran, ki je krojila še skoraj pol stoletja povojne nacionalne zgodovine. Razumevanje zadnjega obdobja torej zahteva podrobnejši prikaz predhodnega. Tema učbenikoma so sledili novi. Za osnovno šolo dva (Dolenc, Gabrič, Rode, 1997 in Kern, Nečak, Repe, 1997) in za gimnazijo Repe, 1996. Osnovnošolci trenutno uporabljajo dva učbenika: Kern, Nečak, Repe, 2000 in Dolenc, Gabrič, Rode, 2002. Prav tako lahko gimnazijci trenutno uporabljajo dva učbenika, ki sta izšla 2000 (Repe) in 2002 (Dolenc, Gabrič). Delež vsebin, ki obravnavajo protipartizanski tabor v osnovnošolskih učbenikih niha od ene petine pa celo do približno 40 % obsega medvojnih tem nacionalne zgodovine. Gimnazijska učbenika se gibljeta okoli četrtnine. Tudi za trenutno veljavne učbenike velja zgornja ugotovitev glede razporeditve tem.

Nekateri delovni zvezki (osnovnošolski in gimnazijski) komaj ali malo omenjajo protipartizansko stran, v enem pa celotno poglavje s pomočjo virov, v paralelnem prikazu pripoveduje zgodbo ene in druge strani.

Avtorji govorijo o »občutljivih« temah z zgodovinske distance, iščejo vzroke, ki so pripeljali ljudi na eno ali drugo stran, govorijo o poteh in stranpoteh nasprotnih taborov. Mislim, da so se predvsem avtorji učbenikov otesili takih prikazov zgodovine, kot jih še marsikdo vidi z deset in več let starimi očali.

Kako pa učitelji? Verjetno je ta zadnja »transmisija« zgodovine najmanj preverljiva. Učitelj podaja preteklost, kot mu jo kažejo izkušnje, kot je obsežno njegovo znanje, prav tako so izredno prisotne osebnostne značilnosti. V njegovih rokah dobi kurikulum konkretno podobo. Približek te zgodovinske slike odnesejo učenci s seboj in se vrnejo v šolo z izjavami (starih staršev, staršev ali koga drugega): »Zakaj se tako učite o partizanih?« ali: »To, kar ste šli gledat, je povojna izmišljotina rdečih!«

Mislim, da je smer našega zgodovinskega kurikulumu ustrezna. Očitki, da še vedno molčimo o »zamolčani zgodovini« vsaj kar se tiče učbenikov, ne držijo. Vtis imam, da se njihovi avtorji ne posvetijo dovolj pregledu, kaj trenutno obstaja na področju učbenikov in ostale literature, ki se uporablja pri pouku zgodovine.

Dr. Milko Mikola, Zgodovinski arhiv v Celju

Nekatere oblike represije komunističnega režima v Sloveniji v letih od 1945 – 1952

Pri obravnavanju povojne represije komunističnega sistema v Sloveniji se je treba zavedati, da je bila Slovenija kot republika del avnojske Jugoslavije, ki se je uvrščala med države s totalitarnimi komunističnimi sistemi. Ena od osnovnih značilnosti vsakega komunističnega totalitarnega sistema je tudi izvajanje represije nad lastnimi državljani. Jugoslovanski /slovenski/ komunistični totalitarni sistem v tem ni bil nikakršna izjema. Tudi v avnojski Jugoslaviji in s tem tudi v Sloveniji kot njenemu sestavnemu delu je komunistični totalitarni sistem ves čas njenega obstoja nad svojimi državljani izvajal represijo in se v tem ni kaj dosti razlikoval od ostalih držav realsocializma. Ta represija je v različnih obdobjih dosegala različno stopnjo intenzivnosti. Obdobjem ostre represije so sledila tudi obdobja, ko je ta nekoliko popustila. Prišlo je celo do poskusov izvajanja določene liberalizacije v okviru komunističnega sistema. V Sloveniji se je obdobje takšnega partijskega »liberalizma« začelo leta 1967 z nastopom Staneta Kavčiča in se zaključilo novembra 1972 z njegovo odstranitvijo z državnih položajev.¹ Tudi temu obdobju liberalizacije je sledilo obdobje povečane represije, ki ga poznamo kot »svinčena leta«. Trajalo je do konca osemdesetih let.

Obdobje najhujše represije v Jugoslaviji /Sloveniji/ je bilo od konca vojne leta 1945 do začetka petdesetih let. Upravičeno ga smemo označiti kot obdobje stalinizma. V tem obdobju je namreč komunistični sistem v Jugoslaviji /Sloveniji/ nad svojimi državljani izvajal vse tiste oblike represije, ki so bile najbolj tipične za stalinistične sisteme v Sovjetski zvezi in v drugih državah t. i. ljudske demokracije. To lahko pripišemo predvsem dejstvu, da je bila Komunistična partija Jugoslavije tedaj

»od drugih vzhodnoevropskih komunističnih partij ena izmed najbolj radikalnih, saj se je najbolj nagibala k sovjetskemu socialističnemu vzorcu...«² V nadaljevanju si bomo ogledali nekaj najhujših oblik represije, ki jih je izvajal komunistični sistem v Sloveniji nad svojimi državljani v obdobju 1945 – 1952.³ Te oblike represije so bile predvsem naslednje:

1. množični izvensodni poboji,
2. prisilni odvzemi premoženja,
3. izvajanje političnih in »zrežiranih« sodnih procesov,
4. pošiljanje obsojencev na prisilno, poboljševalno in družbenokoristno delo,
5. izgoni prebivalcev iz njihovega kraja bivanja.

Množični izvensodni poboji

Najstrahotnejšo obliko represije komunističnega sistema v Sloveniji so vsekar predstavljali izvensodni poboji t. i. narodnih sovražnikov (sovražnikov ljudstva). Množično so jih izvajali v prvih mesecih po končani vojni leta 1945. Do njih pa je prihajalo še vse do začetka leta 1946. Eden zadnjih takšnih množičnih izvensodnih pobojev se je zgodil, kot je dokazano, še januarja 1946 v Slovenski Bistrici. Kot že sam izraz »izvensodni poboji« pove, so bile to usmrčitve, ki so bile izvršene brez vsakega predhodnega sodnega postopka pred sodiščem in brez vsakega ugotavljanja individualne krivde usmrčenih. Žrtve izvensodnih pobojev so bile usmrčene samo zaradi svojega statusa, ker so za zmagovito komunistično stran pač predstavljale t. i. narodne sovražnike, s katerimi je treba dokončno obračunati. To se je zgodilo, čeprav so v tistem času v Sloveniji obstajala in delovala stalna vojaška sodišča. Morebitnim storilcem vojnih zločinov in drugih kaznivih dejanj bi lahko sodili v skladu z določili Uredbe o vojaških

sodiščih, ki jo je Vrhovni štab NOV in POJ sprejel 24. maja 1944 in ki je v času izvajanja izvensodnih pobojev še vedno veljala.

Žrtve povojnih izvensodnih pobojev so bili predvsem zajeti pripadniki vojaških formacij: slovenski domobranci, srbski in črnogorski četniki, hrvaški domobranci in ustaši. Kot so pokazale najnovejše raziskave, so skupaj z njimi pomorili tudi zajete ranjence, invalide in bolnike.⁴ Veliko pa je bilo med žrtvami izvensodnih pobojev tudi civilistov, med njimi tudi žensk, starčkov in celo otrok. To so bili večinoma begunci iz Slovenije ter drugih jugoslovanskih pokrajin, ki so bili zajeti skupaj s pripadniki zgoraj navedenih vojaških formacij, in tisti, ki jih je na osnovi že vnaprej pripravljenih spisov takoj po končani vojni aretirala in zaprla Ozna za Slovenijo. Tako je Ozna za Slovenijo že pred koncem vojne imela za 9.259 oseb kartoteke, 8.491 oseb pa je imela registriranih.⁵ Torej se je na spisih Ozne pred koncem vojne znašlo skupaj kar 17.750 oseb. Natančnih podatkov o številu vseh po vojni izvensodno pobitih še vedno nimamo, ker o tem (še) ni dosegljivih arhivskih dokumentov. Dr. Jože Pučnik je ocenjeval, da je bilo po 9. maju 1945 izvensodno pobitih od 14.000 do 18.000 slovenskih državljanov.⁶ Novejše raziskave, ki jih je opravil Inštitut za novejšo zgodovino, pa kažejo, da naj bi jih bilo 13.715. Število vseh po vojni izvensodno usmrčenih Slovencev in pripadnikov drugih jugoslovanskih narodov na območju Slovenije naj bi bilo po približnih ocenah nad 200.000.

Z izvajanjem množičnih izvensodnih pobojev je jugoslovanska /slovenska/ komunistična oblast grobo kršila ne le določila mednarodnega vojnega prava o ravnanju z vojnimi ujetniki in ranjenci ter civilisti (Ženevske in Haaške kon-

¹ O tem glej delo dr. Boža Repeta: »Liberalizem« v Sloveniji, Borec, Revija za zgodovino, literaturo in antropologijo, 9–10, Ljubljana 1992.

² Leonid Gibianskij, Sovjetska zveza in Jugoslavija leta 1945, objavljeno v: Slovenija v letu 1945, Zbornik referatov, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana 1996, str. 54.

³ Večina oblik represije komunističnega režima v Sloveniji v tem obdobju je prikazanih v zborniku Temna stran meseca, Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990, Nova revija, Ljubljana 1998.

⁴ O tem glej: Brez milosti, Ranjeni, invalidni in bolni povojni ujetniki na Slovenskem, uredil Lovro Šturm, Nova revija, Ljubljana 2000.

⁵ Ljuba Dornik Šubelj, Oddelek za zaščito naroda za Slovenijo, Ljubljana 1999, str. 119.

⁶ Jože Pučnik, Množični povojni poboji, objavljeno v zborniku Temna stran meseca, Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990, Nova revija, Ljubljana 1998, str. 45.

vencije)⁷, ampak tudi lastno kazensko zakonodajo, to je prej omenjeno Uredbo Vrhovnega štaba NOV in POJ o vojaških sodiščih z dne 24. 5. 1944. Po tej uredbi bi vse tiste, ki bi bili obtoženi, da so med vojno storili določena kazniva dejanja, morala obravnavati vojaška sodišča. Ta so storilcem težjih vojnih zločinov smela poleg drugih kazni izreči tudi smrtno kazen, ki pa se je lahko izvršila le, ko jo je potrdilo drugostopenjsko vojaško sodišče. Glede na to, da so bile množične poveljne izvensodne usmrtitve izvedene v nasprotju z določili mednarodnega vojnega prava, ki je tedaj veljalo, in brez obstoječih vojaških sodišč, jih je treba obravnavati kot zločin. Ker jih je načrtovala in izvedla tedanja komunistična oblast sama, predstavljajo najhujšo obliko državnega terorja nad lastnimi državljani.

Za izvajanje množičnih izvensodnih usmrtitev je komunistična oblast v Sloveniji uporabila pripadnike Oddelka za zaščito naroda (Ozna) za Slovenijo, pripadnike slovenske (II.) divizije Korpusa narodne obrambe Jugoslavije (Knoj) in enote III. ter IV. Jugoslovanske armade. Pripadniki Ozne za Slovenijo in II. divizije Knoj-a so izvajali predvsem izvensodne usmrtitve z avstrijske Koruške repatriiranih pripadnikov Slovenskega domobranstva in aretiranih civilistov z območja Slovenije. Enote III. in deloma tudi IV. Jugoslovanske armade so izvensodno usmrtille zajete pripadnike vojaških formacij in civilistov iz drugih jugoslovanskih pokrajin. Za množična morišča so izbirali predvsem kraška brezna (na Kočevskem), t. i. fojbe (na Primorskem), opuščene rudniške jaške (Barbarin rov - Huda jama pri Laškem), opuščene jame dnevnih kopov premoga (okolica Hrastnika), protitankovske jarke (Tezno, Celje, Dobova, Bistrica ob Sotli), bunkerje in protiletalska zaklonišča (Slovenska Bistrica). Na teh področjih so največja množična grobišča v Sloveniji.

Po najnovejših podatkih je komisija za reševanje vprašanj prikritih grobišč v Sloveniji doslej že obdelala 196 lokacij

grobišč, najmanj 187 pa jih je ostalo še neobdelanih. Med temi 196 grobišči, ki so že obdelana, je 45 grobišč civilistov, 56 grobišč vojakov, 68 pa je takšnih, kjer so pokopani tako civilisti kot vojaki, nekaj pa je tudi takšnih, kjer so žrtve neznane. Teh 196 lokacij se nahaja na območju 54 občin, vseh občin s povojnimi grobišči pa bo več kot 70. Od dotlej evidentiranih grobišč je dobra četrtina tistih, v katerih so pokopane žrtve različnih narodnosti, v četrtini so pokopane žrtve slovenske in hrvaške narodnosti, v eni desetini pa drugi. (Podatki so povzeti iz članka *Država gosto prepletena z grobišči, ki je bil objavljen v Delu 11. marca 2003.*)

Prisilni odvzemi premoženja⁸

Komunistična revolucionarna oblast v Sloveniji je po vojni izvedla vrsto prisilnih razlastitvenih ukrepov, s katerimi je hotela predvsem uničiti zasebni gospodarski sektor. Ti razlastitveni ukrepi so bili:

- zaplembe (konfiskacije) 1945–1946,
- agrarna reforma 1945–1948 in 1953,
- nacionalizaciji zasebnih gospodarskih podjetij leta 1946 in 1948,
- nacionalizacija najemnih zgradb in gradbenih zemljišč 1958–1963.

V nadaljevanju bomo spregovorili nekoliko več samo o zaplembah, saj so te izmed vseh zgoraj navedenih razlastitvenih ukrepov predstavljale najhujšo represijo. Zaplemba je pomenila prisilni odvzem premoženja v korist države brez vsake odškodnine in se je izrekala kot stranska kazen. Najbolj množično so zaplembe izvajali v letih 1945 in 1946, ko je potekala zaplemba premoženja t. i. narodnih sovražnikov. Pravno osnovo za te zaplembe je predstavljal Odlok Predsedstva AVNOJ-a o prehodu sovražnikovega imetja v državno lastnino z dne 21. 11. 1944.⁹ S tem odlokom do odvzeli »nemško« premoženje, na območju Jugoslavije / Slovenije/. »Nemško« premoženje je bilo premoženje oseb nemške narodnosti in premoženje nemškega rajha ter njegovih državljanov. Zaplemba tega

premoženja je bila kot oblika vojne reparacije za škodo, ki jo je povzročil nemški okupator. Za izrek in izvršitev zaplembe je zadoščala že sama ugotovitev, da je nekdo nemške narodnosti ali državljan nemškega rajha. Ker krivde prizadetega ni bilo treba ugotavljati, tovrstnih zaplemb niso izrekala sodišča, ampak upravni organi – zaplembene komisije. Te so od avgusta pa do konca decembra 1945 v Sloveniji izdale skupaj 20.293 odločb o zaplembi »nemškega« premoženja. S temi zaplembami so bili, razen redkih izjem, prizadeti vsi pripadniki nemške manjšine v Sloveniji, saj so izgubili vse svoje imetje. Doletela pa jih je še hujša usoda, saj so jih, razen manjšega števila, tudi izgnali iz Jugoslavije /Slovenije/, nekatere pa izvensodno usmrtili.¹⁰ Zanje je Ozna za Slovenijo ustanovila posebna zbirna (koncentracijska) taborišča. Eno takšnih taborišč je bilo v Strnišču pri Ptuj.

Kot premoženje »narodnih sovražnikov« je bilo v letih 1945–1946 zaplenjeno tudi premoženje tistih, ki so bili med vojno od strani NOG in revolucije usmrčeni (likvidirani). Njim so upravni organi premoženje zaplenili na podlagi 28. člena Zakona o zaplembi imovine in o opravljanju zaplembe z dne 9. 6. 1945. Veliko zaplemb premoženja so od julija do avgusta 1945 kot stransko kazen obsojenim »narodnim sovražnikom« izrekala vojaška sodišča in Sodišče slovenske narodne časti. Pomemben delež pri izrekanju zaplemb so imela tudi civilna (okrožna in okrajna) sodišča. Število vseh po vojni izrečenih zaplemb premoženja v Sloveniji je znašalo blizu 26.000. Z njimi je bila že v letih 1945–1946 razlaščena in podržavljena velika večina industrijskih in trgovskih podjetij, denarnih zavodov in pomemben delež zemljiških posesti.¹¹ Izvajanje zaplemb in drugih razlastitvenih ukrepov je predstavljalo drugo fazo revolucije, s katero je komunistična partija v Sloveniji poleg politične oblasti dobila tudi oblast nad proizvodnimi sredstvi. Z zaplembami in deloma tudi z ostalimi razlastitvenimi ukrepi je bila

⁷ Klemen Jaklič, Zaščita ranjencev, bolnikov in vojnih ujetnikov po predpisih mednarodnega vojnega prava, ki so bili v veljavi pred 2. svetovno vojno, med njo in po njej, objavljeno v: Brez milosti, Ranjeni, invalidni in bolni povojni ujetniki na Slovenskem, uredil Lovro Šturm, Nova revija, Ljubljana 2000, str. 317–329.

⁸ O izvajanju povojnih prisilnih odvzemov premoženja v Sloveniji glej: Milko Mikola, Zaplembe premoženja v Sloveniji 1943–1952, Celje 1999; Jože Prinčič, Nacionalizacija na ozemlju LR Slovenije 1945–1963, Dolenjska založba, Novo mesto 1994; Zdenko Čepič, Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji 1945–1948, Založba Obzorja Maribor, Maribor 1995.

⁹ Uradni list Demokratske federativne Jugoslavije, št. 2/1945.

¹⁰ O usodi, ki je po vojni doletela pripadnike nemške manjšine v Sloveniji, glej razpravo dr. Toneta Ferenc: Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno in razpravo dr. Boža Repeta: »Nemci« na Slovenskem po drugi svetovni vojni. Obe navedeni razpravi sta objavljena v zborniku »Nemci« na Slovenskem 1941–1945, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani, Ljubljana 1998.

¹¹ Podatki o tem, kolikšen delež industrijskih in trgovskih podjetij, denarnih zavodov in zemljiških posesti je prešel v državno last z zaplembami, so navedeni v moji knjigi Zaplembe premoženja v Sloveniji 1943–1952, Celje 1999, str. 269–297.

ustvarjena državna (družbena) lastnina, ki je predstavljala ekonomski temelj socialističnega družbenega sistema v Sloveniji do njegovega propada.

Izvajanje političnih in zrežiranih sodnih procesov¹²

Za obračun s svojimi dejanskimi in potencialnimi nasprotniki (*»notranjimi sovražniki«*) je komunistični režim v Sloveniji zlorabil tudi sodstvo. Z uveljavitvijo revolucionarnega načela *»enotnosti oblasti«* je sodstvo v Sloveniji izgubilo status samostojne veje oblasti in s tem tudi svojo neodvisnost. Postalo je orodje v rokah komunistične partije in njena podaljšana roka za izvajanje represije.¹³ Kako so pojmovali vlogo tedanjih sodišč, nam kaže poročilo predsednika Okrožnega sodišča v Celju z dne 12. 7. 1948, v katerem je ta poleg ostalega tudi zapisal: *»... Brez dvoma je sodišče borbeni organ, ki se mora boriti zoper razredne sovražnike. Posebej mora paziti na ostanke kapitalizma, ki se pojavljajo v kakršnikoli obliki, paziti mora na zakrite sovražnike, ki na rafiniran način delujejo proti interesom ljudstva in na prikrit način, bilo neposredno bilo posredno po raznih kanalih služijo in podpirajo mednarodno reakcijo. Sodišče mora biti ostro orožje v rokah delovnega ljudstva, s katerim se isto bori proti nasprotnikom in s katerim bije boj za zmago socializma ...«*.¹⁴

Takoj po končani vojni so kazensko sodstvo v Sloveniji opravljala vojaška sodišča in Sodišče slovenske narodne časti. Pred njimi so julija in avgusta 1945 potekali množični procesi proti *»narodnim sovražnikom«* (sovražnikom ljudstva), ki so bili obtoženi, da so med vojno storili določeno kaznivo dejanje. Ta sodišča so delovala do konca avgusta 1945, nato pa so kazensko sodstvo prevzela redna civilna sodišča: okrajna in okrožna sodišča ter vrhovno sodišče. Tudi civilna sodišča so nadaljevala s političnimi procesi, le da so narodne

sovražnike zamenjali t. i. *razredni sovražniki*, med katere so uvrščali predvsem industrijalce, trgovce, obrtnike, večje kmete (kulake) in duhovščino. Večina teh procesov ni bilo samo *političnih*, ampak tudi *zrežiranih*, kar pomeni, da so potekali po vnaprej pripravljenem scenariju. Sodišča so imela samo to nalogo, da so takšne procese izvedla. Obtoženim so sodili po posebnih revolucionarnih zakonih, med katerimi je treba omeniti predvsem Zakon o kaznivih dejanjih zoper ljudstvo in državo (ZKLD), ki je bil povzet po podobnem sovjetskem zakonu. Vsi procesi, kjer so obtoženim sodili po tem zakonu, so imeli politični značaj. Drug takšen zakon je bil Zakon o pobijanju nedopustne špekulacije in gospodarske sabotaže, po katerem so sodili predvsem kmetom in trgovcem.

Kako množični so bili politični procesi, priča podatek, da je bilo v povojnem obdobju v Sloveniji samo *»zaradi težjih političnih deliktov med NOB in v revolucionarni preobrazbi naše družbe obsojenih blizu 7.000 oseb«*.¹⁵ Med najbolj znanimi političnimi in montiranimi procesi so bili t. i. Božični proces, Nagodetov proces, Rožmanov proces in Dachauski procesi, ki se tudi največkrat omenjajo. S tem se ustvarja vtis, da je bilo po vojni v Sloveniji samo nekaj političnih in zrežiranih sodnih procesov, dejansko pa jih je bilo na tisoče. Njihove žrtve so bili predvsem (bivši) podjetniki, večji kmetje – *»kulaki«* (*»kulaški procesi«*) in duhovniki. Na teh procesih so bile obsojencem običajno izrečene težke kazni: od odvzema prostosti s prisilnim delom, odvzema političnih pravic, zaplembe premoženja do smrtnih kazni. Samo v letu 1947 so sodišča v Sloveniji obravnavala kar 13.494 kaznivih dejanj in obsojencem izrekla skupaj 14.479 različnih kazni, med drugim 42 smrtnih kazni, 1.802 kazni odvzema prostosti s prisilnim delom in 290 zaplemb premoženja.¹⁶ Velika večina izrečenih smrtnih kazni je

bila tudi izvedenih, o čemer priča podatek, da je bilo npr. samo leta 1948 v Sloveniji *»justificiranih«* kar 51 obsojencev.¹⁷ Smrtne obsodbe, ki so jih sodišča obsojencem izrekala na političnih in zrežiranih sodnih procesih, so dejansko pomenile *sodni umor*.

Množični politični in zrežirani sodni procesi so v Sloveniji po letu 1951 prenehali, saj zanje ni bilo več potrebe, ker je komunistična oblast z *»razrednimi sovražniki«* do takrat v glavnem že obračunala. Edina ustanova, ki je niso mogli podrediti in s katero so se odnosi leta 1952 še celo zaostriili, je bila katoliška cerkev. Posledica tega je bila, da so potekali politični in zrežirani sodni procesi proti duhovnikom tudi po letu 1951. Po podatkih komisije za verska vprašanja iz leta 1955 naj bi bilo v Sloveniji od leta 1945 sodno kaznovanih 319 duhovnikov, večina z zapornimi kaznimi, izrečene pa so bile tudi 4 smrtne kazni.¹⁸

Pošiljanje obsojencev na prisilno, poboljševalno in družbenokoristno delo¹⁹

Čeprav je konvencija Mednarodne organizacije dela iz leta 1930, ki jo je podpisala tudi takratna Jugoslavija, vsako prisilno delo prepovedala,²⁰ so v Sloveniji po vojni poznali kar štiri njegove oblike, in sicer:

1. prisilno delo brez odvzema prostosti,
2. prisilno delo z odvzemom prostosti,
3. poboljševalno delo in
4. družbenokoristno delo.

Navedene oblike prisilnega dela so sodišča in upravni organi obsojencem kot kazen izrekli vse do sprejetja novega kazenskega zakonika leta 1951. Uradno naj bi vse štiri oblike prisilnega dela služile predvsem prevzgoji obsojencev, dejansko pa je bil namen izrekanja teh kazni povsem drug, in sicer zagotoviti dovolj suženjske delovne sile za izgradnjo večjih objektov t. i. kapitalne

¹² Problematiko povojnih političnih sodnih procesov v Sloveniji obravnavajo naslednja dela: Dachauski procesi (Raziskovalno poročilo z dokumenti, uredil M. Ivanič, Ljubljana 1990; Jera Vodušek Starič, Prevzem oblasti 1944–1946, Cankarjeva založba, Ljubljana 1992; str. 139–153; Božo Repe, Povojni sodni procesi, objavljeno v: Povojna zgodovina na Slovenskem, Zbornik referatov in razprave s simpozija, ki je bil 10. marca 1992 v Koroškem pokrajinskem muzeju v Slovenj Gradcu, Slovenj Gradec 1992, str. 54–64; Milko Mikola, Sodni procesi na Celjskem, Celje 1995; Tamara Griesser-Pečar, France Dolinar, Rožmanov proces, Ljubljana 1996; Tamara Griesser-Pečar, Procesi proti duhovnikom in redovništvu po maju 1945, objavljeno v: Temna stran meseca, Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990, Nova revija, Ljubljana 1998, str. 113–125.

¹³ Značilnosti povojnega revolucionarnega kazenskega sodstva v Sloveniji so prikazane v delu Romana Ferjančiča in Lovra Šturma: Brezpravje, Slovensko pravosodje po letu 1945, Nova revija, Ljubljana 1998.

¹⁴ Zgodovinski arhiv Celje, MLO Celje, škattla 197, signatura arhivske enote: 1293, Poročila okrajnega in okrožnega sodišča Celje.

¹⁵ Informacija s 14. seje Predsedstva CK ZKS z dne 29. 1. 1979 o varnostnih razmerah in delovanju opozicijskih sil v Sloveniji, objavljeno v: Božo Repe, Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije (I. del: Opozicija in oblast), Viri 17, Ljubljana 2002, dokument št. 1, str. 11.

¹⁶ Arhiv Republike Slovenije, Ministrstvo za pravosodje LR Slovenije, Statistika, Sumarno poročilo o izrečenih kaznih za leto 1947.

¹⁷ Arhiv Republike Slovenije, Uprava in zavodi za izvrševanje kazenskih sankcij, signatura arhivske enote: 13/619, Letno poročilo Oddelka za izvrševanje kazni za leto 1948.

¹⁸ Mateja Režek, »Vprašanje vere je vprašanje osvoboditve cerkve od Vatikana«, Odnosi med državo in katoliško cerkvijo v letih 1949–1953, objavljeno v: Zgodovinski časopis, Leto 1999, številka 3, str. 375.

¹⁹ Te oblike represije so obdelane v moji knjigi: Delo kot kazen, Celje 2002.

²⁰ Alenka Šelih, Sodobne oblike nadomestil kazni zapora, objavljeno v: Zbornik znanstvenih razprav, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Pravna fakulteta, Letnik XLVII, Ljubljana 1987, str. 11.

izgradnje (elektrarn, tovarn, cest, prog itd.), ki so bili predvideni v prvem petletnem gospodarskem načrtu.

Kazni prisilnega dela brez odvzema prostosti in prisilnega dela z odvzedom prostosti so izrekala izključno samo sodišča (vojaška sodišča, Sodišče slovenske narodne časti in civilna sodišča). Kazen prisilnega dela z odvzedom prostosti so obsojenci sprva prestajali v kazenskih delovnih taboriščih, ki so jih že junija 1945 ustanovili v Kočevju, na Teharjah, v Brestnici pri Mariboru in v Studenicah pri Poljčanah. V teharskem taborišču je kazen prisilnega dela z odvzedom prostosti prestajalo 1.385 obsojencev.²¹ Tovrstna taborišča, ki so jih januarja 1946 preimenovali v zavode za prisilno delo, so bila leta 1946 ukinjena. Namesto njih so ustanovili t. i. kazensko poboljševalne domove (KPD). Ti so bili ustanovljeni za moške v Ljubljani, Mariboru, Novem mestu; za ženske pa v Begunjah na Gorenjskem, od koder so ga leta 1948 preselili v Rajhenburg (sedanja Brestanica). Obsojenci, ki so bili obsojeni na krajšo zaporno kazen s prisilnim delom, so jo prestajali v zaporih. Konec leta 1947 je bilo v vseh KPD-jih v Sloveniji 2.957 obsojencev in obsojenk, v letu 1948 pa se je njihovo število močno povečalo, saj se je povzpelo na 4.076.²² V naslednjih letih je to število še narasčalo.

Kazen poboljševalnega dela so sprva izrekala samo sodišča, in sicer od leta 1948, ko je začel veljati splošni del kazenskega zakonika. Leta 1949 so jo začeli izrekati tudi upravni organi – poverjenišтва za notranje zadeve, pri okrajnih, mestnih in okrožnih ljudskih odborih. Ti so jo izrekli za določene prekrške po Zakonu o prekrških zoper javni red in mir in po nekaterih drugih predpisih. Obsojenci so to kazen praviloma prestajali v t. i. delovnih skupinah, kot so se uradno imenovala delovna kazenska taborišča. Leta 1949 sta bili za prestajanje kazni poboljševalnega dela ustanovljeni dve delovni skupini, ena v Kočevju in druga v Strnišču pri Ptuj (današnje Kidričevo). Ko so obsojenci objekt, za izgradnjo katerega je bila »delovna skupina« ustanovljena, dokončali, so jih premestili na novo delovišče. Konec leta 1949 je bilo v Sloveniji na prestajanju kazni poboljševalnega dela skupaj 1.120 moških in 331 žensk.²³

Kazen družbenokoristnega dela (DKD) so kot prisilni upravni ukrep izrekli upravni organi – komisije za prekrške pri okrajnih, mestnih in okrožnih ljudskih odborih. To kazen so izrekli za določene prekrške po Zakonu o prekrških zoper javni red in mir, in sicer tistim, ki so veljali za »nepopoljšljive elemente«. Seznane tistih, ki bi jih morali poslati na DKD, so sestavljale osnovne partijske celice. Tudi to kazen so obsojenci prestajali v kazenskih delovnih taboriščih, za katera se je uporabljal naziv delovne skupine. Te so bile ustanovljene ločeno za moške in ženske. Za moške so bile ustanovljene v:

- Ljubljani (za izgradnjo Litostroja),
- v Medvodah (za izgradnjo elektrarne),
- v Mostah pri Žirovnici (za izgradnjo elektrarne),
- v Strnišču pri Ptuj (za izgradnjo tovarne glinice in aluminija).

Za ženske so takšno »delovno skupino« leta 1949 ustanovili najprej v Rajndolu pri Kočevju, od koder so jo še istega leta prestavili v Škofjo Loko in od tam leta 1950 v KPD Rajhenburg (Brestanica). Konec meseca avgusta 1949 je bilo v vseh teh »delovnih skupinah« oziroma delovnih kazenskih taboriščih 1.619 obsojencev na družbeno koristno delo, od tega 1.148 moških in 471 žensk.²⁴ V vseh teh taboriščih je veljal izredno strog red. Obsojenci niso smeli imeti nobenih stikov s svojci, niso smeli pošiljati in sprejemati pošte, delali so organizirani

v brigade in pod oboroženim spremstvom.

Izgoni prebivalcev iz kraja bivanja

Povojna jugoslovanska (slovenska) kazenska zakonodaja (Zakon o prekrških zoper javni red in mir) je poznala tudi kazen izгона iz kraja bivanja, in sicer za osebe, ki naj bi bile »očitno nevarne za javni red in mir«. Tudi to kazen, ki so jo obravnavali kot »varstveni ukrep«, so izrekli upravni organi, najprej poverjenišтва za notranje zadeve pri okrajnih; ljudskih odborih, od leta 1952 pa okrajni sodniki za prekrške. Žrtve tega ukrepa niso bili samo posamezniki, ampak cele družine, lahko pa tudi prebivalci celotnih naselij. Tako so izgnali številne družine predvsem iz obmejnega območja z Avstrijo, ker so hoteli mejo s to državo hermetično zapreti in preprečiti beg jugoslovanskih /slovenskih/ državljanov na Zahod. Izgnali so jih na opustela področja na Kočevskem, kjer so bivali v težkih bivalnih razmerah in so morali delati na državnih posestvih in ekonomijah. Poleg tega so bili pod stalnim nadzorom organov za notranje zadeve in so imeli omejeno gibanje. Prebivalce prekmurske vasi Petišovci pri Lendavi (85 % jih je bilo madžarske narodnosti) so decembra 1948 in aprila 1949 izgnali, ne da bi jim preskrbeli kakršna koli bivališča.²⁵ Izvajanje »varstvenega ukrepa« izгона iz kraja bivanja je vseboval tudi Zakon o prekrških zoper javni red in mir, ki je bil sprejet leta 1959.

Knjigi dr. Milka Mikole Zaplembe premoženja v Sloveniji 1943-1952 in Sodni procesi na Celjskem 1944-1951 lahko naročite po znižani ceni 1000,00 SIT za vsako, knjigo **Delo kot kazen** pa po ceni 2600,00 SIT v Zgodovinskem arhivu Celje po telefonu 03/428 76 40.

²¹ Arhiv Republike Slovenije, Enota III, Seznam obsojencev v kazenskem taborišču Teharje.

²² Arhiv Republike Slovenije, Uprava in zavodi za izvrševanje kazenskih sankcij, signatura arhivske enote: 13/619, Letno poročilo Oddelka za izvrševanje kazni za leto 1948.

²³ Arhiv Republike Slovenije, Uprava in zavodi za izvrševanje kazenskih sankcij, signatura arhivske enote: 13/620, Poročilo Uprave za izvrševanje kazni za leto 1949.

²⁴ Prav tam.

²⁵ Vida Štefan, Izselitev Petišovčanov, objavljeno v: Naftno rudarjenje, Ob 45-letnici INA Nafta Lendava, Lendava 1990, str. 24-32.

Dr. Boris Mlakar, Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani

Domobranstvo, njegov nastanek in konec v evropskih primerjavah

Pojem in pojav kolaboracije med drugo svetovno vojno

Drugo svetovno vojno lahko označimo za prvo celovito vojno v zgodovini. Pri tem ne mislimo samo na dejstvo, da je na različne načine zajela večino zemeljske oble, temveč tudi na dejstvo, da je vsaj v pasivnem, če ne tudi aktivnem pogledu, zajela vse prebivalstvo, tudi tisto v zaledju. Vanjo so bili vključeni vsi sloji in vse generacije, vendar ne samo uniformirani vojaki na frontah, kot je bilo to v preteklih vojnah. Značaj celovitosti ji je dodajalo še dejstvo, da se je v pomembnem segmentu ta vojna vodila v imenu ali za interese totalitarističnih političnih sistemov ali vsaj totalitarističnih ideologij.

V Evropi (izvenevropska bojišča zaenkrat tu puščamo ob strani) je po uspešni začetni vojni nacistične Nemčije in fašistične Italije na obširnih območjih prišlo do okupacije prej samostojnih držav ali vsaj njihovih delov in s tem seveda tudi narodov oziroma delov narodov. Okupacija sicer ni bila nek nov zgodovinski pojav, vendar zaradi posebnega in novega značaja druge svetovne vojne, ki smo ga deloma že nakazali, se tudi okupacija sedaj pokaže za vse prizadete dejavnike kot povsem nov izziv. Okupacijski sistemi po Evropi so bili sicer različni, toda predvsem po »zaslugi« nemških nacistov so prevladovali taki, kjer so nove začasne oblasti grobo kršile določbe sicer nepopolnega mednarodnega vojnega prava. Pri tem moramo poudariti, da je to pravo – tu mislimo predvsem na t. i. Haaške konvencije iz leta 1907 – zahtevalo, da okupator med vojno ne spreminja formalnega in tudi ne dejanskega statusa okupiranega ozemlja, razen če bi bilo to nujno potrebno za vodenje vojnih operacij. Okupacijske oblasti so bile dolžne skrbeti za prebivalstvo, ki pa naj bi jim izkazovalo določeno stopnjo vdanosti. Ob določenih pogojih je imelo pravico do odpora, tudi do oboroženega. Okupacija naj bi torej potekala po čisto določenih pravilih, ki so tako predpo-

stavljala tudi sobivanje in omejeno sodelovanje med okupantom in okupiranim prebivalstvom. Toda kot že rečeno, fašistični napadalci (že sam začetek vojne ni potekal »po pravilih«!) so po začetnih grobih kršitvah povzročili, da se je ta zamišljeni sistem porušil. Zatem teh pravil seveda tudi nasprotniki Osi niso spoštovali. Vsaka izmed bojujočih se strani se je po njih ravnila v tolikšni meri, kot je to koristilo. Prav zaradi omenjenega značaja druge svetovne vojne in temu sledeče okupacije je tudi medvojno sodelovanje med okupatorjem in prebivalstvom dobilo nove razsežnosti, nove oblike in predvsem je bilo izpostavljeno novim vrednotenjem. Pojavila se je kolaboracija, ki po definiciji pomeni tiste oblike in vsebine sodelovanja z okupatorjem, ki niso bile nujne za osebno ali skupinsko preživetje. Taka definicija hkrati predpostavlja, da so bila vsa druga »nenujna« dejanja proti okupatorju v materialnem, moralnem ali vsaj simbolnem pogledu škodljiva ali neprava za vitalne narodne interese. Vprašamo se, zakaj ravno narodne interese. To je bistveno vprašanje za tisti čas neizogibne pripadnosti kolektivu, ki posameznika še vedno, torej tudi v času druge svetovne vojne, v veliki meri določa in ga priklepa nase. Pripadnosti se namreč razen z ekscesnimi potezami, ne more izogniti ali jo ignorirati. Čeprav je bila ta vojna že zelo daleč od časov, recimo, rodovne praskupnosti, ko ni bil odpadnik samo tisti, ki je storil zelo škodljivo dejanje za svoj rod, temveč tudi tisti, ki je brez prisile prešel drugam, npr. k drugemu rodu. Le v okviru rodu pa je bilo moč preživeti. Tu se seveda dotikamo pojma izdajstvo, predvsem narodno izdajstvo. Na tem mestu ne moremo govoriti o celotnem zgodovinskem razvoju, ki je pripeljalo do moderne nacionalne ideologije. Le-ta je individualno pripadnost in zahtevano zvestobo utrdila v narodu in prek njega v državi oziroma domovini. Znale so seveda razlike med zahodnoevropskim ter srednje- in vzhodnoevropskim konceptom naroda. Toda prav 20. stoletje je hkrati tudi že čas vzpona nad-

nacionalnih ideologij in celo institucij, kar prinaša vznemirljiva vprašanja v razmerje posameznik - kolektiv. Vsekakor pa so totalitarne in tudi transnacionalne ideologije imele pomembno vlogo pri nastanku in oblikah kolaboracije med drugo svetovno vojno. To velja za nacizem oziroma fašizem, ki sta po svojem nastanku in ikonografiji sicer kar hipernacionalistična, vendar pa vsaj med vojno ne moremo zanikati obstoja in razvoja neke vrste fašistične internacionale. Vendar je prav ta nacistična agresivna, rasistična in do nekaterih skupnosti odkrito uničujoča politika zopet oživila in obnovila narodnostno, prirojeno pripadnost v svoji skoraj izvorni obliki, vsaj pri najbolj ogroženih skupnostih. Glede narodnega interesa in v povezavi s tem pojma narodno izdajstvo je treba reči, da je slednji sam po sebi nelogičen. V modernem pravu ga nadomešča pojem veleizdaja. Znani slovenski zgodovinar Peter Vodopivec je v enem od svojih besedil soočil mnenja nekaterih francoskih zgodovinarjev ter filozofinje Margret Boveri ob vprašanju razmerja med kolaboracijo in izdajstvom. Gre namreč za to, do kam naj seže zvestoba narodu in državi in kje se začneta kolaboracija in izdajstvo. Rezultat soočenja, ki ga je seveda zapletla pritegnitev netipične medvojne izkušnje na Češkem, je pokazal, da je treba vedenje in dejanja posameznikov ocenjevati po njihovih dejanskih učinkih, a ne po vnaprejšnjih vzorcih. Ljudje, ki so bili iskreno prepričani, da je njihovo delovanje v korist njihovega naroda, ne morejo biti obravnavani kot izdajalci. Drugačen odnos je do njihovih stvarnih dejanj. Zato ostaja predstava, da je bilo sicer v Evropi med drugo svetovno vojno mnogo kolaborantov, toda vseeno manj izdajalcev, kot je bil dosednji prevladujoči vtis.

V stvarnih razmerah postavljajo vsakokratni vodilni politični subjekti (toda tudi vodilne osebnosti z velikim moralnim ugledom) vojne kriterije za to, kateri so bistveni narodni interesi in kdo jih krši. V vojnih razmerah jih določajo zmagovalci, čeprav so ti interesi v bistvenih potezah seveda ugotovljivi

predvsem v daljšem zgodovinskem obdobju. Okupacija ustvari neko novo, čeprav zelo posebno in vsaj za nekaj časa zopet »normalno« stanje. Različni dejavniki, skupine ali posamezniki sicer po navadi neenotnega naroda izvajajo različne ocene in sklepe o pomenu okupacije in nacionalnem vedenju v novem sistemu, da bo v skladu s njihovimi interesi ali interesi celotnega naroda. Pomembna je tudi ocena o trajanju vojne (okupacije) in kdo bo v njej zmagal. V primeru ocene o zmagi okupatorske strani je seveda možnost odločitve za aktivno kolaboracijo večja. Nenazadnje je pomembno tudi stališče okupatorskih oblasti, namreč njihovih načrtov z okupiranim ozemljem in prebivalstvom, iz česar izhaja tudi predvidena politika oziroma sam značaj okupacijskega sistema. Stvarnih vzrokov, motivov in povodov, da je prihajalo do takega obnašanja oz. kolaboracije, je bilo mnogo. Iz tega je izhajalo veliko načinov, oblik in intenzivnosti kolaboracije. Prisotni so bili tudi specifični pojavi, kot sta bila peta kolona ali ovadustvo, se pravi izdajstvo v ožjem pomenu besede. Položaj v deželah zasedene Evrope je z vidika okupiranega prebivalstva variiral od stanja popolnega identificiranja in pomoči okupatorju na eni strani, pa do boja za življenje in smrt na drugi strani. Vmes je bilo nešteto stališč oziroma ravnanj ter njihovih kombinacij. To razgibano podobo lahko razbiramo tako znotraj celote evropskega zemljevida, gledano od vzhoda proti zahodu in obratno, kot v mnogih primerih tudi znotraj posameznih zasedenih držav ali celo manjših območij. Kot primer bi lahko navedli kar katero od slovenskih pokrajin. Včasih je bila tudi osnovna razmejitev med odporom in kolaboracijo težko določljiva. V celoti pa je jasno, da je okupacija prav s tega vidika marsikje postavila prebivalstvo in tudi njegove vodilne subjekte pred takorekoč nerešljiva moralna in tudi politična vprašanja.

Zvrsti in ravni kolaboracije

Pojem kolaboracije se je v sodobnem pomenu besede izoblikoval po okupaciji Francije leta 1940, natančneje, ko je maršal Petain po srečanju s Hitlerjem v Montoiru konec oktobra izrekel besede: »Danes stopam na pot kolaboracije!« Petainova odločitev za sodelovanje z Nemčijo predstavlja, toda na nivoju

države, poskus v danih razmerah ohraniti oziroma ubraniti, kar se je tedaj zdelo možno, koristi Francije in Francozov. Druge možnosti so se njemu in njegovemu krogu zdele slabše ali pa so bile sploh izven dosega njegovega vrednostnega obzorja.

Sicer pa ob vsem zapletenem in raznorodnem stanju v okupirani Evropi lahko kolaboracijo delimo na dva osnovna tipa:

1) **Kolaboracija kot posledica ideološke in politične identifikacije** njenih nosilcev z okupatorjem oziroma z njegovimi dejanskimi ali namišljenimi (pripisanimi) cilji. Omenjena identifikacija, enačenje ali pristajanje, je lahko predhodna in vnaprejšnja, lahko pa nastopi in se udejani takoj po okupaciji. Lahko gre za enačenje oziroma pristajanje le na del nacifašistične ideologije (ki je eklektične narave) ali vojnih ciljev Osi. Toda subjektu, ki kolaborira, se ravno ta del zdi odločilen tako, da zanemari ali ignorira ostale elemente, ki so vsaj potencialno lahko vir kasnejših nesporazumov. Take kolaborante prežema zavest in želja po zmagi sil Osi ter po porazu zaveznikov. Raziskovalci znotraj tega ločijo več temeljnih ali delnih motivov za tovrstno kolaboracijo, npr. protikomunizem, antisemitizem, pangermanizem, boj za t. i. novo Evropo ipd. Konkretno oblike oziroma izrazi take kolaboracije so med drugim bili številni prostovoljci v SS enotah za boj proti boljševizmu na vzhodni fronti, delovanje in propaganda že obstoječih ali na novo nastajajočih fašističnih strank in združenj, pisanje izpostavljenih časnika in urednikov, izjave in deklaracije posameznih filozofov in pisateljev in seveda, predvsem nastop t. i. kvizlingov. Taka kolaboracija je po navadi aktivna in seveda prostovoljna, je kolaboracija iz prepričanja. Prostovoljci SS ter izrazita profašistična domača propaganda so značilni za zahodnoevropske okupirane države ter delno za območja Sovjetske zveze. Dodamo pa lahko še primer t. i. Neodvisne države Hrvaške. S pridržki, a več kot zgolj teoretično, bi torej lahko govorili o neke vrste fašistični internacionali. To naj bi bila zares prava kolaboracija v ožjem, vsebinskem in hkrati poudarjeno simbolnem pomenu.

2) **Funkcionalna ali tudi taktična kolaboracija**, ki je kot sredstvo za dosego (končnih ali vmesnih) ciljev, izkoriščajoč pri tem vojne razmere ter

predvsem prisotnost in moč okupatorja. Njeni nosilci se ne identificirajo s cilji okupatorja ali pa samo delno, ker zasledujejo svoje lastne osnovne cilje. Če ti cilji vsaj kratkoročno niso v nasprotju s cilji okupatorja, jih je pogosto moč uresničevati vsaj v začetni in rudimentarni obliki. Ločimo lahko nekaj glavnih pojavnih sklopov te vrste kolaboracije:

a) **Nacionalni vir kolaboracije** je razviden takrat, ko posamezni narodi ali narodne manjšine z naslonitvijo na okupatorja želijo doseči bodisi neodvisnost bodisi se vsaj rešiti prejšnjega narodnega ali državnega zatiralca oziroma okupatorja. Doseči hočejo neke vrste emancipacijo. Taka pripravljenost na kolaboracijo je seveda bila potencialno prisotna pri baltičkih narodih, ki so bili tik pred nemškim napadom s strani Sovjetske zveze okupirani in sovjetizirani, ob spremljajočem nasilju in deportacijah njihove elite v Sibirijo. V manjši meri je najti tak vir kolaboracije tudi pri Ukrajincih, Belorusih in kavkaških narodih. Zanje je poleg nacionalnega vidika (odpor proti rusifikaciji) treba omeniti še protirevolucionarni odpor do boljševistične družbene ureditve. To je veljalo tudi za kolaboracijo manjšega dela samih Rusov (akcija Vlasova, Ruska osvobodilna armada, Kozaki). »Nacionalistični« motiv za kolaboracijo se pojavlja tudi drugod po Evropi, npr. pri Albancih in Hrvatih na Balkanu in tudi pri Arabcih v severni Afriki in na Bližnjem Vzhodu. Oni so se upirali britanskim imperialistom, v svojih začetkih pa tudi že ob židovskemu priseljevanju. Do neke mere podobno velja za Flamce v Belgiji, v manjši meri za Flamce v Franciji. Nacistične oblasti so iz taktičnih razlogov vzpodbujale tudi delno emancipacijo nekaterih obrobni etničnih skupin, tako npr. francoskih Bretoncev. V naši soseščini velja omeniti Furlane, pri čemer je njihov »primer« postal aktualen seveda šele po kapitulaciji Italije. V azijskem prostoru so japonski okupatorji skušali igrati na karto nacionalističnega odpora do belih gospodarjev, vendar so razen v Indoneziji in v zelo majhni meri na Filipinih dosegli le omejen uspeh.

b) **Eksistencialno-obrambni vir kolaboracije** se po navadi pojavi kasneje, kot rezultat razvoja dogodkov med okupacijo v posameznih deželah. Pogosto se pojavi z delovanjem in taktiko odporiških gibanj; lahko ima tudi značilnosti protirevolucije. Odporiška

gibanja so bila namreč zelo različna po svojem političnem in ideološkem ozadju, vodstvu in po svojih ciljih. Nekatera so se bolj naslanjala na zahodne zaveznike (in na svoje emigrantske vlade v Londonu), druga pa na Sovjetsko zvezo. Problemi so nastajali predvsem tam, kjer so odporniška gibanja vodili komunisti ali pa so v njih povsem prevladovali. To je že med vojno ali v času po njej kazalo na perspektivo izvedbe revolucije in prevzema oblasti komunistov. Ta realna ali tudi namišljena nevarnost je lahko vzpodbudila nove kolaboracionistične potenciale, npr. v Franciji, Grčiji, Italiji in ponekod v Jugoslaviji. Poleg tega so ta in tudi druga odporniška gibanja ponekod s svojimi tveganimi in izzivalnimi akcijami vzpodbujala okupatorjeve represalije s pogosto tragičnimi posledicami. Prebivalstvo je bilo tako med dvema ognjema in zato marsikdaj tudi nasprotno taki odporniški dejavnosti. V literaturi najdemo celo hipotetično oceno, da bi bilo v primeru izvedene nemške invazije v južni Angliji takajšnje prebivalstvo nasprotovalo takšnim akcijam. To je bila posledica dosledne uporabe instituta kolektivne odgovornosti s strani okupatorjevih policijskih organov. Ti so dosledno izvajali ekstremne povračilne akcije, npr. streljanje talcev v Vzhodni Evropi so ustrelili celo sto in več talcev za enega padlega Nemca. Ponekod je to privedlo do razkola med posameznimi odporniškimi skupinami ali pa se je eno gibanje omejilo le na obveščevalno in propagandno dejavnost. Enako je bilo npr. na Češkem. Ko je vodstvo gibanja izvedelo za nameravani atentat na vodilnega nacističnega funkcionarja H. Heydricha, je protestiralo v Londonu, svareč pred tragičnimi posledicami. Nato so se v Lidicah res zgodile. V Srbiji se po tragediji v Kraljevu in Kragujevcu četniško gibanje (sicer ne samo zaradi tega) odloči za drugačno ravnanje. Nekateri njegovi deli so kasneje na robu kolaboracije. Podobno je bilo v Grčiji, kjer je bilo na desetine »Lidic«. Spori in nato boji med odporniškimi in kolaboracionističnimi formacijami (ki so seveda nastale iz različnih pobud) so nato marsikje privedli do stanja, ki je spominjalo na državljansko vojno. Bili pa so tudi primeri, ko je prišlo do sporov med samimi različno usmerjenimi odporniškimi gibanji. Posledica tega je bila, da so bila nekomunistična gibanja zopet v bližini kolaboracije. Najbolj

izrazit primer je ponovno v Grčiji. V zametkih pa jih najdemo ponekod v Jugoslaviji (v Sloveniji v primeru četnikov Jožeta Melaherja na Štajerskem), v Albaniji, Italiji, na Slovaškem in Poljskem.

c) **Kolaboracija iz oportunizma** predstavlja nekakšno kombinacijo taktičnega sodelovanja. Zanj je značilno, da določeni subjekti ali posamezniki pristanejo na sodelovanje z okupatorjem, da bi čim lažje preživel čas vojne. Hkrati je tudi prostovoljna, aktivna kolaboracija, saj omenjeni oportunizem večkrat preseže okvire potrebnega preživetvenega minimuma. Zato dobi škodljive in moralno dvomljive razsežnosti. V nekaterih primerih je bilo sodelovanje z okupatorjem tudi izsiljeno, npr. z grožnjami, z represalijami. Poseben tovrsten primer so bili sovjetski vojni ujetniki v drugem obdobju vojne.

Pojavi vojaško-policijske kolaboracije v Evropi, primerljivi z domobranstvom v Sloveniji

Domobranstvo v Sloveniji je tipičen primer funkcionalne kolaboracije, in sicer vojaško-policijske formacije. Le-ta je nastala kot reakcija in odpor proti dejavnosti in ravnanju slovenskega partizanstva, ki je bilo pod nespregledljivim vodstvom komunistov. Seveda je treba takoj poudariti, da je domobranstvo le nadaljevanje t. i. vaških straž, ki so bile ustanovljene predvsem v drugi polovici leta 1942 v Ljubljanski pokrajini. Po eni strani so le - te nastale kot spontana samoobramba podeželskih skupnosti, ki so čutile vedno večjo ogroženost zaradi oblastnega in sektaškega nastopa partizanskih oblasti, hkrati pa tudi zaradi reakcij italijanskih oblasti, ki so povzročile ogromno gorja in človeških žrtev. Obenem se je na to navezala ilegalna in vzporedno tudi odprta kolaboracionistična akcija dela nekdanjega političnega »vodstva«. V začetku je imela delno podporo londonske vlade in posredno vodstvo generala Draže Mihailovića, ki je začel pospeševati ustanavljanje vaških straž kot sredstva za zatrtje partizanstva. V njem je videl neposredno perspektivo zmage revolucije, povojnega prevzema oblasti komunistov in uvedbo sovjetskega sistema. Italijanske oblasti so po začetnem oklevanju izkoristile ta novi razkol znotraj slovenskega prebivalstva. Vaške straže so organizirale v okviru t. i. Prostovoljne protikomunistične milice

(MVAC). Stanje na območju Ljubljanske pokrajine je leta 1943 že kazalo značilnosti državljanske vojne, seveda s pomembnim dostavkom, da so eno stran podpirale okupacijske oblasti.

Po kapitulaciji Italije septembra 1943 ob odsotnosti okupatorja to postane prava državljanska vojna (Turjak, Grčarice!), v kateri ni bilo mesta za pogajanja, premirje ali celo združitve vseh slovenskih vojaških sil. Partizanska vojska je s premaganimi vaškimi stražarji in četniki tedaj neusmiljeno obračunala. Prav to dejstvo je prepričalo tradicionalno politično vodstvo ter tudi večino bivših vaških stražarjev, da eksistencialni razlogi za protipartizanski (protikomunistični) boj ostajajo še naprej aktualni. Kmalu po izraženem interesu in podpori novega nemškega okupatorja je privedlo do ustanovitve in organiziranja Slovenskega domobranstva. Zato v idejnem in taktičnem smislu predstavlja domobranstvo sicer nadaljevanje vaških straž, vendar je bilo veliko bolje organizirano, izurjeno in tudi učinkovito v bojevanju proti partizanskim enotam. Razširilo se je tudi na Gorenjsko in Primorsko, vendar je v slednji imelo zelo malo zaledja med prebivalstvom, vojaško pa je pomenilo še manj. V Sloveniji sicer ni bilo nekega fašističnega gibanja, ki bi takoj na začetku vojne ponudilo okupatorju svoje usluge. Toda ravno v primeru domobranstva v Ljubljani se je po zaslugi dejavnosti kroga generala Leona Rupnika, ki so ga sestavljali tudi redki pripadniki profašističnega gibanja »Zbor« Dimitrija Ljotića, ustvarilo agresivno protikomunistično in odprto kolaboracionistično vzdušje. V določeni meri je glede tega spominjalo na položaj v Franciji. Večina domobrancev vključno z njihovim ilegalnim vodstvom je sicer pripadala tradicionalnim slovenskim idejnim in političnim krogom. Bili so prozahodno usmerjeni. Ob koncu vojne so pričakovali in upali na zasedbo Slovenije od zahodnih zaveznikov, kar naj bi preprečilo prevlado komunizma. Za razliko od drugih evropskih okupiranih ozemelj smo tako imeli v Sloveniji v bistvu samo eno kolaboracionistično oboroženo formacijo (maloštevilnega četništva ni mogoče šteti med kolaboracionistične enote), ki je nastala kot reakcija na komunistično nevarnost. Bojevala se je zgolj na ozemlju Slovenije, celo samo na delu Slovenije. Formacije

prvega tipa pri nas ni bilo, niti ne kolaboracije zaradi nekih nacionalističnih teženj, čeprav tega vsaj za Primorsko po septembru 1943 ne moremo povsem izključiti. Pri nas ni bilo avtohtonega fašizma, ki bi npr. že na začetku skušal formirati slovenske SS enote in jih poslati v boj proti boljševizmu. Res pa je, da so se nacistične oblasti leta 1944 ukvarjale z idejo formiranja iz domobranskih enot SS divizijo. Zaradi odpora med domobranskim vodstvom so od tega odstopile.

V večini evropskih okupiranih dežel je bil položaj precej drugačen. Med njimi lahko sicer ločimo nekaj tipov okupacijskih sistemov in tudi nekaj osnovnih vzorcev razvoja kolaboracionizma, toda za podrobnejšo analizo tukaj nimamo prostora. Zato samo na kratko predstavimo tipične primere vojaško-policijske kolaboracije, posebej seveda tiste, ki jih lahko vsaj v določeni meri primerjamo z značajem in vlogo domobranstva na Slovenskem.

Norveška kolaboracija je znana predvsem po svojem nacističnem voditelju Vidkunu Quislingu, ki je tudi dal ime za vse podobne osebno izpostavljene pojave na območju kolaboracije. Poleg njega gre omeniti tudi Nobelovca pisatelja Knuta Hamsuna, občudovalca Hitlerja. Na področju oborožene kolaboracije, ki nas tu predvsem zanima, je treba poudariti, da se je še pred koncem vojaških operacij na Norveškem ustanovila prva SS-enota domačih prostovoljcev, to je bil t. i. Nordland regiment. Ta je kasneje skupaj s podobnimi enotami z Nizozemske in iz Belgije sestavljala 5. Waffen SS-divizijo Wiking. Ta je veljala za mednarodno, tj. germansko SS enoto. Že maja 1941 so ustanovili pravo norveško SS, ki je dosegla številčno moč 1.300 moških. Po napadu na Sovjetsko zvezo je prišla do izraza Quislingova protikomunistična usmeritev. Že po nekaj dneh je razglasil ustanovitev Norveške legije, v katero so bili vpoklicani predvsem člani njegove stranke Nasjonal Samling. Legija se je borila na fronti pri Leningradu in seveda utrpela hude izgube. Kasneje so iz njenih ostankov in drugih germanskih prostovoljcev ustanovili 11. SS prostovoljsko oklepno grenadirsko divizijo, ki je sodelovala v bojih na Narvi, v Latviji. Uničena je bila v poslednjih bojih v obkoljenem Berlinu. Poleg tega so na Norveškem ustanovili tudi poseben

smučarski SS bataljon Norge, ki se je proti Rdeči armadi boril na Finskem. Toda tudi na samem Norveškem so morale oblasti vse bolj skrbeti za t. i. red in mir, saj je odporniško gibanje postajalo vse močnejše. V ta namen je poleg policije deloval poseben SS-stražarski bataljon v moči več kot 500 moških. Samo slednjo formacijo je po njegovi funkciji torej moč primerjati z našimi vaškimi stražami oziroma domobranstvom.

Razvoj položaja na Norveškem smo za začetek in z vidika razvoja, ki nas tu zanima, predstavili nekoliko podrobneje, česar nam seveda za druge okupirane dežele prostor ne dovoljuje. Povejmo samo, da so se v vseh okupiranih zahodnoevropskih deželah formirale prostovoljne SS enote oziroma legije. Kasneje deloma tudi divizije, ki so se borile proti boljševizmu na vzhodni fronti, nekatere pa tudi drugod, npr. celo na Hrvaškem proti partizanom. V nadaljevanju omenimo samo še tiste enote, ki so bile primerljive z našim domobranstvom. Nastale so torej zaradi notranjega razvoja v svojih deželah, torej prvenstveno zaradi preprečevanja in uničevanja odporniškega gibanja, posebej če je le-to bilo pod znatnim komunističnim vplivom.

Na **Danskem** so poleg različnih varnostnih enot v boju proti »rezistenci« delovale posebne leteče kolone, imenovane »Peter-Gruppen«, ki so uporabljale podobne metode, npr. napade z bombami, kot samo odporniško gibanje. Na **Nizozemskem** so sprva proti upornikom oblasti uporabljale več polkov t. i. »Germaansche SS en Nederland«, ki so skupaj šteli okoli 6.000 moških. Pri preganjanju Judov se je »izkazala« posebna prostovoljna pomožna policija. Spomladi 1943 pa je bil posebej za boj proti nizozemskim partizanom ustanovljen »Landstorm Nederland«, v katerega so se vključili predvsem pripadniki nizozemske nacistične stranke. Bil je pod neposrednim poveljstvom SS, sprva je štel okrog 3.000 moških. Ko mu kasneje dodelijo še druge enote, se število njegovih pripadnikov povzpne na 6.000. Ob koncu vojne so vse te enote združene v 34. SS grenadirski Landstorm diviziji Nederland. V Belgiji enot za izrecno bojevanje proti partizanom ni bilo, kar pa seveda ni veljalo za največjo okupirano deželo v zahodni Evropi, za **Francijo**. Januarja 1943 je bila ustanovljena posebna

»Francoska milica« pod vodstvom Josepha Darnanda, odgovornega za vzdrževanje reda v vichyjski državi. Eno leto je delovala le v južni, prej nezasedeni coni, od začetka 1944 pa tudi na severu, torej tudi v Parizu. Dosegla je številčno moč 15.000 moških, ki so bili zelo ideološko motivirani, kar je privedlo do ogorčenih bojev s francoskimi partizani - makijevci, tudi z zelo krutimi prizori. To bojevanje francoski zgodovinarji seveda označujejo za vrsto državljanske vojne.

V **Italiji** je jeseni 1943 Mussolini pod nemškim patronatom zopet ustanovil neke vrste državo po imenu Socialna republika Italija. Imela je tudi svojo vojsko, ob tem pa je delovalo tudi več vrst fašističnih enot. Ker se je na njenem ozemlju izredno razmahnilo odporniško gibanje, deloma z močnim komunističnim predznakom, se je večina teh italijanskih republikanskih enot - ki jih glede na dejstvo, da je bilo to ozemlje okupirano od Nemcev, lahko označujemo tudi kot kolaboracioniste - morala posvečati prav boju s partizani. Tudi tu smo sicer imeli prostovoljce v italijanskih Waffen SS enotah, od drugih pa naj samo omenimo »Milizia Difesa Territoriale« na Primorskem, »Brigate nere«, »Decima MAS«, divizija »San Marco«, na desetisoče t. i. »Hilfswillige« itd.

V **Grčiji** je že med vojno prišlo do državljanske vojne, ki se je nato prav razmahnila šele po vojni. Za boj proti komunističnemu gibanju EAM/ELAS je nastalo več vrst milic, t. i. evzonov, prostovoljskih žandarmerijskih enot, predvsem pa je predsednik kvizlinške vlade Ioannis Rallis konec 1943 ustanovil t. i. varnostne bataljone (»Tagmata Asfalas«), v katere so kasneje vstopali tudi pripadniki nekomunističnega odporniškega gibanja EDES. V **Albaniji** je notranji minister Xhafer Deva ustanovil svojo protikomunistično milico. Kasneje so nemški okupatorji albanske prostovoljce uvrstili v 21. Waffen SS gorsko divizijo Skenderbeg.

Na **Češkem** pravega oboroženega odporniškega gibanja ni bilo. Ker so Nemci Čehom pustili vsaj neko navidezno samostojnost, je še naprej obstajala majhna češka vojska. Predvsem pa je še naprej delovalo orožništvo, ki je štel 17.000 moških in je med drugim sodelovalo tudi pri akciji v Lidicah. Podobno je bilo tudi s 25.000-glavo **poljsko** policijo, ki je sodelovala pri uničenju varšavskega geta maja 1943.

Formirane so bile tudi posebne prostovoljske enote »Trawnikov«, ki so pomagale Nemcem pri redarstveni službi. Na obširnih zasedenih ozemljih **Sovjetske zveze** so poleg prostovoljskih SS enot (dve diviziji v Rusiji oziroma Belorusiji, dve v Latviji, dve v Ukrajini ter ena v Estoniji) nastale tudi različne varnostne enote, npr. v Belorusiji t. i. Heimwehr bataljoni, v Litvi zaščitni bataljoni in v Estoniji graničarski oddelki.

Usoda Slovenskega domobranstva in poskus primerjave z dogajanjem v Evropi ob koncu vojne

a) Konec Slovenskega domobranstva

Ko so se pod pritiskom jugoslovanskih armad domobranske sile umaknile na Koroško, so se tam predale zavezniški vojski. Le-to je na Koroškem predstavljal 5. britanski korpus pod poveljstvom generala Charlesa Keightleya. Britanci so približno 12.000 slovenskih ter nekaj tisoč srbskih in hrvaških vojakov namestili v taborišče na Vetrinjskem polju pri Celovcu, poleg taborišča civilnih beguncev. Domobranci in maloštevilni slovenski četniki so bili sicer že pred tem formalno vključeni v novo »Slovensko narodno vojsko« (SNV). General Franc Krener je šele v Vetrinju lahko izvedel zadevno formacijsko ureditev ter je vse prisotne slovenske vojake združil v okviru Ljubljanske divizije SNV, ki so jo sestavljali štirje polki ter več posebnih in spremljevalnih enot.

Vrhovne zavezniške oblasti so se z vprašanjem t. i. protititovskih beguncev ukvarjale že nekaj časa. Odločile so se, da jih je treba razorožiti ter namestiti v ustrezna taborišča. Vračanje v Jugoslavijo, posebej še četnikov, zaenkrat ni bilo predvideno ter je bilo prepuščeno odločitvi zavezniških vlad. Do te odločitve sicer ni prišlo, toda vojaške oblasti so prav za območje 5. korpusa odločile drugače. Po obisku ministra za Sredozemlje Harolda Macmillana v Celovcu je general Brian Robertson, glavni upravni častnik v zavezniškem poveljstvu v Caserti, gotovo na ukaz nadrejenega feldmaršala Harolda Alexandra, 14. maja izdal navodilo, da se vse Jugoslovane na Koroškem izroči Titovim oblastem. Razlogi naj bi bili v oskrbovalnih in logističnih težavah, izročitev pa so zahtevale tudi jugoslovanske oblasti. Čez nekaj dni je ta sklep s

sporazumom s predstavniki jugoslovanske vojske operacionaliziral brigadir Toby Low, tedaj načelnik štaba 5. korpusa. To je tudi časovno sovpadalo z obljubo, da se jugoslovanske sile umaknejo s Koroške. Ker je bilo pred tem sklenjeno, da se pri izročanju ne sme uporabljati sile, so britanske oblasti uporabile zvijačo s tem, da so domobrancem navajale, da bodo premeščeni v Italijo, kar so že sicer sami pričakovali.

Potem ko so izročili v Jugoslavijo vse hrvaške in srbske enote, so Britanci 27. maja pričeli z izročanjem SNV. Najprej so jih s kamioni prepeljali do železniške postaje, kjer so jih vkrcali v vagone in tedaj so jih prevzele jugoslovanske straže. Vsak dan sta odšla dva transporta, in sicer iz Podgorja na Jesenice oziroma iz Pliberka v Dravograd in do Celja. 27. maja je tako odšlo v Jugoslavijo okrog 600 civilistov ter tehnični in orožniški bataljon. Naslednji dan se je odpeljal 4. polk in dopolnilni bataljon, 29. maja pa 3. polk in artilerijski bataljon. 30. maja je bil na vrsti 2. polk pod poveljstvom Vuka Rupnika, pri čemer se je slednji zadnji hip izognil vrnitvi. Tistega dne je bilo namreč tudi že dotedaj skeptičnemu Krenerju jasno, da transporti odhajajo v Jugoslavijo in ne v Italijo. To so potrjevali vse številnejši ubežniki s transportov, med njimi tudi sin Dimitrija Ljotića. Krener je šel po pojasnila v Celovec na štab 6. oklepne divizije, a tam so mu le sporočili, da morajo domobrance v določenem času odpraviti na določeno mesto in da pričakujejo, da bo on kot vojak povelja v redu izpolnil. Dokončno je prevzemanje domobrancev po jugoslovanski vojski potrdil zdravnik dr. Janez Janež, ki je to sam videl v Pliberku. Zato je podpolkovnik Emil Cof svoj 1. polk, ki naj bi odšel v Jugoslavijo 31. maja, razpustil, vendar je pod vplivom nekaterih častnikov z zadnjim transportom kljub vsemu odšlo še okrog 500 domobrancev.

Natančno število predanih domobrancev in tudi civilistov še ni poznano, v različnih virih navajajo različne številke. Predsednik Narodnega odbora Jože Basaj je v prvem poročilu Mihi Kreku v Rim navedel število 11.100, medtem ko se v britanskih dokumentih navajajo zopet različne številke, npr. od 8.263 pa do 11.850. 31. maja so ob napovedi, da bodo sledili v Jugoslavijo tudi transporti civilistov, slovenski voditelji protestirali. Britansko poveljstvo je po oklevanju v Celovcu odredilo, da bodo odtlej v

Jugoslavijo šli le še prostovoljci; do 3. junija se jih je za to odločilo 130. Naslednji dan je izšla tudi odredba o »novi armadni politiki«, ki je zagotavljala, da nihče proti svoji volji ne bo več poslan v Jugoslavijo in da bodo vsi, ki so se bojevali »proti Titu«, odslej vojni ujetniki in bodo poslani v Vetrinjo. Vse ostale pa bodo kot t. i. razseljene osebe preselili v Italijo. To je istega dne v ustni obliki posredoval beguncem tudi feldmaršal Alexander, ki je obiskal Vetrinjo.

Ko so transporti prispeli v Slovenijo, sta ujetnike Ozna in Knoj zapirala v sprejemna taborišča. V okolici Celja je bilo to Teharje, kjer je bil med vojno nemški center za predvojaško vzgojo. Na Gorenjskem naj bi po izpovedi nekdanjega francoskega vojnega ujetnika že pri Radovljici pobili več kot 300 vrnjenih domobrancev. Začasno taborišče je bilo v Kranju, medtem ko sta bila zapora na škojeloškem gradu in v Škofovih zavodih v Šentvidu nad Ljubljano dolgotrajnejšega značaja. Po številnih pričevanjih so v teh dveh, dejansko prehodnih taboriščih, potekala intenzivna zasliševanja in mučenja. Aktivisti s terena so vanju vodili znane ljudi, ki so nato izginjali, pri čemer so znana tudi morišča v neposredni bližini omenjenih krajev. Nato je bila iz Šentvida večina domobrancev odpeljana v Kočevje, od tam pa v Kočevski Rog. Pred tem so po zaslišanjih in tudi po poizvedbah v domačih krajih ujetnike razdelili v tri skupine. Skupina A je bila določena za izpustitev, B za izročitev vojaškim sodiščem in C za usmritev. Izpuščeni so bili predvsem mladoletniki, npr. iz Teharij je bilo avgusta 1945 izpuščenih okrog 400 mladoletnikov. Toda vsi niso prišli domov, saj so jih različne neformalne ali pa tudi organizirane skupine »maščevalce« pričakale in likvidirale, lahko pa so izginjali tudi kasneje. Splošna amnestija je bila takrat že v veljavi od začetka avgusta.

Večino ujetnikov so enote Knoja, v katerih niso bili samo slovenski partizani, usmrtili na območju Kočevskega Roga in v širši okolici Celja. V literaturi in v spominskih pričevanjih se omenjajo zlasti opuščeni rudniški jaški pri Hrastniku in v Hudi jami pri Laškem, na Rogu pa brezna Pod Krenom in pri Macesnovi gorici. Omeniti je treba tudi domobrance novomeške skupine, vsaj 1.500 po številu, ki so bili ob koncu vojne razkropljeni v okolici Radeč. Le majhna skupina se je uspela prebiti na Koroško.

Večina je bila nato ujeta na širšem območju Novega mesta in v Posavju. Zelo verjetno je, da so bili tudi pobiti, s čimer lahko povežemo podatke o grobišnih v okolici Novega mesta in pri Brežicah.

Ob koncu vojne so nove oblasti vse pripadnike različnih oboroženih formacij pozvale, da se jim javijo, kar je storila tudi velika večina domobrancev, ki se niso umaknili na Koroško. V nekaterih primerih, kot npr. v Rovtahn, se večina le-teh ni nikdar vrnila domov. Na različnih krajih so bili pobiti tudi domobranci ranjenci, bodisi iz zaustavljenega bolniškega vlaka pri Lescah bodisi iz ljubljanskih bolnic. Ujeti so bili tudi še v Borovljah itd. Bilo jih je skoraj 200. Pobiti pa so bili v Brezarjevem breznu pri Šentvidu, v Koščevem breznu na Krimu, v Iškem Vintgarju in nad Grčaricami. Skupno število pobitih domobrancev ter drugih ujetnikov in tudi civilistov je zaradi pomanjkanja oziroma zelo verjetnega uničenja arhivskega gradiva za zdaj še nemogoče natančno ugotoviti. Ocene in tudi poimenski sezname se približujejo številu 13.000.

Drugi ujetniki so bili postavljeni pred vojaško sodišče, pri čemer sta v Šentvidu sodila dva senata, v Teharjih pa eden. Obsojeni na zaporne kazni so bili v precejšnji meri izpuščeni že po omenjeni amnestiji, razen nekaterih, ki so jih oblasti »hranile« za različne procese. Bilo je še več procesov, tako lokalnega kot tudi osrednjega značaja, kjer so nekateri domobranci, posebno častniki, dobili daljše zaporne kazni, nekateri pa so bili obsojeni tudi na smrt. O teh povojnih pobojih je zagotovo odločal najožji jugoslovanski državni vrh, predvsem J. B. Tito. Le-ta je sicer 13. maja poslal slovenskemu Glavnemu štabu povelje, da se ujetnikov ne sme ubijati, vendar se je to nanašalo na položaj ob koncu vojaških operacij in ne na morebitne vrnjene domobranci, četnike ipd. Odločitev je bila sprejeta po vsej verjetnosti konec maja ob obisku Tita v Zagrebu in Ljubljani, kjer je maršal nakazal morebitno usodo domobrancev tudi v svojem govoru 27. maja z balkona Univerze.

Za usodo vrnjenih domobrancev je poleg vojaškega in političnega vrha ter širšega kroga likvidatorjev vedel tudi velik del prebivalstva v osrednji Sloveniji. O tem so pričali pobegli jetniki iz taborišč in transportov, predvsem pa nekateri rešenci iz kočevskih brezen.

Vsaj eno tako pričevanje je prišlo tudi do ministra Franca Snoja in še dalje do drugih odgovornih ljudi. Toda v tedanji slovenski javnosti se o tem ni smelo govoriti in tako je spomin na te dogodke, vsaj izven družinskega okolja, zamrl. Ta spomin je ohranjala in o njem obširno pisala politična emigracija ter tudi del slovenskega zamejskega tiska.

b) Obračun z vojaško kolaboracijo v Evropi

Prva stvar, ki jo lahko ob tem ugotovljamo, je dejstvo, da od omenjenih kolaboracionističnih formacij prav nobena ni doživela tako tragične usode kot slovensko domobranstvo, mogoče z delno izjemo Francoske milice. V procesu t. i. epuracije, to je obračuna s kolaboracionisti, ki se je seveda marsikje spremenil v akt maščevanja, lahko na območjih prej okupirane Evrope ločimo več regij. V severozahodni Evropi je ta obračun potekal strogo po pravilih pravne države, izvensodnih usmrtitev ni bilo, smrtnih obsodb je bilo malo. Čeprav so druge kazni, kot so zaporne ter odvzem državljanjskih pravic, bile številne, pa so nato kmalu sledile pogoste amnestije, predvsem pa so si povojne demokratične oblasti prizadevale za čimprejšnjo in popolno integracijo bivših kolaboracionistov v domačo družbo. Nimamo na izbiro dovolj podatkov, da bi o tem procesu epuracije lahko natančno detektirali tudi usodo pripadnikov tistih formacij, za katere smo zgoraj ocenili, da so primerljive s slovenskim domobranstvom. Navedemo lahko le to, da so bili na Norveškem, kjer je bilo le 30 smrtnih obsodb, prostovoljci v nemške enote obsojeni na štiri do osem let zapor. Podobno je bilo na Nizozemskem, medtem ko so na Danskem ustrelili šest pripadnikov t. i. »Peter-Gruppen«, dva pa sta bila obsojena na dosmrtno ječo.

V Franciji in Italiji je prihajalo tudi do številnih izvensodnih likvidacij, predvsem kot posledica poprejšnje neusmiljene državljanske vojne, ki je potekala tudi po črti ideoloških ali celo razrednih nasprotij. V celoti so pripadniki francoskih »makijev« med vojno, v teku operacij za osvoboditev ter po končani vojni izvensodno usmrtili približno 10.000 domačih nasprotnikov, pri čemer je bil med njimi delež po vojni usmrčenih manjši. Ne vemo, koliko je bilo med njimi pripadnikov Francoske milice. Poleg tega je bilo pred rednimi

sodišči na smrt obsojenih še 7.000 različnih kolaboracionistov, a smrtna kazen je bila izvršena le nad 791 obsojenci. Vemo le za deset »šefov« milice, da so bili usmrčeni. Ostali, posebno mlajši policisti, so bili internirani v taborišču Struthof v Alzaciji. Leta 1948 so jim oblasti ponudile, da preostalo zaporno kazen odslužijo v kolonialnih enotah v Indokini. Za to možnost so se prijavile kar tri četrtine prizadetih, vendar jih je nazadnje v Vietnam odšlo le nekaj sto.

V Italiji je bilo pred posebnimi sodišči, ki so sodila kolaboracionistom in fašistom, na smrt obsojenih več kot 500 ljudi, toda od teh je bilo izvršenih le desetina. Mnogo več pa je bilo t. i. divjih likvidacij (»Giustizia sommara«), posebej v Piemontu in Emiliji Romagni. Celotno število usmrčenih se ocenjuje med 10.000 in 15.000. V Grčiji so pripadnike omenjenih varnostnih bataljonov najprej zaprli v taborišča pod britanskim nadzorom, a so bili kmalu izpuščeni. Drugače se je godilo kolaboracionistom in drugim nasprotnikom, ki so prišli v roke partizanov ELAS-a na severu. Po približnih podatkih je bilo s strani t. i. ljudskih sodišč usmrčenih okrog 5.000 Grkov. V Albaniji je bilo brez posebnih sodnih formalnosti usmrčenih okrog 500 ljudi, za pomembnejše obtožence pa so sledili tudi sodni procesi.

Na Češkem je bilo na smrt obsojenih 234 oseb, ne poznamo pa njihove sestave z vidika prejšnje medvojne dejavnosti. Ob izganjanju pripadnikov nemške manjšine je izgubilo življenje zelo veliko ljudi. Na Poljskem so se ob koncu vojne pripadniki »Trawnikov« izognili kaznim, saj so se umaknili na zahod in končali v zavezniških ujetniških taboriščih. Število žrtev med epuracijo poljskih kolaboracionistov naj bi doseglo okrog 3.000. Najmanj poznamo usodo pripadnikov kolaboracionističnih enot iz Sovjetske zveze. Če so se zatekli na zahod, so jih zavezniški po določenih Jaltskega sporazuma povečini izročili sovjetskemu oblastem. Le dve ukrajinski galicijski diviziji sta se temu izognili, ker sta se lahko sklicevali na nekdanje poljsko državljanstvo svojih pripadnikov. Vodilni kader ujetih divizij Vlasovove Ruske osvobodilne armade so sovjetske oblasti takoj usmrtili, ostale so poslali v taborišča. Ocenjuje se, da je epuracija kolaboracionistov v Sovjetski zvezi brez baltskih dežel zahtevala okrog 150.000 žrtev, a so te ocene verjetno previsoke.

Natančno primerjavo med usodo pripadnikov slovenskega domobranstva in usodo različnih kolaboracionistov po Evropi je seveda težko narediti, predvsem zaradi nepopolnih podatkov, ki jih imamo za določene formacije, predvsem za tiste iz Jugovzhodne in Vzhodne Evrope. Če torej usmerimo svoj pogled predvsem na Zahodno Evropo, je seveda že na prvi pogled jasno, da so povojni dogodki v Sloveniji in Jugoslaviji povsem neprimerljivi s tistimi v Severozahodni Evropi. Ostane nam torej predvsem primer Francije (in dodatno Italije), ki se tudi sicer večkrat navaja v tej povezavi. V Franciji je bilo, kot smo videli, resnično precej izvensodnih usmrteitev, toda le-te so celo v absolutnih številkah manjše od tistih v Sloveniji; relativne primerjave, glede na število prebivalstva ali glede na število kolaboracionistov, so seveda še bolj porazne

za Slovenijo. Poleg tega je do teh dogodkov v Franciji prihajalo v prehodnem obdobju kaosa, ko so partizani na svojo roko delili pravico. Ker pa je pri tem prihajalo tudi do pretiravanj in nedvomnih zločinov, je po vzpostavitvi

pravne države prihajalo tudi do obsodb storilcev. V Sloveniji (in Jugoslaviji) se je o tem odločal državni vrh, poboji so bili zato izvršeni s strani državnih organov, načrtno in na skrivaj in so se dolgo tudi tajili ...

Literatura

- Robert Aron: Histoire de l'épuration I-II. Paris 1967-1969.
 Rab Bennett: Under the Shadow of the Swastika. The Moral Dilemmas of Resistance and Collaboration in Hitler's Europe. New York 2002.
 Monika Kokalj Kočevar (ur.): Mati, domovina, Bog. Ljubljana 1999.
 Stane Kos: Stalinistična revolucija na Slovenskem 1941-1945, II. del. Buenos Aires 1991.
 David Littlejohn: The Patriotic Traitors. A History of Collaboration in German-Occupied Europe, 1940-45. London 1972.
 Boris Mlakar: Obračun s kolaboracijo v Evropi. Delo, 17. 9. - 25. 9. 1996.
 Boris Mlakar: Epuracija in povojne žrtve v Zahodni Evropi.
 Prispevki za novejšo zgodovino 1996. Št. 1-2, str. 201-216.

- Božo Repe: Mesto druge svetovne vojne v notranjem razvoju Slovenije in Jugoslavije. Prispevki za novejšo zgodovino 2000. Št. 2, str. 95-106.
 Božo Repe: Baltiške države med drugo svetovno vojno in primerjava s Slovenijo. Prispevki za novejšo zgodovino 1997. Št. 2, str. 235-246.
 The Repatriations from Austria in 1945. Cowgill Inquiry. London 1990.
 Ušli so smrti. Celovec-Ljubljana-Dunaj 1998.
 Vetrinska tragedija. Cleveland 1960.
 Peter Vodopivec: O izdajstvu, narodnem izdajstvu in kolaboraciji. Delo, 20.4.-4.5.1996.
 Hans Woller: Die Abrechnung mit dem Faschismus in Italien 1943 bis 1948. München 1996.

Dr. Marjan Drnovšek, Inštitut za slovensko izseljenstvo pri ZRC SAZU v Ljubljani

»SRAMOTA UMIRA POČASI«

Slovenska politična emigracija in politika Slovenije 1947-1990

UVOD

Povojno begunstvo v Avstrijo in Italijo se je razdelilo v dva tokova. Leta 1945 je bil prvi tok, ki je bil usmerjen nazaj v Jugoslavijo in katerega usoda je danes znana. Drugi tok, znan kot (slovenska) politična emigracija (v nadaljevanju SPE), se je leta 1947 razselil povsod po svetu. Predmet mojega zanimanja je drugi tok, ki se je v tujini organiziral v skupnosti politične emigracije, od katerih je bila najbolj povezana v Argentini. Če je večina vrnjenih beguncev (zlasti domobrancev) v Jugoslavijo doživela fizično smrt, je bila politična emigracija »obsojena« na počasno (duhovno) umiranje; s strani matične domovine je bila zamolčana, nepriznana, preganjana, zasmehovana in še kaj. Skratka, obsojeni so bili na »sramoto, ki umira počasi«. »Sramotno umiranje« je bilo namenjeno vsem, ki so sodelovali z okupatorjem v času druge svetovne vojne: pripadnikom meščanske misel-

nosti in nosilcem kapitala, zagovornikom nemarksističnih idej in političnim ter idejnim voditeljem, ki so nasprotovali komunizmu, kot tudi vsem tistim, ki so bili rojeni po letu 1945. To so bili otroci zgoraj naštetih ali pa so nasprotovali komunizmu, družbenemu redu in državni ureditvi v Jugoslaviji. In še celo več, bolj ali manj jasen je bil odklonilen odnos jugoslovanskih oblasti do vseh novih izseljencev (delavcev na začasnem delu v tujini), ki so se v priseljenjskih okoljih »ohladili« do matične države, odklanjali njene manifestacije v tujini, hodili v cerkev ali kako drugače izražali svoje nasprotovanje ali pa so bili samo pasivni do Jugoslavije in njenega sistema.

Obravnav SPE z zgodovinskega vidika¹ je malo, kar je slabo, saj gre za področje, za katerega pravimo, da je ideološko in čustveno nabito. Knjižni trg so zadnje čase preplavile spominske knjige in pričevanja, zlasti pripadnikov nekdanje SPE.² Te knjige so bile do leta 1990 prepovedane v Sloveniji, kaj šele,

da bi jih tu izdajali. Povečalo se je tudi število publicističnih in časopisnih objav. Vendar večina upošteva le eno stran dogajanja, ki pa je (bila) toliko bolj zanimiva zaradi dotedanjega nepoznavanja, kar se nam kaže v pravem odkritju Slovencev v Argentini, poimenovalnem »slovenski čudež v Argentini« (Kermauner 1992). V mislih imam »drugo« stran, to je pisce iz vrst SPE. Redke so bolj ali manj kritične analize, npr. z literarnega (Žitnik, Glušič 1999), antropološkega (Žigon 1998, 2001), umetniškega in s še kakšnega vidika. Redkeje so tudi primerjalne in analitične študije obeh strani v t. i. zgodbi o SPE. In še bolj redke so objave virov (Zedinjena Slovenija 1948-1998, 1998), vendar še te mnogokrat le v obliki povzetkov ali celo z izpuščanjem besedila brez navedbe kriterijev.³ Nekateri pisci navedejo kriterije, kot npr. Zorko Simčič v objavi pisem med njim in Stankom Majcnom, navaja: »Majcnova pisma so objavljena v celoti in do-

¹ V mislih imam obravnavo z vidika zgodovinske znanosti, z uporabo njenih metod in s kritičnostjo, ki pristoji tej stroki.

² Formalni prelom, ko začnemo govoriti o »nekdanji« SPE, lahko postavimo v čas padca komunizma v Sloveniji oziroma ustanovitve samostojne države. S tem ne zanikam mnogih odprtih vprašanj o pravnih, premoženjskih in ne nazadnje simbolnih (ne)prelomih glede medsebojnih odnosov med SPE in matično domovino.

³ Arhivistika pozna pravila glede objav arhivskega gradiva. Povzemanje dokumentov ni objava virov, v primeru izpuščanja delov dokumenta pa morajo biti znani kriteriji. Manipulacije z izborom gradiva, in še bolj z objavljanjem nepopolnih dokumentov, so pogoste. Tudi pri gradivu, ki se nanaša na SPE.

besedno. Pri svojih pa sem popravil tiskovne napake /.../ pa izločil kakšno preveliko intimnost ali pa podatek, ko mislim, da bi objavljen tudi še danes bolj škodil kot pa pripomogel k reševanju problemov ...» (Simčič 2000: 16). Še vedno je nejasna dostopnost arhivskega gradiva SPE po svetu, kar ne velja za ohranjeno gradivo o njej v Sloveniji, saj je v javnih arhivih.⁴ To je tudi zakonska obveza, saj v 66. členu Zakona o arhivskem gradivu in arhivih piše: »Arhivsko gradivo bivših družbenopolitičnih organizacij (Zveza komunistov Slovenije, Socialistična zveza delovnega ljudstva Slovenije, Zveza sindikatov Slovenije, Zveza socialistične mladine Slovenije) je dostopno brez omejitve, razen podatkov, določenih v tretjem odstavku 41. člena.«⁵ Zato se sprašujem, ali je ta tematika »premlada« za resno zgodovinsko obravnavo. Poskus bolj celovite predstavitve je bil projekt Temna stran meseca (razstava in zbornik), ki mu je bila takoj dana oznaka »desnega« pogleda (sam bi raje dejal zamolčanega) na obravnavano tematiko (Temna stran meseca 1998). In še bolj svež primer. Za razstavo Izseljenec – življenjske zgodbe Slovencev po svetu, ki je bila v Muzeju novejšje zgodovine Slovenije v Ljubljani, nismo mogli pregovoriti nekaterih predstavnikov nekdanje SPE za sodelovanje. Odklonili so, češ da stvar še ni zrela, da bo razstava v Cekinovem gradu, tj. nekdanjem muzeju NOB ipd. Sprašujem se, kdaj pa bo dovolj »zrela« za znanstveno obravnavo tudi z zgodovinskega vidika. Skratka, nezaupanje na strani članov nekdanje SPE in odklanjanje oziroma zmanjševanje pomena tovrstnih raziskav z druge strani, sta še danes močno prisotna v naši družbi, v Sloveniji in med Slovenci po svetu. Verjetno zaradi občutljivosti tematike, različnih interpretacij pojavov, kot so domobranstvo, kolaboracija, državljanska vojna, poveljni poboji, stigmatizacija dela Slovencev zaradi drugačnih pogledov in nazorov ipd., torej vse, kar je tesno povezano tudi z nastankom in delovanjem SPE.

S prispevkom nimam namena dajati celovitega pregleda razmerja med matično domovino (Slovenijo) oziroma

državo od 1947 do 1990 in SPE, ampak podati le nekatera razmerja med obema, ki nam kažejo grozovit prepad, ki je ločeval Slovence petinštirideset oz. triinštirideset let (1947–1990), ne da bi se spuščal v aktualno problematiko. To so predvsem moja razmišljanja, ki so povzeta deloma po mojih dosedanjih objavah in tudi po novejšem gradivu.

PREPADI IN MEJE MED SLOVENCMI

Z begunstvom maja 1945 je nastal prepad med Slovenci, kar je imelo korenine v ideoloških in političnih razlikah med njimi, ki segajo v predvojno obdobje ali pa še dlje v preteklost. To so razlike, ki so se v času vojne stopnjevale do medsebojnega fizičnega obračunavanja (državljska vojna), kar je po njej privedlo do begunstva ne tako majhnega dela premagancev. Maj 1945 je večini Slovencev pomenil osvoboditev izpod okupatorja in domačih izdajalcev (če uporabim takratni oznaki zmagovalcev), manjšini pa okupacijo Slovenije s strani narodnoosvobodilne vojske in Rdeče armade, to je komunistov (če uporabim terminologijo premagancev) (Zedinjena Slovenija 1998: 15). Da bi še bolj poudarili značaj svojega begunstva in vzroka za odhod, so kasneje zase pogosto uporabljali oznako »protikomunistični begunci«. Poudarjanje (proti)komunizma je (bila) med pripadniki SPE stalnica, ki živi še danes.

Vemo, da je večina beguncev našla zatočišče in novo domovino v Argentini. Ob tem naj omenim svojevrstni paradoks zgodovine. Med obema svetovnima vojnama se je veliko primorskih beguncev zateklo v to južnoameriško državo kot begunci izpod (totalitarne) fašistične Italije. Leta 1947 (sledijo valovi 1950 in 1954) so prihajali novi begunci⁶ (izvirajoči večinoma iz osrednjega dela Slovenije) iz begunskih taborišč v Avstriji in Italiji, kamor so se zatekli zaradi prihajajočega (totalitarnega) komunizma v nastajajoči Jugoslaviji.⁷ Med njimi je nastal prepad, saj so bili primorski (stari) begunci bolj naklonjeni partizanskemu gibanju in novi Jugoslaviji. Ta prepad je bolj ali manj ostal globok do

osamosvojitve Slovenije, v ideološkem in političnem smislu pa obstaja še danes. Ko so leta 1947 prihajali novi begunci, so se mnogi predvojni vračali na osvobojeno Primorsko, v Slovenijo oziroma Jugoslavijo (repatriacija). Novi begunci so očitali starim, da so pod vplivom komunistične propagande, stari pa novim, da so sodelavci okupatorjev, izdajalci slovenskega naroda, Slovenije in Jugoslavije. Slednji so uporabljali enako terminologijo, kot jo zasledimo v Jugoslaviji. Tako je poleg globokega prepada med Slovenijo in SPE zrasel nepretrdni zid med predvojnimi izseljenci in SPE v Argentini, kjer so tako rekoč živeli drug ob drugem in hkrati drug mimo drugega.

Ali je ta zid padel sočasno s padcem berlinskega zidu? Da in ne. Pozdravili so osamosvojitve Slovenije in pomagali pri njenem mednarodnem priznanju, ostali pa so nezaupljivi do nje zaradi mehkega prehoda v demokracijo in počasnih sprememb v tej smeri. Tudi odnosi do starih priseljencev se le počasi izboljšujejo. Na občnem zboru Zedinjene Slovenije, 14. aprila 1991, so sprejeli tudi sklepe: prvič, da se bodo še nadalje prizadevali za ohranitev lastne identitete, drugič, da predvidevajo 95% ohranitev slovenske skupnosti v Argentini (drugače povedano, le 5% naj bi se jih vrnilo), in tretjič, da je treba »/.../ načrtovati novo razmerje do matične domovine – tako zrelo in dostojanstveno, kot je bilo vedno – in priznati delo, ki je bilo storjeno v domovini s trudom in z idealizmom; za tem pa vlitu novega duha in novih moči pa poguma za novo obdobje, v zavesti, da je delati dobro bolj važno kot razkrivati slabo« (Zedinjena Slovenija 1998: 288).

Kdo je politični emigrant?

Politični emigrant je človek, ki pobegne ali je izgnan iz države zaradi svojega političnega ali nazorskega pogleda, ki ni v soglasju s pogledi matične državne oblasti oziroma režima. Običajno totalitarni državni pravni sistemi (zakoni) omogočajo tako izgon (npr. jugoslovanski v času socializma)

⁴ V mislih imam gradivo bivšega CK ZKS, Republiškega sekretariata za notranje zadeve in republiških organov, ki se nahaja v Arhivu Republike Slovenije (Vodnik po fondih in zbirkah 1999). Glej tudi: (D. Drnovšek 2001: 85–88) in (Dornik 2001: 89–93).

⁵ Zakon o arhivskem gradivu in arhivih, Uradni list RS, št. 20–1140/1997, objavljeno 10. 4. 1997; Uradni list RS 32–1/1997 (popravek), objavljeno 5. 6. 1997. Enainštirideseti člen govori, da gradivo, ki ob nastanku ni bilo namenjeno javnosti, postane dostopno za uporabo 30 let po nastanku, gradivo vezano na obrambne in mednarodne zadeve, nacionalno varnost ipd. šele 40 let po svojem nastanku ter gradivo, ki vsebuje podatke o zasebnosti posameznika šele 75 let po nastanku oziroma 10 let po njegovi smrti.

⁶ Dejansko so bili z letom 1947 razseljeni po svetu (DP – displaced persons), zato jih lahko označujemo kot razseljence.

⁷ Pojem totalitarizem bi zahteval širšo teoretično razlago. Sam ga uporabljam kot oznako za vsako ideologijo, ki obvladuje človeka in njegovo življenje kot celoto, enkrat na bolj »trdi«, drugičkrat na bolj »mehki« način. Vendar, nikoli ne izgubi temeljnega »obvladujočega« principa. Tako fašizem v vseh oblikah kot tudi komunizem sta bila sistema, ki sta »obvladovala« človeka kot takega, tudi na Slovenskem.

kot tudi amnestijo, slednjo kot obliko pomilostitve (odpuščanja) in možnosti vrnitve v domovino brez posledic. Zlasti izbruhi in konci vojn so spremljani z begunci, ki se umikajo. V prvem primeru pred prihajajočim okupatorjem (npr. v Franciji spomladi 1940)⁹, konci pa zaradi sodelovanja z okupatorji in s prihodom »novega reda« (komunizma) v primeru druge svetovne vojne. »Umik« proti zahodu je bil ob koncu druge svetovne vojne evropski, in ne samo slovenski pojav. Skratka, politični emigrant je tudi človek, ki v tujini poišče zatočišče, možnost svobodnega izražanja svojih političnih in nazorskih pogledov ali vsaj pričakuje strpnejši odnos s strani države gostiteljice.

Pojav politične emigracije ni zaobšel Slovencev. Znan je Primož Trubar, ki je moral del svojega življenja preživeti v izgnanstvu. V času rekatolicizacije v naših deželah so mnogi protestanti odšli v tujino (nekateri je pot zanesla tudi na severnoameriško celino). Iz časa nemirnega dogajanja sredi 19. stoletja je znana zgodba Antona Fistra (1808-1881), duhovnika in pedagoga na Dunaju, ki je zaradi sodelovanja v revolucionarnem vrenju na Dunaju leta 1848 oziroma 1849 moral emigrirati. Preko Londona ga je pot vodila v ZDA. V odsotnosti je bil v Avstriji obsojen na smrt, kasneje pomiloščen in leta 1876 se je vrnil v domovino (Fister 1998). V času prve Jugoslavije so mnogi komunisti pobegnili iz države zaradi svojega prepričanja, ki ga je država kazensko prepovedala (Obznana).

Pozabiti ne smemo tudi na vojne begunce in izgnance (izseljence) po tuji volji, ki so morali zapustiti domove in oditi tja, kamor so jih izgnali. V mislih imam tako tiste, ki so jih oblasti preselile v zaledje (v času prve svetovne vojne iz za soške fronte, tako na avstrijski kot italijanski strani), ali vse tiste, ki so jih okupatorji, npr. v času druge svetovne vojne, pregnali z njihovih domov, konfinirali ali odpeljali v taborišča (Italija, Nemčija) ali v dežele, ki so jih sprejele, npr. Hrvaška, Srbija in druge.

Če se omejimo samo na pobegle maja 1945, odkrijemo različne vzroke, ki smo jih že našli. Mnogi so bili že pred tem zunaj novih meja Jugoslavije (npr. študenti v Italiji, taborišniki, konfiniranci, starojugoslovanski diplomati in politiki, vojaki in oficirji v zavezniških armadah itd.), od katerih se jih določeno število ni vrnilo domov in so našli novo življenje v različnih delih sveta. Temeljni razlogi za njihovo odločitev so bili nazorske ali politične narave. Nekatere pa so zadržali v tujni tudi karierni, življenjski in drugi razlogi.

Politični emigranti so se označevali kot zdomci, svoj svet kot zdomski svet, svojo kulturo kot zdomsko kulturo. Zdomstvo so pojmovali v duhu oditi-z-doma, torej ne biti doma, izseliti se med vojno ali revolucijo, biti mrtev za svoj prvi svet in začeti živeti v drugem svetu (Papež 1994b: 11). Namenoma so hoteli imeti poudarek na **z-dom**-stvu in ne na **iz-seljen**stvu (Simčič 2000: 24). S tem so hoteli postaviti jasno mejo med starimi izseljenci, npr. v ZDA, Evropi in drugod, vključno z novimi ekonomskimi selitvami v 60. in 70. letih 20. stoletja, in njimi samimi. Ta meja je bila meja ločnica med tistimi, ki so bili prisiljeni zapustiti domovino (SPE) in ostalimi (ekonomska emigracija). Razumemo jo lahko tudi kot ideološko mejo med SPE, in vsemi ostalimi, ki so imeli drugačno prepričanje.

Z vidika druge Jugoslavije je uradno obstajalo ostro ločevanje med emigranti (SPE), izseljenci (predvojnimi ekonomskimi izseljenci, ki so bili naklonjeni novemu sistemu v Jugoslaviji) in delavci na začasnem delu v tujini, ki so jih tudi označevali kot zdomce. Slednje ločevanje je bilo v kontekstu odnosa med stalnimi (starimi, predvojnimi) izseljenci, ki se praviloma niso vračali, in zdomci, to je delavci na začasnem delu v tujini, za katere so pričakovali, da se bodo vrnili (Drnovšek 2002: 9). Gotovo je beseda emigrant imela negativni prizvok in vsebino v času druge Jugoslavije, saj je označevala samo političnega emigranta. Previdni moramo biti pri opredeljevanju oznak, ki jih različne oblasti dajejo Slovincem po svetu. Vsebinski kriteriji so različni, čeprav ni tako malo tistih, ki tudi vse ekonomske selitve označujejo kot prisilne selitve. To najpogosteje zasledimo v marksističnih pogledih, kar je v skladu z njihovo obravnavo kapitalizma kot sistema (ekonomske) prisile na delavski razred. Pri tem se lahko vprašamo, kako naj označujemo ekonomska izseljevanja iz socialističnih sistemov, kot je bil v Jugoslaviji.

V primeru politične emigracije lahko naredimo zanimivo primerjavo. V času med obema svetovnima vojnama so bili po odloku Ministrskega sveta Kraljevine Jugoslavije (30. 12. 1920) mnogi komunisti prisiljeni zapustiti Jugoslavijo. Vlada je razpustila njihove organizacije v državi, prepovedala njihova glasila ter objave, »ki bi ogrožale red in mir v državi, povečevale diktaturo, revolucijo in komunistično nasilje«, zaplenila arhive itd. V času druge Jugoslavije so na podlagi kazenskega zakonika in drugih predpisov onemogočili vrnitev dela SPE, prepovedali njihova glasila in knjige, torej vse, kar bi ogrožalo socialistični sistem, blatilo ime Tita, ogrožalo revolucijo in spodbujalo protikomunistično nasilje.

Koliko jih je bilo?

Podobno kot pri ostalih izračunih obsega slovenskih selitvenih gibanj so tudi o številu SPE različne ocene, saj pravih statističnih podatkov nimamo ali pa so zelo redki. Večinoma so bolj ocene, naknadni »popisi« in podobno. Oglejmo si nekaj primerov.

Leta 1945 so bila prva postaja beguncem na poti v svet taborišča v Avstriji in Italiji (nekateri so živeli tudi zunaj njih). Oglejmo si podatke za koroška taborišča po seznamih beguncev.

Tabela 1: Koroška begunska taborišča (1947 oziroma 1948)

SPOL	ŠTEVILO	%
moški	2.370	46,5
ženske	1.606	31,5
otroci (1945)*	959	18,8
rojeni v taboriščih	163	3,2
SKUPAJ	5.098	100

*Do 15. leta starosti. Skupaj je bilo 1.122 oz. 22 % otrok.
Vir: mag. Rozina Švent

V Enciklopediji Slovenije zasledimo podatek, da je po popisih in prijavah za izselitev iz italijanskih in avstrijskih begunskih taborišč odšlo 12.617 oseb (ES 1995: 79). Velik

⁹ Pomladi 1940 so pred prihajajočimi Nemci v Francijo začele prihajati kolone beguncev s severa proti osrednjemu delu države. Med njimi so bili tudi Slovenci in Slovenke, ki so morali zapustiti začasni dom in preživeti del nemirnih časov v začasnih bivališčih (Drnovšek 2001a, 243-265).

del se jih je odločil za pot v Argentino, ostali pa v ZDA, Kanado in Avstralijo. Del jih je ostal na Koroškem, Tržaškem in Goriškem, nekateri pa so se razkropili po evropskih državah (Rim, Paris, London ...).

Tabela 2: Slovenski »novonaseljenci« v Argentini (1952)

SPOL	ŠTEVILO	%	ČLANI DRUŽIN
moški	3.216	60,9	
ženske	2.066	39,1	
SKUPAJ	5.282	100	
družin*	930 družin*		3.439 oz. 65,1%*

*Ostali samski oz. nasilno ločeni od svojcev (žen, otrok)
Vir: Zedinjena Slovenija 1998: 16.

Tabela 3: Starost slovenskih priseljencev v Argentini 1947–1951 (1951)

STAROST	SKUPAJ	MOŠKI	ŽENSKÉ
do 14	983	540	443
15–19	390	213	177
20–29	1.799	1.111	688
30–39	1.022	676	346
40–49	639	412	227
50–59	314	181	133
60–69	119	74	45
70–79	14	8	6
nad 80	2	1	1
SKUPAJ	5.282		

Vir: Enciklopedija Slovenije 1990: 224
(Estudios Migratorios Latinoamericanos1, Buenos Aires 1985)

Socialna sestava je bila: 1/2 kmetov, 1/4 obrtnikov, ostali pa so imeli višjo gimnazijsko in akademsko (univerzitetno) izobrazbo (Zedinjena Slovenija 1998: 17).

Kakšne so bile ocene pripadnikov SPE v kasnejšem času?

V virih in literaturi se pojavljajo različne številke, ki se od obdobja do obdobja spreminjajo. Leta 1955 je SIM ocenjevala, da je v Argentini 8.000, v ZDA 5.000 (od tega samo v Clevelandu 1.500) pripadnikov SPE.⁹ V gradivu za sejo IK CK ZKS (4. 12. 1959) zasledimo oceno, da je v Argentini okrog 7.000, drugod (ZDA, Evropa) okrog 3.000 pripadnikov SPE. RSNZ je leta 1966 ocenil kar 18.000 pripadnikov SPE. Leta 1968 jih naštejejo kar 20.216 (Drnovšek 1998: 237). Analiza Republiškega sekretariata za notranje zadeve navaja maja 1981 500 aktivnih slovenskih »sovražnih« emigrantov.¹⁰ Leta 1989 naj bi bilo članov SPE kar 20.000, od tega 5.000 aktivnih (Doder 1989: 207). Zaenkrat mi še ni znana »metodologija« izračunavanja števila SPE v posameznih obdobjih. Bolj kot približni me presenečajo »točni« izračuni, npr. za leto 1968. Poudarek je bil vedno na »beli, belogardistični, fašistični in sovražni emigraciji, zločincih proti narodu in domovini«, koga so vanjo uvrščali lahko samo ugibamo, dokler ne bodo analizirani vsi viri, zlasti bivšega RSNZ.

Beg čez Karavanke in duhovščina

Iz dokumentov bivšega CK ZKS je razvidno, da so vse, ki so do začetka 60-ih let 20. stoletja ilegalno ali celo legalno zapustili državo, tj. s potnimi listi, vendar se niso vrnili, uvrstili v krog politične emigracije. To je bil čas, ko partija ni priznavala legalnosti ekonomske emigracije, saj socializem naj ne bi poznal tega pojava kapitalističnih družb. V sovražni »inozemski ekonomski propagandi« so še leta 1956 videli vzrok odhajanja mladih. Hkrati pa so se čudili, kako je mogoče, da ljudje bežijo, saj so »begunci pri njih brezpravna raja«, zato »legalizirati ekonomske emigracije ni mogoče«. Da gre bolj za ekonomsko kot politično emigracijo, so vedeli že takrat. Nekaj let kasneje (1959) so mnenje bolj omilili in o izseljencih niso več govorili kot o sovražni emigraciji. Zavedali so se, da je večina zbežala čez mejo zaradi ekonomskih razlogov (Drnovšek 1998: 241). Mnogi so odhajali tudi zaradi utesnjenosti v Sloveniji, bežali so pred služenjem vojske v JLA ipd. Verjetno večina zaradi ekonomskih razlogov, čeprav so na prvih zaslišanjih navajali politični sistem kot vzrok bega, kar je bilo gotovo povezano s pridobitvijo statusa begunca. Podobne primere zasledimo tudi danes, ko prihajajo v Slovenijo migranti iz vzhodnih dežel, zlasti Afrike in Azije. Vsi hočejo postati azilanti. Zato pri tovrstnih selitvah pravimo, da se predvsem ekonomski razlogi (želja po preživetju in boljšem življenju) prepletajo z ostalimi, ki izvirajo iz takega ali drugečnega totalitarnega sistema v matični domovini.

Posebna pozornost je bila namenjena delovanju katoliških duhovnikov med predvojnimi in novimi ekonomskimi emigranti v zahodni Evropi in drugod po svetu ter njihovo povezanostjo s politično emigracijo. Javno izražanje vernosti v tujini in hkrati odklanjanje uradnih državnih proslav, na primer dneva republike, dneva mladosti ipd., ali prireditve, ki jih je organizirala Slovenska izseljenska matica, so že bili znak za opreznost in poostreni nadzor nad njimi s strani jugoslovanskih diplomatskih predstavništav. Emigrantske duhovnike, ki so bili politično aktivni oziroma so delovali proti Jugoslaviji in njenemu sistemu, so ločevali od tistih duhovnikov, ki so po letu 1972 prihajali iz Slovenije med ekonomske emigrante v zahodni Evropi. Menili so, da so »jugoslovanski in slovenski patrioti«. Za emigrantske duhovnike so v sedemdesetih letih celo trdili, da so v evropskem prostoru deloma nadomestili aktivnost slovenske politične emigracije.¹¹ Ne tako redko so jim očitali izrabljanje vere v politične namene, kot primer pa so navajali ustanavljanje verskih in socialnih centrov, npr. v Nemčiji (Dolanc in Vejnović, 1985: 70).

Ocenjujejo, da je prišlo v Argentino okrog 70 duhovnikov (Žigon 1998: 52). Po oceni CK ZKS iz leta 1970 je bilo v emigraciji 754 duhovnikov (od tega jih je 300 emigriralo po vojni). Delovali so v ZDA (221), Italiji (194), Avstriji (127), Argentini (77) in drugod.¹²

Duhovščina je bila pomemben povezovalni faktor v krogih SPE. Bila je tudi najbolj učinkovita. Duhovniki so bili izobraženi, vplivni. Priseljencem so pomagali pri zaposlitvi, reševanju njihovih finančnih stisk, organizirali so dopolnilno izobraževanje v slovenskem jeziku, prirejali družabne in športne prireditve, organizirali tečaje in seminarje, plesne večere, otroško varstvo itd. Partijsko politiko je skrbelo, ker niso delovali samo na verskem, ampak tudi na političnem področju, ker so bili dobro povezani med seboj in se niso omejevali samo na kroge SPE, ampak so bili aktivni tudi med

⁹ »Slovenski izseljenci«, SIM 1955 (ciklostil).

¹⁰ AS, Oddelek I, fond 1589, a. e. IV/4755.

¹¹ AS, Oddelek I, fond 1589, a. e. IV/2778 (Seja komisije, 24. 2. 1977).

¹² »Samoupravna družba in cerkev. Seminar o religiji, cerkvi in klerikalizmu«. Bohinj, februar 1970. Fond CK ZKS, 032: Komisija za idejnopolična vprašanja, registrator. 694, str. 39.

starimi (ekonomskimi) izseljenci vsepovsod po svetu in med delavci na začasnem delu v tujini. Letna poročila Republiškega sekretariata za notranje zadeve so jim posvečala veliko pozornost, tudi njihovem stiku s cerkvenimi organizacijami v Sloveniji.

Dva ideološka bregova z neprehodnim morjem

*»In vsakdo,
ki bi se zdaj drznil razdirati od zunaj ta
obči jugoslovanski,
ta obči slovanski patriotizem,
bi naletel na granitni zid in bi si razbil
ne samo nos, temveč tudi glavo.«*

Tito, maj 1945

Jugoslovanska in republiške zakonodaje so določale odnos do vseh, ki so ogrožali temeljne prvine državnega, družbenega in političnega sistema, predvsem oblast delavskega razreda oziroma delovnih ljudi, samoupravljanje, družbeno lastnino proizvodnih sredstev ter politično in pravno ureditev države.¹³ Takoj po vojni so pod močnim vplivom sovjetske pravne doktrine sprejeli zakone, ki so prepovedovali izzivanje nacionalne, rasne in verske nestrpnosti oziroma kazniva dejanja proti narodu in državi.¹⁴ Prvi jugoslovanski kazenski zakonik (splošni del) je bil sprejet 1947, popolni, ki je kasneje doživel še več sprememb, pa leta 1951.¹⁵ Jugoslovanska ustava 1974 je decentralizirala tudi zakonodajne pristojnosti, tako je tudi Slovenija dobila svoj kazenski zakonik.¹⁶ V novem zveznem kazenskem zakoniku iz leta 1977 je 133. člen, ki je obravnaval delovanje proti temeljem politične ureditve in varnosti v državi, kamor so uvrščali tudi sovražno propagando.¹⁷ Proti delom 133. člena so se v zadnjih letih obstoja Jugoslavije pojavila številna javna nasprotovanja, vendar ne o določilih prepovedi prevratnega delovanja iz tujine oziroma zlonamernega in neresničnega prikazovanja družbenih in političnih razmer v državi. Meja med dovoljenim in prepovedanim je bila nejasna in njena določitev prepuščena prosti inter-

pretaciji represivnih državnih organov in politiki, na kar so že takrat opozarjali posamezni strokovnjaki. Hkrati je bila nejasna tudi meja med državo in političnim sistemom. Njuna področja delovanja so se prepletala. Toda komunistična stranka ni nikoli prepustila t. i. vodilne vloge na občutljivih področjih, tudi pri vodenju »borbe« proti sovražnikom Jugoslavije znotraj države in zunaj njenih meja. Partija je bila vedno vodilna idejna in politična sila v Jugoslaviji.

Premisleka vredna je teza, da je bil za SPE (kot glavnega zunanjega sovražnika) pritisk jugoslovanskega političnega režima celo dobrodošel, saj je bil občutek zunanje ogroženosti stalno prisoten in je vzdrževal notranjo povezanost in trdnost SPE. Za obstoj SPE je bil torej nujno potreben stalni sovražnik (Žigon 2001: 128-129). To misel lahko dopolnimo tudi z ugotovitvijo, da je bil tudi za jugoslovanski politični režim nujno potreben »zunanji« sovražnik pri obračunavanju z lastnimi »notranjimi« sovražniki, hkrati pa opravičilo za trdost svoje politike, kadar mu je to ustrezalo.

Jugoslovanski režim je imel v rokah vse vzvode oblasti, vključno z represivnimi organi, ki so preprečevali stike s SPE. SPE je bila razpršena po svetu, le v Argentini je živel v večji skupnosti. Argentina jim je nudila zatočišče in jim omogočala delovanje. Zato so se organizirali v enovito in strnjeno skupnost, ki je bila izrazito versko-nacionalno usmerjena. Če je jugoslovanska zakonodaja temeljila na ideoloških temeljih (marksizmu), so bili tudi temelji SPE ideološki. Temeljili so na dveh prvinah, to je na poudarjenemu slovenstvu in protikomunizmu (ideološka homogenost). S tem so kljubovali asimilaciji na eni strani in poskusom »komunistične« oblasti iz domovine, da bi prodrla v njihov krog na drugi strani. Njihova dosledna uporaba izraza »komunistični« za označevanje sistema doma nam kaže na ideološko-čustveno motiviranost te skupnosti. Med temeljne vrednote oziroma povezovalne sile je poleg zvestobe katoliški veri in slovenstvu uvrščala tudi poudarjanje mučeništva domobrancev, to je »borcev

za svobodo«, zlasti njihovo tragično usodo po vojni. Tudi lastno izselitev so izpostavili kot mučeništvo, to je izgon z rodne zemlje (politično mučeništvo), hkrati pa so bili prepričani v svojo moralno zmago. Vsaj sprva so verjeli tudi v skorajšnjo vrnitev (mit vrnitve). Zunanje manifestacije so predstavljali številni obredi, s katerimi so vzdrževali ta občutja (Žigon 1998: 56-57). Po osamosvojitvi Slovenije so ohranili skeptičnost do dogajanj v njej, predvsem počasno odpravljanje simbolnih in vsebinski ostalin starega sistema.

Vendar slovenska skupnost v Argentini in SPE ni vedno delovala kot enovita celota. Veliko je bilo različnih političnih smeri, levih in desnih odklikov, »ločevanja duhov«, »prelomov«, npr. s SKA okrog 1968/69 in podobno. Tudi poskusi vdora v njihove vrste (»ponujanje roke«) so bili znani, npr. v šestdesetih letih »s strani Titovih zastopnikov, ki so vabili na obiske jugoslovanskih ladij, na družabne zabave v nekaj staroslovenskih, sedaj pa po komunistih vodenih društvih /.../« (Zedinjena Slovenija 1998: 145). »Ali zmaga krščanska ideologija ali zmaga komunizem? Med obema idejama je vsaka koeksistenca nesmisel in nemogoča,« je izjavil predsednik L. Horvat 11. 11. 1962 na občnem zboru Zedinjene Slovenije. Odklonili so vsako sodelovanje s komunisti v duhu misli: »Obisk prostorov (na ladjah), kjer visijo slike rdečih veljakov, je vsaj tiho priznanje teh oblastnikov in hkrati pljunek na vso našo borbo« (Zedinjena Slovenija 1998: 147).

Argentinska skupnost SPE ni imela sredstev »fizične« prisile, vendar je poznala trdno notranjo disciplino, zavest pripadnosti in skupne usode, obstajala je kot geto, neke vrste mini država (»paradržavna SPE«), s priznanimi »voditelji«, trdim moralnim kodeksom. Po mnenju poznavalca Z. Žigona je bila pozitivna stran te organiziranosti v ohranjanju slovenstva in politične usmeritve na visoki ravni. Na ta način je, po avtorjevem mnenju, bilo izraženo domoljubje, »ki je po logiki nezdržljivo z izdajalstvom, ki jim ga (je) očita(la) uradna domovina« (Žigon 1998: 58). Negativne strani so se pokazale z naslednjo generacijo, saj je mnoge motila zaprtost in zavezanost in hkrati zaznamovanost ali izobčenje v primerih odstopanja od gornjih pravil obnašanja.

Močni povezovalni komponenti SPE sta bili kultura in izobraževanje v slovenskem jeziku. To je bila posledica močne prisotnosti humanistične inte-

¹³ Ustava SFRJ, členi 88-152, 203 (Uradni list SFRJ, 4/1974).

¹⁴ Zakon o prepovedi izzivanja nacionalne, rasne in verske miržnje in razdorov (ukaz Predsedstva Narodne skupščine FNRJ, št. 352, 11. 6. 1946, objavljeno v Ur. l. DFJ, št. 36, 29. 5. 1945); Zakon o kazenskih zadevah proti narodu in državi (U. l. DFJ, št. 66, 1. 9. 1945, drugi tekst U. l. FNRJ, št. 59, 23. 7. 1946).

¹⁵ Kazenski zakonik – splošni del (Uradni list FLRJ, št. 106/47); Kazenski zakonik FLRJ (Uradni list FLRJ, št. 11, 9. 3. 1951; vzpostavljen je bil z ukazom prezidija Narodne skupščine FLRJ, št. 332, 2. 3. 1951, veljal pa je do 1. 7. 1977).

¹⁶ Kazenski zakonik SR Slovenije (Uradni list SRS, št. 12/77; 3/78 (popravki); 19/84).

¹⁷ Kazenski zakonik SFRJ, 1. 7. 1977.

ligence, ki je že v begunstvu postavila temelje svojega kulturnega dela in ga nadaljevala tudi v Argentini in drugod po svetu. Leta 1954 so ustanovili Slovensko kulturno akcijo (SKA) kot organizacijo, ki bo [tako so zapisali v program] združevala umetnostne ustvarjalce, kritike, znanstvenike ter »jih idejno in filozofsko usmerjala in omogočala ustvarjalno svobodo in možnost razvoja« (Papež 1994a: 8). Poudarek je bil na kulturni ustvarjalnosti, posredovanju slovenskih in splošnih kulturnih vrednot, raziskovanju slovenske narodne samobitnosti in širitvi ter uveljavljanju slovenske kulture v svetu. Med pomembnimi programskimi usmeritvami so zapisali, da SKA »pospešuje stike z domovinskimi in drugorodnimi kulturniki« (Papež 1994a: 9). Pozabiti ne smemo tudi na njeno jasno izraženo protikomunistično usmeritev ter spoštovanje krščanskih in splošno človeških vrednot. Bila je prava »republika duhov«, ki ni zanikala političnega delovanja (čeprav ni bila politična stranka) »v resnično dobro naroda in iz pravih nagibov /.../« in priznavala »/.../ na kulturnem področju možnost in upravičenost nekega zdravega in plodnega pluralizma« (Zedinjena Slovenija 1998).

SKA je povezovala na njenih programskih osnovah delujoče ustvarjalce tako v zdomstvu/izseljenstvu kot zamejstvu in tudi v Sloveniji. Kaže, da je bila SKA še najbolj odprta za dialog in stike tudi izven ozkega kroga SPE. Tudi iz lastnih krogov so prihajala opozorila pred preveliko politizacijo SKA oziroma odklanjanjem različnosti (V. Brumen, Argentinski spisi). Marko Jenšterle je bil do SKA mnogo bolj kritičen. Poudaril je njeno kulturnost in spoštovanje do drugače razmišljajočih, hkrati pa ji očital zaprtost, konservativnost in ideološko omejenost (Žigon 1998: 59–60). Podobno kot druge organizacije SPE je tudi SKA doživljala bolj ali manj burne časa, spore, kulturne viške in mrtvila. Vendar lahko rečemo, da je njena kulturna ustvarjalnost res pomenila »slovenski čudež v Argentini« (brez dotoka novih moči iz domovine), pri čemer moramo prišteti temu čudežu tudi ustvarjalnost somišljenikov drugod po svetu, vključno z zamejskim pro-

storom in »notranjimi emigranti« v Sloveniji.¹⁸

Celo Čuček je zapisal, da je imel v času obiska v sedemdesetih letih v rokah nekaj njene literature. V njej ni našel »odkritega sovraštva do Jugoslavije«, kar pa, po njegovih besedah, ni veljalo za starejšo literaturo (Čuček 1979: 100). Kljub temu pa je v vseh izdajah SKA videl »politiko«, v spominih in pričevanjih »izkrivljanje zgodovine«, hkrati pa opozoril na distribucijo njenih knjig med delavci na začasnem delu v tujini (Evropa). Polemizira pa tudi z A. Rebulo v Trstu, ki je zagovarjal, da imajo Slovenci dve kulturni središči, eno v Ljubljani in drugo v Buenos Airesu (Čuček 1979: 101).

Temeljni nosilci ohranjanja slovenske narodne identitete v Argentini so bili, na prvem mestu družina, nato šola, cerkev, društva, domovi itd. Potrdim lahko misli Tarasa Kermaunerja, da je SPE v Argentini izgradila svojevrsten sistem nacionalne »države« z vrsto gospodarskih, kulturnih, solidarnostnih in najrazličnejših socialnih organizacij in ustanov, društev in skupnosti (Kermauner 1992: 19). Na kulturnem področju je imela svoje mesto tudi t. i. »visoka« kultura. Besedni in likovni ustvarjalci, arhitekti itd. so ustvarjali dela visoke kakovosti. Slovenska beseda je imela velik pomen. In ravno v tem je bila velika razlika – ki se je kazala zlasti v Argentini – med kulturo skupnosti SPE in tisto, ki so jo gojili v krogih starega (primorskega) izseljenstva. Izjeme le potrjujejo pravilo. Resnici na ljubo moramo poudariti, da je bil poglobitni razlog za to tudi v različni socialni oziroma izobrazbeni sestavi. Kljub temu bi bila lahko kulturna ponudba iz domovine v krogih starega izseljenstva na višji ravni, kot je bila, kar na splošno velja za vse izseljenstvo oziroma delavstvo na začasnem delu v tujini. Če ne drugače, domovina bi morala podpirati posameznike, ki so odstopali v vrstah izseljenstva (študentske, možnosti študija doma ...). Nekaj tega je bilo, vendar premalo.

Skratka, slovenska knjiga je spremljala na pot v tujino begunce leta 1945, literarna ustvarjalnost pa ni ugasnila niti v tujini. Še več, nekaj vrhov literarnega ustvarjanja med Slovenci lahko postavimo v Argentino.

Koliko so vedeli drug o drugem?

Kakšna je bila obveščenost slovenske javnosti o življenju in delovanju slovenske emigracije? Več je bilo obveščenosti o predvojni in novi povojni ekonomski emigraciji v 60. in 70. letih, ki je bila naklonjena novi Jugoslaviji, manj ali skoraj nič o vsej ostali, predvsem pa o slovenski politični emigraciji. Jugoslovanska in slovenska ustava 1974 sta zagotavljali: »Občanu je zajamčena pravica, da je obveščen o dogodkih v domovini in po svetu, ki so pomembni za njegovo življenje in delo, in o vprašanjih, pomembnih za skupnost.«¹⁹ Vendar je obstajalo precejšnje razhajanje med to ustavno pravico do obveščanja in njeno praktično realizacijo (Kristan, 1989: 60). Za našo temo je zanimivo vprašanje o vnašanju in razširjanju v tujini tiskanih stvari, med katere uvrščamo tudi tiske politične emigracije. Zakonodaja je bila na to zelo pozorna.²⁰ Prepovedan je bil vnos in razširjanje tiskanih stvari, ki so spodbujale temelje političnega sistema in varnosti države, žalile čast in dobro ime narodov in narodnosti Jugoslavije in njenih vodilnih organov, prinašale lažnive in razburilive vesti, ki so ogrožale red in mir ter vznemirjale javnost itd. Emigrantskim tiskom z drugače mislečimi razmišljanji so bile državne meje zaprte in s tem tudi dostop ljudem. Republiški zakon o javnem obveščanju²¹ je glede določila o prinašanju in razširjanju lažnivih in razburljivih vesti doživel v tem pogledu spremembo, vendar je določilo v zveznem zakonu ostalo nespremenjeno do razpada Jugoslavije. Deloma z darovi, izmenjavami in odstopi prepovedanega tiska s strani policije se je bogatil t. i. D-fond v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani, ki pa je bil dostopen le manjšemu krogu ljudi. Za potrebe države, znanosti in arhivov je bil s posebnim dovoljenjem zveznega sekretariata za notranje zadeve možen vnos tudi teh tiskov. Za zamejski slovenski tisk je bil sistem zaostren v tem smislu, da so vse v slovenščini tiskane revije zamejskih Slovencev morale čakati na dovoljenje zveznega sekretariata za notranje zadeve (Deisinger 1989: 117). In še bi lahko naštevali ovire, ki so preprečevale dostopnost emigrantskega tiska v Jugoslaviji. V času povečane propagandne dejavnosti poli-

¹⁸ Mnogi s strani oblasti v Sloveniji odrinjeni in utišani ustvarjalci so postali t. i. notranji emigranti, notranji izgnanci. Med njimi naj omenim le Stanko Majcna, ki nam ga je z objavo pisma dokumentarno predstavil Zorko Simčič (Simčič 2000).

¹⁹ Ustava SFRJ, 168. člen, Ustava SRS, člen 209/4-6 (Uradni list SFRJ, 4/1974).

²⁰ Zakon o vnašanju in razširjanju tujih sredstev množičnega komuniciranja in o tuji informacijski dejavnosti v Jugoslaviji, Uradni list SFRJ, št. 39/74, 74/87, zlasti 13. člen.

²¹ Zakon o javnem obveščanju, Uradni list SRS, št. 2/86.

tične emigracije je bil tisk najpogosteje uporabljena oblika informiranja. Sredi osemdesetih let so ocenjevali, da je jugoslovanska politična emigracija izdala okrog 200 glasil v letni nakladi okrog dveh milijonov izvodov. Vedno bolj sta se uveljavljala kot medij tudi radio in televizija. Po teh ocenah naj bi povprečno okrog 100.000 izvodov promocijskega materiala prišlo vsako leto tudi v Jugoslavijo (Dolanc in Vejnović 1985: 67).

V literaturi večkrat zasledimo misel, da je bila slovenska argentinska skupnost od domovine pozabljena, »če ne šteje mo ideološkega negativnega vrednotenja v domačih javnih občilih« (Žigon 1998: 60). Še bolj radikalen je bil že omenjeni Čuček, ko si je na vprašanje, zakaj je v domovini o SPE tako malo napisanega, odgovoril: »Iz preprostega razloga, ker to najbrž nikogar kdo ve kako ne zanima: to ni predmet, o katerem bi se veliko govorilo« (Čuček 1979: 7). Ob osamosvojitvi Slovenije se je začelo govoriti o slovenskem čudežu v Argentini in mnogi so odkrili obstoj in ustvarjalnost tega dela Slovencev. Nedvomno ta del ni bil pozabljen ali nezanimiv za tiste Slovence, ki so imeli sorodnike v tej skupnosti oziroma so jih izgubili v povojnih pobojih. Tudi cerkev na Slovenskem je imela stike z njimi. Za mnoge intelektualce, predvsem iz humanističnih vrst, velja, da so kazali interes zanje, za njihovo literarno ustvarjanje, vendar so bili za to tudi kaznovani. Redki so bili tisti, ki so spregovorili o njih v slovenski javnosti pred padcem Jugoslavije. Kar veliko je tistih, ki si danes prisvajajo zasluge, da so bili odprti do njih že mnogo let pred padcem sistema v Jugoslaviji. Skratka, cenzura in samocenzura sta bili premočni, da bi se o njih javno govorilo, izdajalo njihove knjige (če že, so odšle na odpad), odpiralo umetniške razstave (če so se pripravljale, so bile pravočasno prepovedane, katalogi pa zaplenjeni²²), kaj šele, da bi o njih prirejali znanstvene simpozije. Omenil sem že pravno ozadje v Jugoslaviji, ki je prepovedovalo te stike.

Skratka: Zamolčanje umetniških, kulturnih, znanstvenih, gospodarskih in vrste drugih dosežkov članov politične emigracije in hkratno poudarjanje njihovega protikomunizma in naspro-

tovanja Jugoslaviji ter njenemu družbenemu redu, je bila vsakdanja »informiranost« Slovencev v domovini. In celo več. Omalovaževanje, zasmehovanje in zaničevanje niso bili tuji mnogim publicistom, novinarjem in drugim razmišljajočim Slovencem, ki so se na obiskih v tujini gibali na obrobju ali celo v njihovih krogih.

Tudi SPE je spremljala dogajanja v domovini. Ali je slovensko časopisje iz Slovenije prihajalo tudi v domove pripadnikov SPE? Predvsem mediji so imeli najpomembnejšo vlogo pri oblikovanju »podobe« domovine na obeh straneh. Kako je bila prikazovana podoba domovine na eni in drugi strani? S poudarjanjem samo slabih strani pri »drugih« in s povzdigovanjem »dobrih« na lastni strani se je marsikdaj ustvarjala lažna/izkrivljena/pomanjkljiva podoba ljudi, prostora in časa, ponavljam, na obeh straneh. Zato naj nas ne presenetijo ugodni vtisi mnogih argentinskih Slovencev, ki so po desetletjih odsotnosti prišli na obisk v Slovenijo (še bolj njihovih otrok, ki so jo poznali iz pripovedovanja staršev ali emigrantskega tiska), predvsem glede zunanjih oblik življenja, standarda, tehnološkega razvoja ipd. Ne smejo nas presenetiti časopisni članki in knjige o SPE v Sloveniji, ki so v njej videli samo slabo, poudarjajoč belogardistični izvor njenih članov in zelo neopredeljeno »sovražno« delovanje. Ali lahko v obeh primerih govorimo o ustvarjanju »izoblikovane podobe« stanja v Sloveniji med emigranti in stanja med emigracijo o Sloveniji? Zanimiva tema, ki še čaka raziskovalce. Čeprav ne upoštevamo političnoideološkega vidika, se je v Sloveniji utrdil stereotip, da so argentinski Slovenci »tujci«, ne pa del obče slovenske skupnosti. Taka gledanja zasledimo še danes.

Osebni (ne)stiki

Posebna zgodba so bili medsebojni obiski. Stiki zainteresiranih jugoslovanskih državljanov s predstavniki SPE so bili načeloma možni, saj je bil od šestdesetih let 20. stoletja izhod v tujino vedno lažji. Na odprtost jugoslovanske meje je bil jugoslovanski sistem vedno ponosen. Vprašanje pa je, ali so ti obiski

ostali skriti, saj je imel ob odkritju obiskovalec po vrnitvi bolj ali manj težave z represivnimi organi. Kdo se s kom družil v tujini, ni ostalo skrito, o čemer nam pričajo številna »poročila«, ki so prihajala iz tujine po jugoslovanskih predstavništvih ali kako drugače.

Drugače je bilo z obiski predstavnikov SPE v domovini. Kdor je bil na listi vojnih zločincev, seveda ni smel prekoračiti meje. Kršitve v vsesplošni klavzuli o »sovražnem delovanju proti državi«, niso bile natančno opredeljene. S tem je omogočala, da je posameznik imel težave z jugoslovanskimi oblastmi. Pomembna prelomnica v odnosu do politične emigracije v Jugoslaviji je bila uvedba amnestije leta 1962.²³ Na začetku šestdesetih let se je začela Jugoslavija bolj odpirati v svet. To je bil tudi čas začetkov neuvrščene gibanja, v katerem je igrala eno od vodilnih vlog. Zato je morala urediti tudi odnos do vseh svojih ljudi, ki so jo zapustili po letu 1941. Podpredsednik Zveznega izvršnega sveta Aleksander Ranković je julija 1961 napovedal novo politiko do emigrantov.²⁴ Mnogi so želeli urediti državljske odnose z državo, kar je Ranković pripisal velikemu ugledu Jugoslavije v svetu in njenim gospodarskim in notranjepolitičnim uspehom. Amnestija leta 1962 je omogočila ureditev državljskega statusa mnogim, pri čemer so bili izvzeti vsi,

»... ki so se omadeževali s hudimi vojnimi zločini, oziroma v tujini aktivno sodelovali v sovražni dejavnosti proti FLRJ.«²⁵ Zlasti formulacija o aktivnem sovražnem delovanju proti Jugoslaviji je omogočala politiki poljubno uvrščanje njej neljubih posameznikov v krog organizatorjev protijugoslovanskega delovanja v tujini.

Med odmevnejšimi obiski v Sloveniji je bil prihod Cirila Žebota v Ljubljano leta 1969. Ali je bilo to le eno od popuščanj politike trde roke ali pa samo napaka, kot o njej pričajo pisani partijski dokumenti? Dejstvo je, da so bila trda in mehkejša obdobja v partijski politiki oziroma da so se vedno našli tako golobi kot jastrebi, tudi v odnosu do manj problematičnega dela SPE. Do nje-govega trdega jedra pa je partija ostala nepopustljiva do razpada komunizma (Drnovšek 1998: 242).

Prvi večji slovenski državniški obisk v Argentini je bil prihod Borisa Kraigherja, predsednika izvršnega sveta LR Slovenije, maja 1960 ob 150-letnici Argentine. Seveda je bil namenjen »našim«, to

²² Npr. primer Goršetove razstave v Kostanjevici ob Krki (Gorše 1972); Franc Gorše (1897-1968), slovenski ekspresionistični kipar.

²³ V Jugoslaviji so bili sprejeti trije zakoni o amnestiji (1962, 1973 in 1983).

²⁴ Ocenjeval je, da je med vojno in po njej zapustilo teritorij Jugoslavije okrog 200.000 ljudi.

²⁵ Domovina je odprla vrata na stežaj. Govor A. Rankovića, Slovenski izseljenski koledar 1962, Ljubljana 1961, str. 46-47.

je socialistični Jugoslaviji naklonjenim slovenskim in hrvaškim izseljencem. O SPE je zapisal: »Pri vseh naših srečanjih skoraj sploh ni bilo čutiti tega dela migracije, lahko pa smo ga samo slutili; nikakor pa ta emigracija ni mogla zamegliti čistih in odkritosrčnih odnosov, ki smo jih v teh dneh lahko vzpostavili s predstavniki slovenskih in hrvaških izseljencev, ki jih je v Argentini okoli 150.000« (Slovenski izseljenski koledar 1961: 21). »Slovensko belogardistično emigracijo v Argentini« je označil za nepomembno, škodljivo (ker pači resnico o Jugoslaviji), hkrati pa njeno razmišljanje o »svobodni Sloveniji« in spremembah družbenega reda v Jugoslaviji označil za »blebetanje te naše politične emigracije, tako smešno in nikomur koristno« (Drnovšek 1998: 242-243).

Tudi vstop v kroge SPE ni bil enostaven. Ločevali so med dobronamerinimi in »drugačnimi« obiski. Do osamosvojitve – in deloma tudi po njej – je (bil) vstop otežen obiskovalcem iz domovine. Bali so se predvsem jugoslovanske obveščevalne službe. Tudi stikov z jugoslovanskim veleposlaništvom v Buenos Airesu v glavnem niso imeli. Med najbolj odmevnimi slabimi izkušnjami je bil obisk novinarja Janeza Čučka sredi sedemdesetih let, ki je o tem napisal knjigo z naslovom *Sramota umira počasi*, in to z veliko mero cinizma in posmehljivosti na račun SPE. Pogovarjal se je z marsikom iz vrst SPE, nekateri so vedeli, da je novinar, drugi pa ne, in jim tega tudi ni povedal, kar je dalo pogovorom »nekakšen mikaven prizvok neodkritih skrivnosti«, kot je zapisal avtor v uvodu (Čuček 1979: 6). Zapisal je tudi: »/.../ in se moraš pred slednjimi [sogovorniki iz vrst SPE] pretvarjati, da si nedolžen popotnik, ki je iz nekega hobija in s krvavo prihranjenim denarjem odšel na ljubiteljsko pot po svetu« (Čuček 1979: 15, 55). Sam priznava, da ni zgodovinar in da je pisal vtise iz Argentine s kančkom prizadetosti. Hkrati se opravičuje, da je podatke zbral že pred časom, zato »nekatera dejstva ne bodo povsem ustrezala resnici« (Čuček 1979: 8). Ali se je hotel s tem zaščititi, če si česa ni dobro zapomnil?

Tudi v času samostojne Slovenije argentinska skupnost ni bila popolnoma odprta za obiskovalce. Do prireditve Slovenske izseljenske matice in njenih predstavnikov je bila ostro odklonilna.

Tako so junija 1990 zavrnilo gostovanje v organizaciji SIM z utemeljitvijo: »Ker Matico še vedno vodijo iste osebe iz komunističnega režima /.../« (Zedinjena Slovenija 1998: 279). Tudi obisk Janeza Drnovška, junija 1995, bi bil ob njegovem obisku Slovenske hiše pogojen s strani predstavnikov Zedinjene Slovenije: »Izrecnega povabila ne bo. Če bi sam [J. Drnovšek] prosil za obisk Slovenske hiše, bo treba, da se kot vsak uradni obiskovalec pokloni pred spomenikom padlim domobrancem«. Drnovšek Slovenske hiše ni obiskal, organiziral pa je sprejem na slovenskem veleposlaništvu, ki so se ga udeležili tudi predstavniki Zedinjene Slovenije in ob tem prebrali pozdravni nagovor (Zedinjena Slovenija 1998: 338-340).

Tudi obiski predstavnikov SPE v domovini so bili »nezaželeni« s strani SPE. Razumeli so jih kot simpatiziranje z vladajočim režimom (Žigon 1998: 60).

NAMESTO ZAKLJUČKA

Skratka, medsebojna sumničenja so (bila) prisotna, vendar naj bodo vsaj na osebni ravni slej ko prej presežena. Odprtost in razumevanje različnosti naj bo osnova strpnejšemu življenju, pogovorom in pisanju. To bo mogoče, če bo bolj razjasnjena preteklost odnosov, tako na eni kot drugi strani in hkrati odnosov ene z drugo. Če parafriziram sintagmo o »zazrtosti v prihodnost, ne pa v preteklost«, menim, da je nujna raziskava preteklosti. Tako bo mogoč z arhivskimi in drugimi dokumenti, znanstvenimi razpravami, dialogom, razumevanjem pluralnosti in podobno neobremenjen pogled in delo prihodnosti. Neobremenjeno razkrivanje dogodkov in procesov na obeh straneh, povezano s širšimi svetovnimi procesi, naj bo pot k bolj realni in čim bolj objektivni sliki o tem občutljivem delu slovenske zgodovine.

Literatura

- Broz, Josip – Tito 1948 *Graditev nove Jugoslavije*. 1. knjiga: 23–28. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Deisinger, Mitja 1989 »Prepoved razširjanja, « *Omejitev javne besede*: 111–119. Ljubljana: Zbornik razprav, ČGP DELO – TOZD Gospodarski vestnik.
- Doder, Milenko 1989 *Jugoslovanska neprijateljska emigracija*. Zagreb: Centar za informacije i publicitet.

- Dolanc Stane, Zoran Vejnović 1985 *Snage, sredstva i metodi spoljnog ugrožavanja bezbednosti SFRJ*. Beograd: Odbrana i zaštita, sveska 2, Borba.
- Dornik Šubelj, Ljuba 2001 »Arhiv RSNZ (As 1931) in njegova uprava«. Arhivi in uporabniki, arhivi in zgodovinopisje. Ptuj: Arhivsko društvo Slovenije & Zgodovinski arhiv Ptuj.
- Drnovšek, Darinka 2001 »Uporaba partijskega gradiva: nekoč in danes«. *Arhivi in uporabniki, arhivi in zgodovinopisje*. Ptuj: Arhivsko društvo Slovenije & Zgodovinski arhiv Ptuj.
- Drnovšek, Marjan 2001 »Izseljenec: Življenjske zgodbe Slovencev po svetu«. *Izseljenec: Življenjske zgodbe Slovencev po svetu*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije.
- Drnovšek, Marjan 2001a »Slovenski izseljenec v Evropi ob izbruhu druge svetovne vojne«. *Prispevki za novejšjo zgodovino* XLI/2/2001. Ljubljana: Inštitut za novejšjo zgodovino.
- Drnovšek, Marjan 1998 »Odnos Partije do slovenske emigracije«. *Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990*. Ljubljana: Nova revija.
- Enciklopedija Slovenije 1995 Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Fister, Anton 1998 *Izbrani spisi*. Četrta knjiga. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije & Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Gorše 1972 Gorše. Retrospektivna razstava 1924–1972. Kostonjeva ob Krki.
- Kermauner, Taras 1992 *Slovenski čudež v Argentini*. Trilogija. Knjiga 1: Predstavitev SPE. 149. izdaja SKA. Buenos Aires-Ljubljana, 1992. Knjiga 2: Krščanska tragedija, prav tako. Knjiga 3: Srečanje in portreti. 150. izdaja SKA, Buenos Aires-Ljubljana.
- Kristan, Ivan 1989 »Ustavni okvirji javne besede«. *Omejitve javne besede*: 57–66. Ljubljana: Zbornik razprav, ČGP DELO – TOZD Gospodarski vestnik.
- Papež, France 1994a »Tako se je začelo«. *Zbornik slovenske kulturne akcije 1954–1994*. Buenos Aires – Celje: Mohorjeva družba.
- Papež, France 1994b »Zapis iz zdomstva«. *Zbornik slovenske kulturne akcije 1954–1994*. Buenos Aires – Celje: Mohorjeva družba.
- Simčič, Zorko 1999 Srečanja z Majcnom. Buenos Aires – Maribor 1961–1970. Ljubljana: Nova revija.
- Temna stran meseca 1998 *Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990*. Ljubljana: Nova revija.
- Vodnik po fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije 1999 Knjige 1, 2 in 3. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije.
- Zedinjena Slovenija 1948–1998. 1998 *Zbornik dela v zvestobi in ljubezni*. Buenos Aires: Društvo Zedinjena Slovenija.
- Žigon, Zvone 2001 *Iz spomina v prihodnost. Slovenska politična emigracija v Argentini*. Migracije 1. Ljubljana: Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU / Založba ZRC.
- Žigon, Zvone 1998 *Otroci dveh domovin. Slovenstvo v Južni Ameriki*. Ljubljana: Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU/Založba ZRC.

Dr. Jerca Vodušek Starič, Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru

Nekatere nejasnosti in dileme o povojni ureditvi Slovenije

Iz izkušenj in stališč, ki so prisotna, je mogoče opaziti, da je osnovna dilema pristopa k povojnemu obdobju način vrednotenja procesov, ki so se dogajali po vojni v Sloveniji. Jasneje povedano, gre za velikokrat postavljeno vprašanje: ali je bil po vojni uveden sistem, socialističen ali stalinističen, in če je, katere so njegove bistvene značilnosti, ali je trajal ves čas ali samo čas neposredno po vojni. Nasproti temu vprašanju se pojavlja teza, da so za dogajanje po drugi svetovni vojni pri nas značilne zgolj deviacije v sistemu, ki je načeloma bil zgrajen po meri ljudi.

Preden poskušamo odgovoriti na ta vprašanja, moramo najprej razjasniti nekaj osnovnih pojmov:

- a) Zgodovina ni nekaj abstraktnega, kar nas ne zadeva, ampak je tako ali drugače del naše sedanjosti; bodisi posameznika (vsi smo oziroma vsak od nas je del neke preteklosti, neke zgodbe) ali družbe kot širšega pojma. Individualne zgodbe so sicer pomembne, vendar ne opredeljujejo oziroma označujejo zgodovinskih procesov. So le del njih, včasih bolj, včasih manj pomemben del. Zato t. i. individualna resnica nikoli ne opredeljuje zgodovinskega dogajanja kot celote in je ne moremo enačiti z zgodovinskimi procesi.
- b) Pri dojemanju procesov razlikujemo ljudi po tem ali imajo oziroma priznajo zgodovinsko zavest – zavest o lastni preteklosti, torej imajo t. i. zgodovinsko mišljenje ali ne. Kljub individualnemu odnosu do zgodovine je takšna zavest potrebna celoviti osebnosti. Prej ali slej se razmišljujoči človek sreča z njo, jo potrebuje, oz. bolje rečeno potrebuje določene odgovore o svojem bivanju, mišljenju, vedenju ipd.
- c) Pri svojem delu se zgodovinarji srečujejo z dvema pojavoma. Na eni strani z zgodovino kot znanostjo, katerega eden od rezultatov so tudi učbeniki in znanje, ki ga posreduje šola, in s predstavami, pripovedovanji, spomini in miti o preteklosti ter v skrajni obliki z zavestnimi političnimi manipulacijami zgodovine.
- d) Najprej moramo poudariti, da sodobna družba ni naklonjena zgodovini, da je močno razširjeno in spodbujano ahistorično mišljenje, katerega osnova je prepričanje o tem, da je bistvo stvari sedanjost, tehnološki napredek, racionalna razlaga trenutka. Zato stoji zgodovinar pred dvojno oviro: ahistoričnim mišljenjem na eni in miti o preteklosti (ki se odražajo tudi v jadikovanju o starih dobrih časih) na drugi strani.

Tesno povezano z ahistoričnim mišljenjem ali ahistorično politiko je torej ohranjanje in nastajanje mitov, ki jih največkrat spodbuja prav ta politika. Politika se je vedno trudila in se vedno bo, da bi ustvarila sebi ustrezne podobe o preteklosti, saj je to eno njenih osnovnih orožij za ohranjanje oblasti. Dovolite samo en primer: danes se je zgodovinarji v Sloveniji znašlo med dvema skrajnostima, ki ju vsiljuje politika

oziroma razprave o dogajanju med in po drugi svetovni vojni, ki se v politiki reducirajo na dva pola. En pol ohranja mit o brezmadežnem osvobodilnem gibanju, ki če že ni bilo brezmadežno, je pa vsaj bilo na pravi strani, saj so ga priznavali zavezniki. Ta mit podpira dovčerajsnja oblast, ki ima še vedno močne vzvode v propagandi. Na drugi strani je diametralno nasprotje tega mita: zanikanje tega mita ter hkrati povzdigovanje tistega, kar mu je v tistem času nasprotovalo. V takšnih okoliščinah je zgodovinar s svojo znanstveno metodo popolnoma na obrobju. Še več, največkrat je njegovo delo predmet diskvalifikacij. Npr. v Sloveniji je omemba in analiza revolucije (za katero vsi vemo, da je bila) že predstavljena kot diskvalifikacija NOB ter hkrati označena kot desničarstvo ali revizionizem. Sama beseda revizija oziroma revizionizem daje vtis, ki skorajda enači kritiko komunizma s fašizmom, čeprav bi se po logiki in analizi zgodovinskih pojavov morali skladati kritika fašizma in komunizma. Pri nas in marsikdaj tudi drugje, sta v očeh politikov ti kritiki v diametralnem nasprotju. Zgodovinarji o tem vprašanju skorajda ne govorijo, vsaj v Sloveniji ne.

Resnična zgodovinska znanost je seveda nekaj čisto drugega: zgodovina temelji, kot pomeni že sama beseda – izpraševanje in pripovedovanje – na iskanju odgovorov na vprašanja razvoja v bližnji ali daljni preteklosti. Za razliko od poenostavljenih razlag, ki jih ponujajo miti, razni spomini ipd., je naloga zgodovinarja poiskati širšo podobo dogajanja, oceniti dogodke ali procese, ki so imeli prevladujoči vpliv v človeškem razvoju, zajeti čimpopolnejšo sliko in jo uravnoteženo ovrednotiti. Politična zgodovina je danes sicer nekoliko manj moderna, saj zgodovinarji porabi veliko besed na obrobjih, manj odločilnih, a zanimivih pojavih vsakdanjega življenja, ki malokrat presežejo raven inserta in posežejo na raven analize obdobja. Politična zgodovina mora strogo upoštevati navedene metode, medtem ko je socialna zgodovina, zgodovina vsakdana, bolj fleksibilna in se lahko omeji na posamezne pojave ali dogodke. Če naj bi nam zgodovina in zgodovinarji pomagala razložiti sedanjost, moramo zgodovino obravnavati celovito in jo hkrati iztrgati iz konteksta dnevne politike in mitov ter bolj pozorno spremljati znanstvene razlage preteklosti.

Ker pa je predmet proučevanja zgodovinarja v skrajni, poenostavljeni definiciji človek in njegovo početje, zadeve še zdaleč niso enostavne.

Temeljno vprašanje je vprašanje vrednotenja komunističnega sistema. Kriteriji, ki bi jih morali zgodovinarji pri tem upoštevati in se po njih ravnati so sledeči. Prvič zgodovinar ni sodnik in ni poklican soditi, vendar mora upoštevati neki vrednostni sistem pri svojem delu. Pri tem se v zgodovinarstvu predvsem uporablja osnovno načelo, da se upoštevajo občeveljavni civilizacijski dosežki časa, ki ga obravnava oziroma raziskuje. Ali natančneje povedano sistem, ki ga tu obravnavamo, se vrednoti po občečloveških načelih, ki so veljali v tistem času.

Npr. slovenska KP je odpravila opozicijo že med pripravami na prve povojne volitve, novembra leta 1945, v nasprotju z zahtevami in dogovori s predstavniki jugoslovanske vlade v izgnanstvu in z zahtevami zahodnih zaveznikov, ki so sporazume spodbudili. To je uresničila z različnimi že ugotovljenimi prijemi: aretacije, nagla sodišča, atmosfera strahu, ustrezno prirojena volilna zakonodaja ter nato z nadzorom OZNE na voliščih. Že takrat je bilo jasno, da pri tem krši mednarodno dogovorjena načela o političnih in človekovih pravicah in pravici do svobodnih volitev, zlasti pa načelo svobode živeti brez strahu ali »freedom from fear«. Ta načela so že med vojno sprejeli zavezniki v znanih dokumentih, kot sta bili Atlantska listina leta 1941, Deklaracija združenih narodov 1. januarja 1942, katerih podpisniki sta bili tudi Jugoslavija in Sovjetska zveza, kasneje sta bili sprejeti Deklaracija o osvobodjeni Evropi na konferenci na Jalti februarja 1945 in ustanovna listina OZN leta 1945, itn. Ta načela so bila še podrobneje zapisana v določilih o zločinih proti

človeštvu za potrebe nürnberškega sodišča oziroma so del statuta sodišča, h kateremu je Jugoslavija pristopila septembra 1945. Ta načela so nato s sklepom OZN 11. decembra 1945 postala del mednarodnega prava.

Najizrazitejša kršitev dosežkov takratne civilizacijske ravni in hkrati značilnost vse povojne komunistične oblasti je bilo nespoštovanje klasične delitve oblasti, tj. neodvisnosti posameznih vej oblasti (sodna, izvršna, zakonodajna). KPS/ZKS se namreč vse do konca svoje oblasti leta 1990 ni odrekla načelu enotnosti oblasti, temveč je z ustavama leta 1963 in leta 1974 postala Zveza komunistov sestavni in vodilni del državne ureditve, njen program pa program vseh ti. množičnih oziroma družbenopolitičnih organizacij (socialistična zveza, sindikati, mladina ...).

Osnovno vprašanje, ki si ga moramo pri ocenjevanju obdobja zastaviti, je sledeče: kakšen je bil sistem oblasti, ki je vladal v Sloveniji desetletja po drugi svetovni vojni (kakšno strukturo oblasti je imel, kakšne zakone je sprejemal, kako je potekalo javno življenje ipd.), in

kdaj ter kako je prišel na oblast. Da bi na to odgovorila, sem pri proučevanju tega obdobja upoštevala mednarodno dogajanje ob koncu vojne, systemske ukrepe partizanskega gibanja, ki so se nadaljevali tudi po vojni, politično dogajanje v vrhu v Jugoslaviji in posebej v Sloveniji ter vse razmere na t. i. terenu.¹ Ker na tem mestu ni prostora za podrobno predstavitev vseh med seboj povezanih dogajanj in dogodkov, je treba upoštevati vsaj glavne značilnosti.

Kronološko se je formiranje povojnega sistema pričelo že med vojno: partizansko gibanje na Slovenskem je bilo hkrati oborožen odpor proti okupatorju, revolucija in državljanska vojna. Ker je bilo vse to hkrati, je bila revolucija nekoliko drugačna od tiste v Sovjetski zvezi leta 1917. Partizansko gibanje si ni moglo svoje oborožene moči posebej pridobiti, saj je delovalo v razmerah vojne, medtem ko so Sovjeti izstopili iz vojne leta 1918 in so Rdečo armado gradili v pogojih državljanske vojne. Zato je partizansko gibanje izvedlo revolucionarno preobrazbo države in družbe s prevzemanjem oblasti v deželi oziroma z ustanavljanjem vzporednih organov oblasti (narodnoosvobodilnih odborov,

¹ Prim. Jerca Vodušek Staric, Prevzem oblasti, CZ, Ljubljana 1992.

Jacqui Bailey
Zgodovina Zemlje v stripu

cena zbirke: 9.900 sit

David Stewart, John Malam
Vse, samo ... ne!

cena posamezne knjige: 3.500 sit

DIDAKTA

Knjige lahko naročite:
po telefonu: **04/5320 210**,
po faksu: **04/5320 211**,
po e-pošti: **zalozba@didakta.si** in
pri našem zastopniku.

Zbirka zgodovinskih knjig z naslovom **Zgodovina Zemlje v stripu: Rojstvo zemlje, Življenje se postavi na noge, Čas dinosavrov, Doba kamnov in kolov**, namenjena osnovnošolcem za popestritev pouka biologije, zgodovine in geografije.

Na duhovit način - v obliki stripa - obravnava nastanek sveta in s tem povezane življenjske procese. Dinamično izrisane ilustracije s spremljajočim zgodovinsko in ekološko poučnim besedilom razkrivajo zgodbo o "velikem poku", zgodbo o evoluciji, o razvoju in izginotju dinosavrov in o razvoju človeštva. Na koncu vsake knjige sta poučen slovar pojmov in časovni pregled dogodkov iz preteklosti.

Zbirki je priložen zgodovinski časovni trak avtoric **Cirile Trampuš** in **Jere Jakše**, primeren za uporabo pri pouku zgodovine v osnovni šoli.

zbirka	prevedla	ilustriral	20 x 29 cm	od 10 let naprej
Zgodovina Zemlje v stripu	Maja Kreigher	Matthew Lilly	4 x 32 strani	

Vse, samo **EGIPČANSKA MUMIJA** ne! Prva knjiga iz zbirke obravnava življenje v Egiptu v starem veku. Duhovito, a hkrati brez olepšav pojasni proces mumificiranja. Zelo poučno in hkrati zanimivo.

Vse, samo **RIMSKI GLADIATOR** ne! V drugi knjigi iz zbirke so v ospredje postavljeni rimski gladiatorji. Njihovo življenje je opisano na duhovit način, sem in tja tudi kot zelo krvoločno. Knjiga bralca postavi v vlogo gladiatorja in mu ob tem predstavi vrsto zgodovinskih izrazov.

zbirka	prevedla	22 x 25 cm	od 10 let naprej
Zabavna zgodovina	Ivana Gradišnik	2 x 32 strani	

NAROČILNICA ZA KNJIGO Z NASLOVOM: _____

Naziv šole: _____

Davčna številka: _____

Ulica: _____

Kraj in poštna številka: _____

Rok plačila je 30 dni od prejema računa. Naročene knjige boste prejeli najkasneje v 8 dneh od naročila.

Kontaktna oseba: _____

Datum: _____

Podpis in žig: _____

antifašističnih svetov), podobno kot so v Rusiji vzporedno oblast predstavljali sovjeti. Poudarek na narodnoosvobodilnem značaju, v nasprotju s proletarskim, se je kot izraz t. i. druge faze revolucije uveljavljal v Sloveniji nekaj časa leta 1942.² Vodstvo NOG je odtlej oblast gradilo postopoma, v skladu z razvojem mednarodnega dogajanja, saj je Tito moral zadostiti zahtevam vseh zaveznikov, da bi dosegel ne samo mednarodno vojaško (Teheranska konferenca), ampak tudi politično priznanje gibanja. Osnova za mednarodno politično priznanje so bili sporazumi Tito-Šubašić (viški junija 1944) in beograjska sporazuma (novembra in decembra 1944). Beograjski sporazum je posebej določal, da bo začasna vlada v Jugoslaviji spoštovala temeljne demokratične svoboščine, amandmaji k sporazumu pa, da se bodo lahko svobodno organizirale stranke, ki bodo nastopale na tajnih volitvah in da bo spoštovana temeljna delitev oblasti na izvršno, sodno in zakonodajno. Tem načelom se je zavezal tudi Stalin s podpisom Deklaracije o osvobodjeni Evropi in zavezniki, zlasti Roosevelt, so verjeli, da bo podpisano tudi spoštoval.

Toda to se ni uresničilo, pač pa je vodstvo NOG oziroma CK KPJ v skladu s taktiko postopnega prevzema oblasti – zelo podobno kot se je to zgodilo pozneje v vseh ostalih državah vzhodnega tabora – izvajalo t. i. revolucijo od zgoraj. Najprej so bila na vrsti najpomembnejša področja državne oblasti, in sicer: zakonodaja, sodstvo, tožilstvo, policija in vojska. Ne samo da so zamenjali t. i. stare predpise, temveč so z začetkom mirodobnega upravljanja (od osvoboditve Beograda 20. oktobra 1944) zamenjali tudi sestavo uprave in vanjo, vsaj na vodilna mesta, postavili svoje zaupanja vredne kadre. Če to primerjamo z ostalo Vzhodno Evropo, bo videti, da so tam komunisti po prihodu Rdeče armade leta 1944/45, dobili v roke ključna ministrstva – za vojsko, notranje zadeve, sodstvo. Temu prehodnemu obdobju so v partijski ideologiji nadelili naziv ljudska demokracija. To je prehod iz »starega, gnilega meščanskega« ali zahodno-demokracičnega sistema v socializem – odtod tudi naziv države FLRJ in šele od leta 1963 SFRJ,

torej država, ki je dosegla stopnjo socializma.

Vzora za vse te postopke ni težko najti v prvi proletarski revoluciji – tisti v Rusiji oktobra leta 1917 in v pogledih in pisanjih V. I. Lenina že pred njo. Lenin je že v prvem desetletju 20. stoletja opredelil ključne elemente revolucionarne partije in poglede na proletarsko državo. Ti so vsebovani v pojmi, kot npr. diktatura proletariata, odmiranje države, budnost in zaščita revolucije ter v vrsti drugih. Kako naj se imenuje in izgleda nova partijska organizacija boljševikov na oblasti, je tudi določil Lenin na sedmem in osmem kongresu Vruske komunistične partije boljševikov marca 1918 in marca 1919. Takrat so dokončno uvedli politbiro, ustanovili organizacijski biro, organe CK in njihov administrativni aparat in postavili hierarhično strukturo partije ter predpisali poročanje navzgor. Kakšen odnos je veljal med partijo in državno oblastjo, je bilo jasno že od vsega začetka, med revolucijo, ko je partija oziroma njeno vodstvo-politbiro, postalo »vodilno jedro« sovjetov, Lenin kot vodja boljševikov pa je postal predsednik Sveta ljudskih komisarjev. Pomembne odločitve odtlej ni sprejemala državna oblast, ampak partija oziroma njen politbiro. Podobno organizacijo in delovanje je Lenin predpisal vsem članicam Kominterne na njenem 2. kongresu julija in avgusta leta 1920 v obliki 21 točk, ki jih je kongres sprejel kot zavezujoče.

K nadaljnjem oblikovanju sistema so prispevale tudi vse značilnosti Stalinove vladavine, razvoj ideologije (strategija in taktika) in grobe oblike represije s katerimi si je zagotavljal izključno oblast v SZ, in jo z drugo svetovno vojno in po njej širil na ozemlja, ki jih je okupirala RA (Baltiške države, Poljska, Vzhodna Evropa).³ Enako velja za način s katerim je izrabljal patriotska čustva in anti-fašizem za razširjanje revolucionarnih idej oziroma v prid lastni ideologiji in diktaturi, čeprav je Stalin začasno opustil Leninovo idejo svetovne revolucije. Stalinizem v širšem pomenu besede označuje sistem, ki je v 20. stol. vladal v državah, kjer so bile na oblasti komunistične partije. Sintagma leninizem-stalinizem je oznaka za sistem, zgrajen

na komunistični ideologiji in dogmi, pri čemer je Stalin le nadgradil Lenina »kot njegov najboljši učenec«.

Temeljne značilnosti njegovega prispevka so: pospešena industrializacija in centralno načrtovanje, kolektivizacija kmetijstva, oboroževanje, monolitna partija (ki spoštuje strogo hierarhijo partijske birokracije), ideološka vojna in kult osebnosti ter politični teror (likvidacija opozicije, vladavina tajne policije, stalinistični sodni procesi, delovna taborišča, masovne likvidacije ...). Vsi ti elementi so seveda bili prisotni že za časa Lenina, z izjemo petletke.

Komunistična partija Slovenije oziroma KPJ sta ob koncu vojne in po njej z ukrepi od zgoraj (revolucija od zgoraj) uvedli klasičen stalinistični model totalitarne oblasti in ga modificiranega, toda v temeljnih postavkah nespremenjenega, ohranili vse do svojega sestopa leta 1990. Ko primerjamo oba sistema, in če smo pozorni na glavne značilnosti sistema, ki se razvijajo v Sloveniji ob koncu vojne in neposredno po njej, zlahka ugotovimo, kakšna je bila tehnologija oblasti pri nas, zlasti ko gledamo procese, kot so sodni postopki, ustava, značaj oblasti po letu 1945 v Sloveniji, policijski in vojaški ukrepi, politično življenje, volitve ...

Temeljne značilnosti sistema so torej bile:

- brezobzirno ohranjanje oblasti z izločanjem vsakršne opozicije in nenehnim iskanjem notranjega sovražnika;
- nesorazmerno velika moč državne- varnostno-obveščevalnega aparata oziroma tajne policije;
- nacionalizacija in državna, kasneje družbena uprava gospodarstva, predvsem industrije in bančništva, ter zatiranje privatnega sektorja, zlasti v trgovini in kmetijstvu (najprej s prisilnim združništvom in z odkupi, kasneje z drugimi prijemi);
- prevlada partijske hierarhije nad državnimi organi in javnimi ustanovami, pri čemer je bil partijski aparat ves čas pod nadzorom vodstva ter
- monolitna, enotna partija in kult osebnosti.

² Nekaj časa leta 1941/42 je narodnoosvobodilno gibanje razglašalo t. i. drugo fazo revolucije in v ospredje postavljalo razredni boj in proletarske simbole. To je veljalo vse do kritike Stalina, ki je ravno takrat, maja 1942, sklenil sporazum o medsebojnem sodelovanju z Veliko Britanijo, ki je predvideval nadaljevanje sodelovanja tudi po vojni. Stalin je vodstvu NOG v Jugoslaviji dal vedeti, da je sedaj čas za domovinsko vojno in ne revolucijo kot obliko boja.

³ Prim. J. V. Stalin, Vprašanja leninizma, Založniška zadruga inozemskih delavcev v ZSSR, Moskva 1938 in novobjavljene dokumente iz sej politbiroja CK VKP/b in centralnega komiteja VKP/b, ki so izšli v seriji Analiz komunizma: J. A. Getty in O. V. Naumov, The Road to Terror, Yale University Press, New Haven and London 1999.

Če pogledamo nastajanje sistema kronološko, s stališča t. i. tehnologije oblasti, je potekalo takole. Od leta 1945 je vodstvo partije (Centralni komite in politbiro, kasneje Izvršni komite oziroma Predsedstvo) politično in kadrovsko skrbelo za utrjevanje lastne organizacije. Od leta 1945 so skrbno gradili partijske mreže, od celic komitejev do CK. Kadrovska politika partije oziroma njena kadrovska komisija, ki je bila imenovana istega leta, je skrbela, da so bile organizacije in ustanove, ki so bile podaljšana roka oblasti, izključno v rokah partije. To je posebej veljalo za Ozno, za vodstvo Osvobodilne fronte, enotnih sindikatov, AFŽ, mladine in njihove naslednice (Udba, SDV, Socialistična zveza, Zveza sindikatov ...) ter za skupščinsko, sodno in izvršno oblast.⁴ Od leta 1945 je partija izpopolnjevala svojo lastno organizacijsko shemo po vzoru sovjetske (organizacijski biro oziroma organizacijski sekretariat, ki je koordiniral komisije za partijsko izgradnjo, za gospodarstvo, vas, ljudsko oblast, množične organizacije, kontrolno komisijo ter Agitprop ...) in določila ključno vlogo profesionalnih partijskih sekretarjev kot nosilcev dejanske oblasti (nekaj časa se je to odražalo celo v 'personalni uniji' vseh političnih in upravnih funkcij).⁵

Tako bi lahko sklepali, da je partija po vojni vpeljala partijsko in državno ureditev po vzoru sovjetske in dejansko z njeno neposredno (strokovna pomoč v armadi in tajni policiji) in posredno pomočjo (zunanjepolitično priznanje, usklajena zunanja politika). Na vse ključne položaje v državi (republiki) je postavila člane KPS, ki je takrat bila še kadrovska partija. Tako je 71 % vseh slovenskih komunistov leta 1945 dobilo vodstvene položaje v državi in gospodarstvu; takrat je KPS štela 4.978 članov (največ cca 1.500 v Ljubljani). Po vojni se je slovenska partija podredila osrednjem partijskemu vodstvu v Beogradu (v 20-članskem politbiroju je bil njen delež sorazmerno velik: E. Kardelj, Boris Kidrič, Franc Leskošek, Miha Marinko, Vida Tomšič). Po letu 1966 so v Jugoslaviji velik del odgovornosti in nalog prevzela republiška partijska

vodstva, a kljub temu je v slovenskem statutu ZK (1974) pisalo, da so člani ZKS politično odgovorni ZKJ.

Koncept monolitnosti partije iz Leninovih časov je ostal v veljavi tudi v Sloveniji in Jugoslaviji, seveda pod drugimi imeni. Okoli leta 1985 se je temu reklo idejna in akcijska enotnost partije. Neuresničevanje sklepov se je kaznovalo z razrešitvijo funkcij in izključitvijo iz ZK.⁶ Na podoben način je partija usmerjala gospodarstvo. Z odločitvami ki so bile v prvi vrsti politične (petletke, reforme, stabilizacija, združeno delo ...), se nikoli ni odrekla cenzuri in nadzoru tiska, itn. Podobno kot Isaac Deutcher za Stalina bi za partijo v Sloveniji lahko rekli, da je svoj talent uporabila predvsem za kreativno politično manipulacijo, ki je presegala zgolj taktiko in ki je vse družbene sile podredila svojim ciljem in oblasti.

Na področju gospodarstva je partija po drugi svetovni vojni uvedla enako doktrino kot Stalin: petletka s centralnim vodenjem gospodarstva in preskrbe, s poudarkom na težki industriji, norme in kult tekmovalnosti (stahanovstvo), kolektivizacija kmetijstva, prisilni odkupi, pritisk na kmečko prebivalstvo, da se zaposli v industriji, itd. Privilegiran položaj vojske je bil še ena značilnost stalinizma. Urejen je bil s tajnimi predpisi, skrbnim kadrovanjem, tajnim proračunom, z velikimi pooblastili – tudi v sklopu zakonodaje o zaščiti državne ureditve – in obsežnim oboroževanjem.

Partija je na dva načina odstranjevala svoje notranje »sovražnike«, saj je politične nasprotnike prelevila kar v kategorijo sovražnikov države. Postopke zlahka primerjamo s tistimi iz dveh obdobj rdečega terorja v Sovjetski zvezi, s tistim v prvih letih po revoluciji in tistimi v letih 1934–1938. Najprej je v Sloveniji neposredno po vojni sledilo likvidacijami neposredno po vojni (poboji domobrancev, koncentracijska taborišča, težko prisilno delo) in kasneje s sodnimi umori na procesih. Slednji so bili največkrat t. i. špijonski procesi ali procesi proti špekulantom in saboterjem, dobro znani povsod v sovjetskem bloku. Najznačilnejši je bil

proces proti skupini Nagode-Furlan leta 1947, ki je obtožene bremenil vo-hunjenja za zahod, tj. za »imperialiste«. Sovražno dejavnost proti državi je partija vseskozi definirala na enak način: kazniva dejanja in prekrški s političnim značajem. Sovražne skupine so označili ali poimenovali takole: pripadniki pred in medvojnih meščanskih strank, razlašena buržoazija (in njeni potomci, kot je pisalo v poznejših navodilih iz leta 1970), kulaki, zagovorniki birokratsko-dogmatskih, meščanskodesničarskih in podobnih stališč ter zagovorniki klerikalizma iz vrst klera in laikov.⁷ Po takih predpisih, praviloma tajnih, so potekali v različnih valovih obračuni z dejansko in s potencialno opozicijo, od obračuna leta 1945–1946, do tistega 1950–52 in kasnejših.

Obdobje fizičnega obračuna je v letih 1948–1955 postopoma zamenjalo obdobje nadzora in notranjega razbijanja opozicije s pomočjo agentov in informatorjev tajne policije, ki so bili večinoma iz vrst opozicije. S fizičnim, psihičnim pritiskom ali z grožnjo zapora so jih prisilili k sodelovanju; precej maloštevilne so bile »vrbovke« na t. i. patriotski osnovi, ko so posamezniki sami pristali, da postanejo agenti Udbe. Že na prehodu iz leta 1945 v leto 1946 je bilo v Sloveniji 4.198 takih agentov – oseb, ki so jih morali nadzorovati pa je bilo takrat 25.770. Imenovali so jih registrirani »protiljudski elementi«. Kasneje so agenti dobili ime sodelavci UDV, vendar je osnovna metoda dela ostala skoraj ista do konca leta 1990. Hkrati je OZNA, Udba ali UDV ves čas pošiljala tudi svoje »kadre« na delo zunaj ustanove. Npr. oficirji OZNE so v prvih povojnih letih dobili vodilne funkcije in položaje v državni upravi, gospodarstvu, šolstvu, kulturi, itd.

Po sporu med partijama Jugoslavije in Sovjetske zveze leta 1948 naj bi v Sloveniji prišlo postopoma do demokratizacije in opuščanja represivnih metod. Vendar podatki o sodnih procesih, preganjanju duhovnikov, razseljevanju družin, prisili pri ustanavljanju zadrug, poostrenem nadzoru nad potencialno opozicijo, itn., kažejo, da so se temeljne ideološke opredelitve in metode dela nadaljevale. Po sporu med KPJ in KP SZ leta 1948 se v Sloveniji začne nov val represije proti potencialni politični opoziciji. To so bile državne volitve leta 1951, ko so nekateri predstavniki predvojnih političnih skupin

⁴ Prim. Darinka Drnovšek, Zapisniki politbiroja CK KPS 1945–1954, ADS, Viri 15, Ljubljana 2000, str. 37–38. Kadrovska komisija so dejansko ustanovili že marca, ko so organizacijo in utrjevanje partije zaupali Lidiji Šentjurič, in se obvezali, da bodo pri organizaciji partije sledili vzoru sovjetske VKP/b. Glej tudi Branko Petranović, Zapisnici sa sednica politbiroja CK KPJ 1945–1948, AJ in Službeni list SRJ, Beograd 1995, str. 71–74.

⁵ Vodušek Staric, Prevzem oblasti, CZ, Ljubljana 1992, str. 211–213, 293–297.

⁶ Prim. 16., 18. seja CK ZKJ, 1984, 1985. Te seje, kakor tudi drugo gradivo, na primer zapisniki kongresov, so od šestdesetih let redno izhajali v knjižni obliki, objavljala jih je založba Komunist (Beograd in Ljubljana), zato jih ne navajamo posebej.

⁷ Priročnik za delo milice na področju varstva ustavne ureditve (Strogo zaupno, uradna tajnost), RSNZ SRS, Ljubljana 1985.

upali, da bodo lahko postavili svoje kandidate, zlasti krščanski socialisti.⁸ Sledila je politična, sodna in preiskovalna akcija proti krščanskim socialistom, ki je kulminirala s procesom proti Jakobu Šolarju decembra 1952.⁹

Temeljno orodje za ohranjanje izključno partijske oblasti in paraliziranje vsakršnega poskusa opozicije je bila torej ves čas tajna ali politična policija oziroma »odred revolucije«, kot jo je poimenoval Franc Šetinc leta 1980. Takrat veljavni naziv je bil: »varnostni organi kot sestavina samoupravljanja«. Prva in glavna naloga le-teh je bila zaščita sistema in z njo se je partija tudi precej ukvarjala. Ta naloga je razvidna že iz prvih navodil Ozne leta 1944: Organi Ozne, politično obveščevalne službe, morajo biti najdoslednejši zaščitniki pridobitev narodnoosvobodilne borbe, ter se morajo boriti proti notranjemu in zunanjemu sovražniku. E. Kardelj je že takrat poudarjal razredni značaj te ustanove in njeno podrejenost interesom revolucije. Leta kasneje imajo isti namen Pravila službe državne varnosti (1985), ki določajo naj SDV zbira podatke, da bi odkrila in preprečila dejavnosti usmerjene k spodkopavanju ali rušenju ureditve, določene z ustavo SFRJ. Sredstva in metode te službe pa se od začetka niso smela uporabiti proti članom CK KP Slovenije. Leta 1985 so bili izvzeti vsi predsedniki najvišjih republiških teles, razen če ne sklene drugače Svet za varstvo ustavne ureditve (na sklepu oziroma odločbi o uporabi teh navodil sta podpisana v imenu predsedstva SRS France Popit in v imenu Sveta za varstvo ustavne ureditve Stane Markič).¹⁰ Pravila OZNE oz. SDV so določala, kdo vse je notranji oziroma zunanji sovražnik, kakor tudi to, da mora SDV o tem obveščati pristojne družbenopolitične organizacije. Reforma UDV leta 1966 je to službo pripeljala pod nadzor republiških CK.

Naslednja elementa, ki sta značilna za partijski ustroj in delovanje partije, sta bila demokratični centralizem in diktatura proletariata. Bila sta temelja, na katerih je partija gradila svojo oblast. Prvo je bilo prepričanje, ki je enako Leninovemu in nato Stalinovemu, o potrebi po diktaturi proletariata, ki se doseže z revolucijo. Drugo načelo, na katerem je temeljila organizacija in delovanje partije je bilo notranje-partijsko. To je bilo načelo demokratičnega centralizma, ki ga je izumil Lenin že pred prvo svetovno vojno.

Tudi po sporu z IB sta obe načeli ostali del tako ideologije kot dokumentov partije in s tem tudi ostalih političnih organizacij. Le da je Jugoslavija takrat uvedla svojo obliko »socializma«, da bi svetovnemu komunističnemu gibanju pokazala prednosti jugoslovanskega sistema pred sovjetskim. V ta namen so jugoslovanski komunisti (avtorja v veliki meri Edvard Kardelj in Boris Kidrič) popolnoma spremenili izrazoslovje (komunistični sistem, Zveza komunistov, Socialistična zveza, družbena lastnina, družbeno planiranje itd.). Ponovno so vpeljali nekatere idejne koncepte in izrazoslovje iz zgodnjih komunističnih tekstov in izkušenj (pariška komunizma ipd.), da bi s tem dokazali svojo zvestobo izvirni komunistični ideji v nasprotju s »sovjetskimi revizionisti«. Vendar pa postulata demokratičnega centralizma niso nikoli postavili pod vprašaj in ga niso opustili, ne v partijski in ne v državni politiki (prim. Program Zveze komunistov, sprejet na kongresu v Ljubljani leta 1958, in poznejši partijski dokumenti). Leta 1974 so v Statutu ZKJ zapisali: »Demokratični centralizem je temeljno načelo notranjega življenja, organiziranja in delovanja ZKJ«. Leta 1980 je Stane Dolanc, član predsedstva CK ZKJ, večkrat dal jasno vedeti, da bo partija to načelo branila z vsemi sredstvi.

Prav tako niso nikoli dopustili, da bi samoupravljanje ali decentralizacija (nacionalne zahteve) prevladala nad načelom demokratičnega centralizma. To je seveda pripeljalo do nekajkratnih političnih zaostrovanj zaradi zahtev po večji nacionalni avtonomiji ali samoupravnih pravicah (neupoštevanje zahtev prvih delavskih svetov, stavke ...).

Še en mit oziroma pri nas v prejšnjem zgodovinsko ovrednoten pojav je fenomen 20. kongresa KP SZ in spremljajoči pojav destalinizacije. Kljub obsodbi stalinizma v komunističnem gibanju Evrope po 20. kongresu KP SZ leta 1956 so vsi zgoraj naštetih elementi, razen neposrednega fizičnega nasilja, ki ni bilo več potrebno, ostali v veljavi, prilagojeni času, mnogokrat taktično prikriti, vendar nikoli odpravljeni. Po letu 1955 in partijski obsodbi stalinističnih metod (večinoma so bile mišljene grobe metode tajnih služb) neposredni fizični obračun ni bil politično zaželen in ni bil več potreben zaradi že uveljavljenega strahu in fizičnega odmiranja predvojnne opozicije; zadostovali so le še vzorčni primeri (Milovan Djilas, dr. Dragotin Gustinčič, Mihailo Mihailov, Jože Pučnik

in drugi ter prikriti obsodbe pred vojaškimi sodišči).

Jugoslovanska in slovenska zveza komunistov sta tako nekajkrat odločno pokazali, da se nimata namena odmakniti od klasičnega leninističnega oz. stalinističnega modela in spremeniti naravo svoje oblasti, čeprav sta nekajkrat napovedali reforme. Od reform sta praviloma odstopili, ko so ogrozile vodilno vlogo partije v družbi; nosilcem reform pa sta nadeli ustrezno etiketo (-izem) in jih prišteli med nevarne ustavni ureditvi. Možnosti za reformo sistema je bilo nekaj, prva že po sporu z IB in ob volitvah leta 1950, druga po letu 1952 oziroma 6. kongresu KPJ, ko je M. Djilas poskušal poiskati leninizem alternativni koncept socializma z ustanovitvijo še ene socialistične stranke. Vendar je CK ZKJ, v njegovem imenu Kardelj, zavrnil ta koncept in odpravil marsikatero odločitev kongresa že na svoji seji januarja 1954.

Tretji poskus reforme sistema so bile gospodarske reforme v šestdesetih letih (1961 in 1965). Pri tem pa bi se partija morala odreči nadzoru nad gospodarstvom. To se seveda ni zgodilo, vendar je prišlo do radikalizacije sistema, kar so na zahodu poimenovali »druga jugoslovanska revolucija« (in jo primerjali s sočasno kitajsko kulturno revolucijo). Takrat so sistem kritizirali gospodarstveniki znotraj partije (Praksis, Perspektive, partijski liberalizem Staneta Kavčiča ipd.) in tudi levica. Odtlej je Slovenija (enako kot Jugoslavija) živela v cikličnem paradoksu: sobivanje totalitarne strukture in neke vrste birokratskega policentrizma, alternacija zahodnega vpliva in prijateljstva s Sovjetsko zvezo kot simbolom (porokom) ohranitve komunističnega sistema. Oboje se je odražalo tudi v jugoslovanskem položaju in vlogi v mednarodnem komunističnem gibanju in gibanju neuvršenih.

Cilj vseh prizadevanj je bila še dolgo po vojni komunistična družba. To pa bo mogoče doseči najprej z revolucijo, nato pa z obrambo njenih pridobitev in s porazom razrednega sovražnika ter z diktaturo proletariata. Samoupravljanje je bilo le »specifična oblika diktature proletariata«, kot piše v Statutu ZKJ leta 1974. Kardelj je že v začetku šestdesetih let zapisal, da bo Jugoslavija dosegla komunizem z odmiranjem države in samoupravljanjem; v Sovjetski zvezi pa je Hruščov istočasno (1961) napovedal, da bo Rusija leta 1980 dosegla prvo fazo komunizma.

⁸ Prim. D. Drnovšek, n. d., Zapisnik seje politburoja CK KPS 2. II. 1951.

⁹ Prim. J. Vodušek Staric, "Poskus reprice dolomitske izjave?", Grafenauerjev zbornik, ZRC SAZU, Ljubljana 1996, str. 94–114.

¹⁰ Prav tam.

Dr. Nevenka Troha, Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani

Fojbe – koliko resnic. Genocid ali kaznovanje fašističnih zločinov

Italijanska država, ki je z Rapalsko pogodbo priključila več kot četrtno slovenskega etničnega ozemlja, je s svojimi ukrepi, ki jih je fašizem še okrepil, v okviru politike t. i. etnične bonifikacije, ogrozila obstoj slovenskega naroda na tem prostoru in hkrati grobo posegla v njegovo socialno strukturo. Velik gospodarski in kulturni razmah slovenstva na Tržaškem in Goriškem je bil prekinjen, njegova gospodarska moč uničena, izobraženstvo pregnano, šole ukinjene: kultura in jezik sta imela zadnje in edino zatočišče v cerkvi. Ta politika je povzročila, da se je pred vojno tudi dejansko vse bolj vzpostavljalo razmerje, ki je bilo prej le geslo italijanskih nacionalističnih krogov, med »civiliziranim« italijanskim mestom in »barbarskim« slovenskim podeželjem, ki je v zadnjih letih Avstro-Ogrske veljalo morda le še za Istro. Slovenci so vse bolj postajali tisti, ki so živeli na kraških planotah, nekje daleč od mesta, ki so govorili in čutili zgolj in samo zgodovino Rima.¹ Osvoboditev je zato za primorske Slovence pomenila predvsem spremembo meje in združitve z matično domovino. Zahteva »ne več Italije« je bila skupna vsem političnim opcijam med njimi. Združeno Slovenijo so v svoje programe vključile tudi vse politične smeri v medvojni Sloveniji.

Vojna in dogajanja med njo so spreminila razmerja med narodi, živečimi v Julijski krajini, pa tudi med prizadetima državama, Jugoslavijo in Italijo, in vzpostavila nova, ki so bila bistveno drugačna. Ob koncu vojne, v katero je junija 1940 vstopila fašistična Italija kot zaveznica nacistične Nemčije, je bilo slovensko osvobodilno gibanje sestavni del zmagovite zavezniške koalicije, saj je skupaj z Jugoslovansko armado osvobodilo zahodne meje slovenskega etničnega ozemlja in zahtevalo njegovo

priključitev k Jugoslaviji. Torej tisti, ki jim je bilo usojeno ubogati, služiti ali pa molčati, so sedaj prišli ne le na povsem slovenska območja, ampak tudi v tista mesta, kjer so živeli številni Italijani, kot zmagovalci in tudi kot maščevalci za vse trpljenje, ki sta ga prizadejala fašizem in vojna.

Usoda etnično mešane Julijske krajine je bila ob koncu vojne nedorečena. V začetku maja 1945 so poleg slovenskih partizanov in enot IV. armade JA v večja mesta v njenem zahodnem delu prišli tudi zahodni zavezniki. To je bil, poleg Grčije in Koroške, edini primer dvojne zasedbe v Evropi, a tudi (poleg Koroške) edini primer, ko je ena od armad ob koncu vojne na stičišču vzhodne in zahodne fronte hkrati z izgonom okupatorja osvobodila tudi svoje sorojake. Josip Broz Tito je 9. maja 1945 zapisal, »da smo te kraje osvobodili, ker etnično pripadajo naši domovini«.²

Prihod jugoslovanskih enot je tamkajšnje prebivalstvo sprejelo z različnimi občutki, glede na njihovo narodnostno in socialno pripadnost. Predvsem v manjših krajih je na odločanje ljudi vplivalo tudi razpoloženje v okolju, odnos vaških veljakov in zlasti duhovščine, pretekle, največ medvojne izkušnje ipd., zato so se posamezna, sicer sorodna območja, med seboj tudi razlikovala. V grobem lahko rečemo, da so bili za priključitev k Jugoslaviji skoraj vsi Slovenci, za katere je bila to osvoboditev, ki so jo navdušeno pozdravili. Edvard Kardelj je v poročilu Titu zapisal, da so Slovenci v Trstu, Gorici in drugod na Primorskem ob osvoboditvi »dobesedno ponoreli od navdušenja za Jugoslavijo«.³ Duhovnik Virgil Šček je takole opisal prihod partizanov v Lokev pri Sežani: »29. dan aprila 1945. Ob 5. uri popoldne se prikažejo prvi tanki in na njih jugoslovanski vojaki: v vasi so

ustavili; ljudje so bili presenečeni, od veselja noreli. Tekali so v hiše po že pripravljene zastave, na poti so čakali množice in vzklikali: Živio naši fantje! Ženske in moški so delili cigarete, cvetlice, pijače. Na prvem tanku smo videli osem fantov in eno partizanko. Vsi so bili ožarjeni od veselja nad nepričakovanim sprejemom. Neka ženska je prašala: Kam greste? Odgovor: Trst osvobodit!«⁴ Pri Slovencih je tako prevladala narodnostna izbira, pri nekaterih pa tudi socialna, zaradi katere se je za Jugoslavijo opredelil tudi velik del italijanskega delavstva.

Italijo so hoteli, razen nekaterih, ki so se zavzemali za neodvisnost Julijske krajine ali njenih delov in seveda tistih, ki so hoteli Jugoslavijo, vsi ostali Italijani, ki so bili politično aktivni, teh pa je bilo sčasoma vedno več. Ti so prihod jugoslovanskih partizanov sprejeli kot novo okupacijo, še hujšo, kot je bila nemška. Njihove občutke je Silvio Benco takole opisal: »Po celem svetu se je v tistih dneh smejal mir, v Trstu sta vladala teror in bolečina. /.../ Nikoli ni Trst trpel tako krute deformacije svojega obraza in sprevrženja svojih čustev.«⁵ Nezadovoljstvo proitalijanskih krogov je izbruhnilo 5. maja 1945, ko so se mnogi udeležili proitalijanskih demonstracij v Trstu. Jugoslovanska vojska je na demonstrante streljala, pet ljudi ubila in nekaj deset ranila.⁶

Ob politično opredeljenih je živela molčeča večina. Med tistimi, ki jih »politika ni zanimala«, so bili zlasti Italijani, medtem ko je bilo med Slovenci zaradi preteklosti, ki jih ni mogla pustiti neprizadete, teh bistveno manj. Ti ljudje so si želeli predvsem mirnega vsakdanjega življenja in bi sprejeli vsakogar, ki bi jim ga zagotavljal. Zanje je bilo, kot ugotavlja v poročilu tržaška Ozna, »bolj

¹ Zgodovinsko-diplomatski arhiv italijanskega zunanjega ministrstva (ASDMAE), Politične zadeve (AP) 1930–1945, Jugoslavija, b. 149. Vojaško poročilo o vstaji domoljubov v Trstu 30. aprila 1945, 12. 5. 1945.

² Arhiv Republike Slovenije (AS), f. Edvard Kardelj, šk. 35/16, Depeša J. Broza 4. armadi, 9. 5. 1945.

³ AS I, f. Edvard Kardelj, šk. 29, Depeša E. Kardelja J. Brozu, 5. 5. 1945.

⁴ Virgil Šček: Lokavske starine, III. del, Rokopis, str. 196. Hrani Župnijski urad Lokev. Dokument je avtorici odstopil Boris Bandelj.

⁵ S. Benco, Contemplazione del disordine, str. 7, 8, v Enio Maserati: L'occupazione Jugoslava di Trieste, maggio–giugno 1945. Udine 1963, str. 137–139 (dalje Maserati, L'occupazione Jugoslava).

⁶ Maserati, L'occupazione Jugoslava, str. 98, 147, 148. Glavni štab Slovenije je poročal, da je prišel v Trst nenadoma kamion bersaljerjev, oblečenih v angleške uniforme, ki so z manjšo skupino civilistov poskušali demonstrirati za italijanski Trst. Civilisti so hoteli razorožiti jugoslovansko vojsko, prišlo je do streljanja, en Italijan je bil ubit. Ubiti naj bi bil v nemški službi, v AS, f. Edvard Kardelj, šk. 35/15. Depeša GŠS, 5. 5. 1945.

važno vprašanje prehrane njegove družine kot vprašanje Trsta.⁷

Med štirideset dnevno dvojno zasedbo Julijske krajine, jugoslovanske enote so se morale 12. junija 1945 umakniti vzhodno od demarkacijske Morganove črte, so upravo v celotni Julijski krajini imele le jugoslovanske oblasti. Tržaški zgodovinar Giampaolo Valdevit ocenjuje, da je jugoslovanska oblast skušala odstraniti vse, kar je spominjalo na italijansko institucionalno navzočnost: odstranitev tistih, ki so nosili različne italijanske uniforme (policija ipd.), prevzem arhivov, denarnih sredstev v bankah itd.⁸ Oblasti so uvedle strog nadzor nad tiskom in zborovanji. Obenem so skušale čim hitreje vzpostaviti normalne gospodarske razmere, delovanje tovarn in infrastrukture. To ni bilo le ekonomsko in socialno, ampak tudi politično vprašanje, saj je večina ljudi najbolj želela mirno vsakdanje življenje.⁹ Hitele so z ustanavljanjem civilnih narodnoosvobodilnih odborov (NOO), zlasti v večinsko italijanskem Trstu, ki je bil ključnega pomena. 8. maja 1945 je Komanda mesta Trst del svojih pristojnosti predala Mestnemu osvobodilnemu svetu Trst, obdržala je le urejanje notranjih zadev, zunanje trgovine in industrije. Izvedli so tudi volitve v Skupščino mesta Trst, ki je zasedala 17. maja 1945. Poleg tržaške so v naslednjih dneh sklicali tudi druge okrožne skupščine.¹⁰

Ob vojaških sodiščih so skušali čim prej vzpostaviti civilna sodišča tudi na območju, kjer jih pred tem ni bilo. Deloma tudi zato, da bi ublažili kritike o nekontroliranem nasilju in anarhiji, ki sta se pojavila v Italiji in pri zahodnih zaveznikih. Tako je Skupščina mesta Trst na zasedanju 17. maja 1945 sprejela sklep o takojšnjem organiziranju pravosodja in ustanovitvi rednih sodišč ter posebnega ljudskega sodišča, pristojnega za sojenje vseh oseb, ki so se

umazale s fašizmom in sodelovale z okupatorjem. Ustanovili so ga 21. maja. Zasedalo je le enkrat, saj ga je Zavezniška vojaška uprava po svojem prihodu junija 1945 ukinila. Krivda se je ugotavljala za vsa leta od začetka fašizma. Ustanovili so tudi posebno komisijo za čiščenje (epuracijo).¹¹

Jugoslovanska vojaška uprava v Julijski krajini se je ravnala po navodilih osrednjega vodstva, ki so bila naslednja: »Vse sovražne elemente je treba zapreti in predati Ozni, da uvede postopek. Držite se principa, da za izvedbo gornjih nalog ne uvajate začetkom prevelike demokracije, ker lažje kasneje dati širšo kot jo ožiti«. In tudi: » Takoj čistiti, toda ne na nacionalni bazi, temveč na bazi fašizma«. ¹²

Pri epuraciji je imela ključno vlogo Ozna, ki je vodila preiskave v vseh kazenskih zadevah proti NOB in njenim pridobitvam ter ljudski oblasti. Kot organizacija s posebnimi nalogami je bila centralizirana in neposredno vezana na vrhove oblasti v Beogradu. Pri izvedbi aretacij v Julijski krajini maja 1945 je tesno sodelovala s tamkajšnjo ljudsko oblastjo, vojsko in političnimi organizacijami, a glede na pristojnosti, ki jih je imela, bolj v funkciji njihovega nadzora. Tudi po ustanovitvi sodišč v Trstu mnogo zadev ni prepustila sojenju, vse naj bi reševala po svoje in v popolni tajnosti, zaprte je odvažala v Jugoslavijo, zato je Boris Kraigher od Ivana Mačka Matije zahteval posredovanje, da se vsi zaprti izročijo sodišču.¹³

Naloge policije je v času jugoslovanske zasedbe Julijske krajine izvajala Narodna zaščita, ki je v Trstu imela 2.800 članov, med katerimi je bilo precej Italijanov. Poleg Ozne in Narodne zaščite, ki je aretacije izvajala po nalogu prve, so aretacije vojakov in drugih oboroženih oseb v prvih dneh maja 1945 izvajale tudi enote komand mest, 1. slovenska divizija narodne obrambe in

enote IV. armade.¹⁴ Dokler ni bilo natančno razmejenih pristojnosti, so naloge Narodne zaščite nekje prevzeli kar člani narodnoosvobodilnih odborov, ki so marsikdaj tudi odločali o tem, koga aretirati.¹⁵

V Narodni zaščiti, vojaških enotah in Ozni je bilo veliko nepravilnosti in zlorab položaja, samovoljnih zaplemb, aretacij, mučenja zapornikov ter nekaj likvidacij.¹⁶ Krivdo za samovoljne aretacije so pripisovali tudi številnim izpustitvam tistih, ki so marsikaj zakrivali. Zato so ljudje vzeli pravico v svoje roke. Več članov Narodne zaščite in Ozne, ki so zlorabljali svoj položaj, je bilo zaprtih in obsojenih na nekaj let zavora. Prav tako je bilo obsojenih več pripadnikov vojske, med njimi tudi Italijani.¹⁷

Aretacije so izvajali po seznamih, ki so bili pripravljani že med vojno, a so jih sproti dopolnjevali. Tisti, ki so jih zadržali v zaporih, vsaj deloma pa tudi tisti, ki so bili v nekaj dneh usmrčeni, so bili zaslišani že na sedežih sektorjev Narodne zaščite. Tam so nekatere aretirane takoj izpustili. Potem ko so prevzeli vodenje preiskave, so javni tožilci ugotavljali, da so bile ovadbe dostikrat nepopolne in da so morali zaradi tega mnoge osumljence izpustiti. Dogajalo se je tudi, da za posameznike sploh niso imeli dokumentacije oziroma je Ozna ni izročila.¹⁸

Aretacije so bile najbolj množične med 2. in 8. majem 1945. Zajele so predvsem Trst in Gorico, kjer je bilo aretiranih več tisoč ljudi.¹⁹ Med aretiranimi so bili tako tisti, ki so bili osumljeni zločinov, kot tudi nekateri pripadniki italijanskega osvobodilnega gibanja in vidni slovenski primorski politiki, ki so odklanjali komunistično ideologijo. Aretacije so zaradi različnih vzrokov, pomot, osebnega maščevanja, nedoslednosti navodil zajele tudi nekatere, ki niso politično delovali. Aretirane pripadnike oboroženih enot so kot

⁷ AS III, 301/55, Oznazna za okrožje Trst, Politično poročilo II C (Hinko), 15. 5. 1945.

⁸ La crisi di Trieste, maggio-giugno 1945, Una revisione storiografica, A cura di Giampaolo Valdevit, Quaderni 9, Trieste 1995, str. 19.

⁹ AS III, 301/55, Oznazna za okrožje Trst, Situacijsko poročilo za Trst od aprila do 14. maja (podpis nečlilju), 14. 5. 1945.

¹⁰ AS I, f. PNOO, m. 1. Zapisnik skupščine PNOO, 5. 6. 1945. F. Edvard Kardelj, šk. 31. Depeša B. Kidriča E. Kardelju, 11. 5. 1945; F. MOS Trst, m. 2a, Zapisnik zasedanja skupščine mesta Trst, 17. 5. 1945.

¹¹ Uradni list PNOO, 1/1945, AS II, f. GŠS, fasc. 122, Dopis predsednika vojaškega sodišča mesta Trst višjemu vojaškemu sodišču v Ljubljani, 7. 6. 1945. F. PNOO, fasc. 29, Dopis predsednika posebnega ljudskega sodišča mesta Trst. MOS Trst, 1. 6. 1945, Primorski dnevnik, 23. 5. 1945.

¹² AS I, f. Boris Kraigher, šk. 1, Depeša CK KPS Obkom KPS, 30. 4. 1945, Depeša Obkom KPS v Trst, 30. 4. 1945. F. CK KPS, ae 91, Depeša CK KPS Obkom KPS za Slovensko primorje št. 89, 29. 4. 1945.

¹³ AS I, f. OK KPJK za Gorisko, m. 1a, Zapisnik seje OK KPS, 10. 8. 1945. F. Boris Kraigher, šk. 1. Depeša B. Kraigherja CK KPS, B. Kidriču in I. Mačku, 21. 5. 1945.

¹⁴ AS I, f. AIS, ae 86, Poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 9. 5. 1945. Ae 62, razni obrazci. AS II, f. PNOO, fasc. 29, Poročilo javnega tožilca za Slovensko primorje in Trst za čas od osvoboditve do 20. junija 1945, 7. 7. 1945.

¹⁵ AS I, f. PNOO, m. 1, Zapisnik 2. izredne seje KNOO Sežana, 5. 5. 1945.

¹⁶ AS III, 301/55, Oznazna za okrožje Trst, Politično poročilo (Ivo), 24. 5. 1945.

¹⁷ AS I, f. AIS, ae 83, Poročilo o delovanju Narodne zaščite 11. 9. 1945. Ae 455, Sodba vojaškega sodišča Ljubljanske vojne oblasti proti pripadnikom t. i. tolpe Ottorino Zol, 5. 6. 1945. Arhiv Ministrstva za pravosodje (AMP), Seznam državljanov STO, ki so kazni prestali, bili pomiloščeni ali pogojno izpuščeni.

¹⁸ AS I, f. AIS, ae 130, Nalogi za aretacije. Ae 131, Drobci poimenskih seznamov aretiranih 3. sektorja Ozne Trst za čas od 13. do 22. 5. 1945. Ae 41, Poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 6. 5. 1945. F. PNOO, m. 3, Dopis javnega tožilca za Gorisko okrožje javnemu tožilcu za Slovensko primorje, 16. 6. 1945.

¹⁹ Državni arhiv ZDA (NA), RG 226 L58251. Brzjavka, 13. 6. 1945. V njej so navedeni podatki člana CLNG 22. maja 1945, za katere je anglo-ameriški vir v Trstu, ki je te podatke primerjal z ostalimi italijanskimi viri, ocenil, da so za približno 25 odstotkov pretirani. Član CLNG je navedel, da so v prvem tednu aretirali v Trstu in okolici 7.000 ljudi. Brzjavka tudi navaja, naj bi bilo aretiranih v dneh od 10. maja do 5. junija še 15.000 ljudi in da je bilo v dneh med 5. majem in 5. junijem 6.000 usmrtilcev. Ti zadnji podatki o aretacijah so gotovo pretirani, saj jih ne potrjujejo jugoslovanski viri, iz katerih je razvidno, da so jugoslovanske oblasti že pred 10. majem zahtevale omejitve aretacij.

vojne ujetnike poslali v taborišča vojnih ujetnikov, razen tistih, ki so bili usmrčeni v nekaj dneh po aretaciji ali pa so bili osumljeni vojnih zločinov, sodelovanja z okupatorji ipd. Ti so bili, tako kot aretirani civilisti, obravnavani kot politični zaporniki.²⁰ Osumljeni političnih prestopkov so bili predani Ozni, medtem ko je bilo za zaslišanje drugih pristojno vojaško sodišče. V seznamih osumljenih najdemo navedbe, kot so: skvadriski, vohuni kvesture, denuncianti, fašisti, sodelavci in vohuni SS, sodelavci okupatorja, osumljeni skrivanja vojaškega materiala in orožja, policijski agenti, OVRA, X MAS, domobranci, fašistična milica, črne brigade, ovaduhi partizanov, banda Collotti, udeleženci akcij čiščenje terena (rastrellamenti).²¹

Množične aretacije so zlasti v Trstu in Gorici ustvarile vzdušje terorja in negotovosti, ki je zajelo široke sloje prebivalstva, saj so bili aretirani mnogi, ki so le simpatizirali s fašizmom ali pa še to ne. Kljub temu da je bila večina aretiranih kmalu izpuščena, je izkušnja ostala, prav tako negotovost, da se lahko naslednji dan ponovi isto.

Predstavniki jugoslovanskih civilnih oblasti in političnih organizacij v Trstu ter v Ljubljani so se kmalu zavedli škode, ki jo je takšno ravnanje povzročilo ugledu in položaju jugoslovanskih oblasti pri zahodnih zaveznikih in v Italiji, zato so skušali tako ostre ukrepe preprečiti. Takratni predsednik slovenske vlade Boris Kidrič je tako že 10. maja 1945 v pismu Borisu Kraigherju navedel: »Danes sem slišal, da Ozna še zmeraj ne razume položaja in še vedno na debelo zapira, zlasti med goriškimi Italijani. Ukreni hitro vse potrebno in razloži ljudem politično situacijo. /.../ Zavedati se moramo, da nam te vrste napake lahko trenutno največ škodijo, ker predstavljajo sploh osnovno nevarnost, ki nam lahko zapacka vse, zlasti če se bo mednarodni položaj še kaj poslabšal.«²² Število aretacij so nato omejili in številne aretirane izpustili.

O usodi zapornikov lahko nekatere stvari le domnevamo, saj v Sloveniji, razen drobcev, ni arhivskega gradiva. Na osnovi dostopnega gradiva lahko sklepamo, da je bila večina aretiranih izpuščena že po nekaj dneh ali tednih. Ostali so bili poslani v zbirna taborišča na Primorskem in nato v Jugoslavijo ali pa so bili usmrčeni.²³

Večina usmrtitev je bila verjetno izvršena med 2. in 15. majem 1945.²⁴ Po pričevanjih in poteku množičnih likvidacij drugje v Sloveniji lahko sklepamo, da so ljudje najprej ustrelili. Nato so jih vrgli v kraške jame ali pa v zapuščene rudniške jaške. Med ustreljenimi, so verjetno koga vrgli v jamo še živega. Nekateri ustni viri pričajo, da je vsaj delu usmrčenih v začetku maja 1945 sodilo hitro vojaško sodišče IV. armade.²⁵ Drugim, ki niso bili usmrčeni maja 1945, pa so po nekaterih sekundarnih podatkih sodili (verjetno ne vsem) pred vojaškimi sodišči komande Tržaškega oz. Vipavskega vojnega področja, Istrskega vojnega področja, Istrsko-Reškega vojnega področja, Ljubljanskega vojnega področja, vojaškega sodišča IV. armade; Istranom tudi vojaškega sodišča na Reki. Slovencem in prebivalcem s stalnim bivališčem v coni B so sodili tudi pred okrožnimi civilnimi sodišči. Prvo sojenje, za katerega imam podatke, je bilo 3. junija 1945.²⁶

Vse to dogajanje je bilo v naslednjih letih poistoveteno s fojbami, izrazom, ki prihaja iz latinskega fovea (jama) in v istrskem narečju pomeni brezno. Prvič ga je uporabil puljski dnevnik *Corriere istriano* 19. oktobra 1943, po usmrtitvah v Istri septembra 1943, ko je opisoval izkopavanja usmrčenih.²⁷ Po kapitulaciji Italije je v Istri prišlo do spontanega maščevanja lokalnega prebivalstva nad fašisti, med katerim je bilo ubitih tudi nekaj nedolžnih ljudi. Po nekaterih ocenah je bilo ubitih okrog 470 ljudi, od teh v slovenskem delu Istre 26.²⁸

Na Goriškem so odkrili tri jame, v katerih so trupla usmrčenih, in sicer dve ob cesti Nova Gorica – Trnovo pred vasjo Nemci (za Lesniko in za Cvetrežem) in eno ob cesti iz Grgarja proti Ravnici (brezno Podgomila). Vse tri so zaznamovane.²⁹ Na Tržaškem je dejansko stanje težje ugotoviti, ker raziskav še ni bilo. Skoraj gotovo so trupla usmrčenih v rudniškem jašku pri Bazovici, o čemer pričajo tudi ustni viri, vendar bistveno manj, kot je navedeno na spomeniku. V drugi jami, ki je tudi označena kot množično grobišče usmrčenih maja 1945 – openski Bršljanovci, pa so verjetno samo v bitki za Opčine padli nemški vojaki. Več jam, v katerih so človeški ostanki, je ugotovljenih tudi na Koprskem.³⁰

Veliko italijanskih zapornikov je bilo deportiranih v Jugoslavijo, tako tisti, ki so bili kot vojni ujetniki poslani v taborišča kot tudi politični zaporniki, ki so bili nato v preiskovalnih zaporih Ozne in v kazenskih taboriščih ali zaporih. Več kot sto zaprtih so pozimi 1945/46 odpeljali iz zaporov Ozne v Ljubljani in so pogrešani.³¹

V Jugoslaviji je bilo takoj po koncu vojne veliko italijanskih vojnih ujetnikov, tistih, ki so bili aretirani ob koncu vojne na območju Julijske krajine, še več pa tistih, ki so bili zajeti na območju Jugoslavije kot nekdanji nemški vojni ujetniki, civilisti, ki so bili uslužbenci italijanskih podjetij na jugoslovanskih tleh, in tisti, ki so se iz ujetništva v drugih državah vračali preko Jugoslavije domov. Vsi so bili pridržani kot pripadniki vojske, ki je bila do septembra 1943 okupator, in zato dolžni, da sodelujejo pri obnovi države, ki so jo pred tem porušili.

Razmere v taboriščih so bile v prvih mesecih zaradi velikega števila ujetih, neurejene prehrane v celi državi, neurejenih bivalnih in higienskih razmer ter tudi zaradi krutosti nekaterih paznikov zelo slabe, zato je precej ujetnikov umrlo. Posebno slabe so bile razmere v

²⁰ AS I, f. MOS Trst, m. 2a, Zapisnik seje MOS Trst, 26. 5. 1945.

²¹ AS II, f. GŠS, fasc. 121. Dnevno poročilo sodišča IX. korpusne vojne oblasti, senat pri komandi GVP, 11. 5. 1945. AS I, f. AIS, ae 128, Seznam predlogov za aretacije, 7. 5. 1945. Ae 129, Seznam osumljenih fašizma, konec aprila 1945.

²² AS I, f. CK KPS, ae 995, Pismo B. Kidriča B. Kraigherju, 10. 5. 1945.

²³ AS I, f. AIS, ae 41, 53, 126, 127. NA, RG 226 E 108 B 82, Poročilo OSS, 8. 6. 1945.

²⁴ ASDMAE, AP 1946–1950, b. 3, Poročilo Obnašanje jugoslovanskih zasedbenih enot do italijanskega prebivalstva Julijske krajine in Dalmacije, nedatirano. B. 6, Poročilo CLN ZVU, 14. 6. 1945.

²⁵ Državni arhiv Velike Britanije (PRO), FO 371/48953R/15263/92, Poročilo Preiskovalnega urada za Julijsko krajino, 2. del, 3. poglavje, poročila o fojbah, 14. 11. 1945.

²⁶ AMP, m. seznam tujih državljanov. Seznam obsojenih italijanskih državljanov ali državljanov po opciji, ki so bili obsojeni kaznivih dejanj, storjenih v času okupacije in so kazni prestajali na področju LRS, nedatirano.

²⁷ Samo Pahor; Opeška Bršljanovca in bazoviški Šoht, v: Naši razgledi, 25. 12. 1987.

²⁸ O vprašanju istrskih fojb glej Roberto Spazzali; Foibe, Un dibattito ancora aperto, Trieste 1990, str. 141–152 (dalje Spazzali, Foibe).

²⁹ Podatki Nataše Nemeč, Goriški muzej.

³⁰ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 3a, Dopis Glavnega poveljstva kraljevih karabinerjev različnim ministrstvom o položaju v Trstu, 13. 6. 1945. B. 6, Poročilo CLNG ZVU, 14. 6. 1945. Poročilo

Akcijskega odbora Julijske krajine, nedatirano.

³¹ AS III, 218/10, Seznami pripornikov UDV za Slovenijo, 218/10, Registri, AMP, m. navodila za izvajanje kazni. Dopis Poverjeništvu PNOO, odseka za pobijanje kriminalitete vsem okrajnim NOO, 30. 12. 1945. Seznam državljanov STO, ki so kazni prestali, bili pomiloščeni ali pogojno izpuščeni. Tone Ferenc; Kdaj so bili usmrčeni? Podatki iz jugoslovanskih virov o Italijanih, ki so bili maja 1945 deportirani v Ljubljano, v: Primorski dnevnik, 7. 8. 1990.

taborišču vojnih ujetnikov v Borovnici, v katerem je bila takrat zaprta večina italijanskih vojnih ujetnikov, ujetih maja 1945. Slovenske oblasti so tudi zaradi govoric o Borovnici kot novem Dachauu, ki so se širile po Julijski krajini, ukrepale in položaj v taborišču se je popravil. Večino ujetnikov so izpustili do jeseni 1945, ostale so premestili. Da se je položaj jeseni 1945 izboljšal, priznavajo tudi italijanski viri. Prvi italijanski vojni ujetniki so bili izpuščeni že junija 1945, vsi pa do septembra 1947, ko je začela veljati mirovna pogodba.³²

Število ubitih, umrlih in pogrešanih

Furlanski Inštitut za zgodovino odpornišтва je v sodelovanju z deželnim inštitutom v Trstu med letoma 1987 in 1991 objavil sezname vseh umrlih med drugo svetovno vojno z območja današnje Goriške, Videmske in Tržaške pokrajine, tudi tistih, ki so bili aretirani maja 1945.³³ Ti podatki so bili dopolnjeni s podatki iz razpoložljivih arhivskih virov, ki jih hranijo različne institucije v Sloveniji, in tudi z ustnimi pričevanji.

Za območje nekdanje Goriške pokrajine jih je obdelala Nataša Nemec. Po doslej ugotovljenih podatkih je tam umrla 901 oseba. Med njimi je bilo 653 pripadnikov oboroženih formacij (32 slovenskih domobrancev) in 248 civilistov (med njimi 49 žensk). Med pripadniki oboroženih formacij, z izjemo domobrancev, je odstotek tistih, ki so rojeni na območju Goriške zanemarljiv in jih lahko upoštevamo kot Italijane. Med civilisti je 120 Italijanov, 58 Slovencev, 5 Hrvatov, 1 Žid, 1 rojen v Jugoslaviji, 40 slovenskega, 3 nemškega in 2 hrvaškega porekla po enem od staršev. Pri 18 narodnostna pripadnost ni ugotovljena. Poleg teh 901 je v raznih seznamih najti še nekaj oseb, za katere so podatki izredno pomanjkljivi. Te osebe so bile verjetno med tistimi, ki so bili sicer deportirani vendar obravnavani kot vojni ujetniki.³⁴

Bistveno težje je ugotavljanje števila umrlih za območje slovenske Istre, ker ni primarnih virov, ostali pa so nezanesljivi, saj se je velika večina svojcev aretiranih odselila v Italijo. V celotni Istri in na Reki naj bi bilo deportiranih okrog 850 ljudi, od katerih se jih 670 ni vrnilo, ne vemo pa, koliko od teh s področja slovenske Istre. Iz posrednih virov lahko sklepamo, da je umrlih s tega območja verjetno manj kot sto.

Po podatkih furlanskega inštituta je na območju današnje Tržaške pokrajine za posledicami jugoslovanske aretacije umrlo 619 ljudi. Poleg njih je v publikaciji Claudie Cernigoi Operazione foibe a Trieste najti še osem oseb, ki v seznam inštituta niso vključene, skupaj torej 627 oseb. Na osnovi razpoložljivih virov lahko izločimo 26 oseb. Tako je od tistih, ki so jih aretirale jugoslovanske oblasti od začetka maja do 12. junija 1945, po doslej zbranih podatkih umrla 601 oseba, s stalnim bivališčem v sedanji Tržaški pokrajini.³⁵

Skupaj je tako z dela Julijske krajine, za katero so bile pristojne slovenske oblasti, pogrešanih okrog 1600 oseb. Ker je bilo veliko aretiranih in deportiranih iz drugih italijanskih območij, je lahko, da je končna številka manjša od navedene, ker marsikoga, ki se je vračal neposredno v domači kraj, to pa je bilo prej pravilo kot izjema, tamkajšnji uradi niso evidentirali in je upoštevan kot pogrešan. Gotovo je, da so bili na tem območju aretirani tudi nekateri, ki niso imeli stalnega bivališča v teh pokrajinah in v evidencah niso všeti. Glede na to, da so že upoštevani pripadniki policijskih in vojaških enot, ki so tam delovale, pa jih verjetno ni veliko. Za primerjavo naj navedem, da je samo v nacističnih taboriščih, vključno s tržaško Rižarno, samo iz današnje Tržaške pokrajine umrlo 1.470 ljudi, med njimi 973 civilistov, 421 italijanskih, slovenskih in hrvaških partizanov ter 76 vojakov italijanske vojske. Deportirana je bila tudi vsa židovska skupnost – 668 žrtev.³⁶

V nadaljevanju bom nekoliko po-

drobneje analizirala podatke za današnjo Tržaško pokrajino. Med 601 umrlim je za 142 umrlih najti podatke, da so bili deportirani v Jugoslavijo in tako niso bili ubiti že maja 1945 in vrženi v fojbe. 78 od teh najdemo v knjigah zaporov Ozne v Ljubljani. Ti so bili decembra 1945 in januarja 1946 odpeljani iz zaporov, nakar se za njimi izgubi vsaka sled. Ostali so večinoma umrli v taborišču vojnih ujetnikov v Borovnici pri Ljubljani in v zaporih. V Jugoslavijo je bila poslana, a na poti v noči med 24. in 25. majem 1945 usmrčena skupina 18 zapornikov. Med njimi je bilo največ agentov javne varnosti, a tudi sodelavec italijanskega osvobodilnega gibanja Mario Ponzio. Likvidatorji so bili pripadniki Narodne zaščite (člani t. i. bande Steffe). Jugoslovanske oblasti so jih aretirale, trije pa so bili ubiti na begu.³⁷

Zanimivo je dejstvo, zlasti če pomislimo na propagando italijanskih desničarskih krogov o Trstu kot najbolj italijanskem mestu (Trieste, città italianissima), da med umrlimi prevladujejo tisti, ki so bili rojeni v drugih italijanskih deželah, ki jih je kar 346 ali 58 %. Če so bili ti nedvomno Italijani, je težje ugotoviti narodnostno strukturo za 255 domačinov, saj se je posameznik lahko opredeljeval drugače od svojega narodnostnega porekla, obenem pa so Slovenci in Hrvati največkrat navedeni s poitalijančenimi priimki in imeni. Tako lahko med njimi naštejemo 26 Slovencev, 3 pripadnike drugih narodov, med ostalimi pa jih ima 118 neitalijansko poreklo vsaj po enem od staršev.

Med 601 umrlim je 475 pripadnikov oboroženih formacij in 126 civilistov. Med pripadniki oboroženih formacij je največ, 135 agentov javne varnosti (kvesturinov).³⁸

Med njimi je tudi 44 pripadnikov zloglasnega Posebnega inšpektorata javne varnosti, ki je imel sedež na ulici Bellosguardo v Trstu, kjer so mučili pripadnike slovenskega in italijanskega osvobodilnega gibanja. Za več agentov

³² O vprašanju italijanskih vojnih ujetnikov v Jugoslaviji glej Nevenka Troha; Italijani v vojnem ujetništvu v Jugoslaviji 1944–1947, v: *Annales*, Ser. hist. sociol., 2000/2 (22), str. 325–340.

³³ Caduti, dispersi e vittime civili dei comuni della regione Friuli-Venezia Giulia nella seconda guerra mondiale. Istituto Friulano per la storia del movimento di liberazione, 1.–4., Udine 1986–1991 (dalje Caduti, dispersi).

³⁴ Nataša Nemec; Zbirni seznam usmrčenih za območje Goriške pokrajine v njenih rapalskih mejah, Goriški muzej (dalje Nemec, Zbirni seznam).

³⁵ Claudia Cernigoi; Operazione foibe a Trieste. Come si crea una mistificazione storica: dalla propaganda nazifascista attraverso la guerra fredda fino al neoirredentismo, Udine 1997, str. 63–118 (dalje Cernigoi, Operazione foibe a Trieste). Nevenka Troha; Seznami umrlih za posledicami jugoslovanskih aretacij maja 1945 na območju današnje Tržaške pokrajine, hrani avtorica (dalje Troha, Seznami umrlih).

³⁶ Caduti, dispersi, knj. 3 in 4, Tržaška pokrajina.

³⁷ Cernigoi, Operazione foibe a Trieste, str. 133–136.

³⁸ Javna varnost (Policija) – Pubblica sicurezza je bila reorganizirana leta 1927 z ustanovitvijo Generalnih političnih inšpektoratov. Redna policija je imela nalogo dnevnega nadzora nad aktivnimi opozicionalci in njihovo neutralizacijo, tajna politična policija (Ovra) pa je imela nalogo zatreti antifašistične aktivnosti. Sem so všeti tudi agenti Posebnega inšpektorata javne varnosti. V vsej Italiji sta bila ustanovljena samo dva posebna inšpektorata, in sicer: v Julijski krajini, ki je bil ustanovljen aprila 1942 najprej kot Generalni inšpektorat, in na Siciliji proti banditizmu. V njegovem okviru so organizirali posebne enote za boj proti partizanom. Po prihodu Nemcev je Posebni inšpektorat javne varnosti nadaljeval delovanje v okviru IV. urada SD. Nikoli ni bil kot najokrutnejši aparat nacifašistične represije obsojen kot institucija, ampak so bile izdane obtožnice le za posamezne člane. Enciklopedija Slovenije, 3/188, avtor T. Ferenc.

javne varnosti je v dokumentih na-vedeno, da so bili skvadristi, agenti SS, zasliševalci, fanatični agenti v službi Nemcev, da so požigali vasi, mučili brez usmiljenja, sodelovali pri kazenskih pohodih na Krasu, v „rastrellamentih“ (čiščenju terena). Za 47 agentov ni podatkov o njihovem delovanju. Za enega med njimi so podatki o pričanju 21 oseb, da je pomagal partizanom.

Večino agentov javne varnosti so verjetno ubili že v prvih dneh maja 1945. Eden najvidnejših primorskih narodnjakov, duhovnik Virgil Šček, takole opisuje pogreb 31 partizanov in ene partizanke, ki so padli pri Bazovici, in srečanje z ujetimi agenti: »Pogreb se je vršil dva dni kasneje. Prvikrat je svirala jugoslovanska godba, slovenskih zastav je bilo na stotine. V spopadu je prva padla partizanka, ki je šla z nožem v boj. V Lokvi sem ji dal cigareto, v Bazovici sem jo poškopil z blagoslovljeno vodo. Ob sprevodu v Bazovici sem videl ženske v špalirju. Klečale so in jokale; kaj bi ne, ko so prvi Dalmatinci in ena Dalmatinka padli baš za osvoboditev Bazovice! Tisti dan so pripeljali na Bazovico tržaške kvesturine, ki so 25 let mučili našince po ječah. Gledati so morali naše zastave, zvečer so jih postrelili in pometali v jame.«³⁹ 23 agentov javne varnosti so odpeljali v zapore Ozne v Ljubljano. Dva sta umrla v zaporu, ostale so konec decembra 1945 ali prve dni januarja 1946 odpeljali neznano kam in so pogrešani.

Na seznamu umrlih je 119 finančnih stražnikov.⁴⁰ Tudi ti so bili verjetno večinoma usmrčeni prve dni maja 1945, tako da so bila posredovanja za njihovo izpustitev, med njimi tudi posredovanje predsednika PNOO Franceta Bevka za 64 finančnih stražnikov 2. novembra 1945,⁴¹ prepozna. Ti finančni stražniki iz tržaških kasarn so stražili pristanišče, zato niso, tako kot nekateri njihovi kolegi, sodelovali v kazenskih pohodih po vaseh na Krasu. Zaradi enačenja uniforme s storilci, so »plačali« za dejanja, ki so jih storili njihovi stanovski kolegi.

Večjo skupino, 26 ljudi, predstavljajo tudi pripadniki enot Prostovoljne fašistične milice,⁴² med katere sem vključila vse tiste, ki so v virih navedeni kot skvadristi, pripadniki črnih brigad ipd., a so v publikaciji Caduti, dispersi opredeljeni kot civilisti. Za vseh 25 so obtožbe dokaj hude. Čeprav so pripadali fašističnim skvadram, so opredeljeni kot policijski konfidenti, fašistični federali, udeleženci pohoda na Rim, tajni agenti, kolaboracionisti, ustanovitelji bojnih fašijev, fašistični hierarhi, udeleženci nasilnih akcij, rastrellamentov, izvajalci aretacij, ovaduhi, roparji židovskih trgovin, kriminalci, osumljeni ubojev antifašistov.

Med umrlimi je 71 pripadnikov teritorialne milice.⁴³ Za 51 njenih pripadnikov so podatki obremenjujoči (skvadristi, črne brigade, X MAS, kolaboranti, sodelovanje v rastrellamentih, eksekucijah). Bolj skopi so podatki za 33 pripadnikov enot Republike Salo, t. i. republikinov.⁴⁴ Od devetih karabinjerjev⁴⁵ jih je osem pripadalo Legiji Trst. Za večino ni posebnih podatkov. Zelo različni so tudi podatki za 30 vojakov italijanske kraljeve vojske. Med njimi je tudi simpatizer osvobodilnega gibanja, za čigar izpustitev je MOS Trst 14. julija 1945 posredoval pri komandi taborišča vojnih ujetnikov v Borovnici za njegovo izpustitev.

Med 24 člani Mestne straže⁴⁶ je bilo 17 pripadnikov Korpusa prostovoljcev svobode,⁴⁷ ki jih bom obravnavala posebej. Med sedmimi, ki niso sodelovali v vstaji italijanskega narodno-osvobodilnega odbora (CLN) v Trstu zadnje dni aprila 1945, najdemo domnevnega poročnika X MAS, ki so ga ovadili posebnemu porotnemu sodišču; bivšega komandanta Mestne straže, ki naj bi med drugim tudi vohunil za njenimi pripadniki, ki so bili protifašisti in zato internirani v Nemčijo; bivšega brigadirja karabinjerjev, udeleženca bojev s partizani v Vipavski dolini.

Med sedmimi pripadniki nemške policije naj bi bil en član posadke v

Rižarni, en prostovoljec SS, en konfident, prevajalec pri nemški komandi. Od treh domobrancev je bil eden domobranec v Gorici, drugi poročnik domobranskih oddelkov, tretji pa pripadnik hrvaških domobranskih oddelkov. Drugih podatkov zanje nimam.

Med 27 sodelavci italijanskega odporniškega gibanja je največ (14, med njimi 10 članov Mestne straže) pripadnikov brigade Venezia Giulia, ki so sodelovali v vstaji CLN v Trstu zadnje dni aprila 1945. 12 so jih 30. maja 1945 prepeljali v Ljubljano in 20. junija premestili v tamkajšnje zapore Ozne. Tja je bil prepeljan še sodelavec CLN. Vsi so bili po podatkih iz zapornih knjig decembra 1945 ali januarja 1946 odpeljani neznano kam in so pogrešani.⁴⁸ Za tri je navedeno, da so bili pripadniki nacifašistične policije, en naj bi bil udeležen v rastrellamentih, en pripadnik X MAS, vsi pa imajo v zapornih knjigah tudi navedbo CLN. Eden od sodelavcev CLN je bil ustreljen pri poskusu bega, eden je umrl v taborišču vojnih ujetnikov v Borovnici, ostali so bili verjetno usmrčeni že maja 1945.

Za osem sodelavcev italijanskega odporniškega gibanja so jugoslovanske organizacije vložile zahtevo za izpustitev, od tega za tri tiste, ki so bili nato kljub posredovanjem verjetno usmrčeni pozimi 1945/46. Med njimi je tudi Dario Bonara, ki je v virih naveden kot oficir brigade Venezia Giulia, v knjigi Caduti, dispersi pa kot civilist, uslužbenec v banki. Kot razberemo iz posredovanja Franceta Bevka, je bil aretiran prav zato, ker je bilo s seznama, ki so ga našli na kvesturi, razvidno, da je smel nositi orožje. To pa so odgovorni neupravičeno povezali s sodelovanjem z okupatorjem. Podobne navedbe so še za Romana Meneghella in štiri druge, ki so bili civilisti.

Med umrlimi je tudi slovenski partizan Mario Spacal, rojen v Trstu leta 1921. Na seznamu videmskega inštituta ga najdemo sicer kot pripadnika bersaljerjev bataljona Volontari B. Musso-

³⁹ Virgil Šček; Lokavske starine, III. del, Rokopis, str. 196–197.

⁴⁰ Guardia di finanza, ena od vej policije.

⁴¹ AS I, f. CK ZKS, šk. 52.

⁴² Milizia volontaria per la sicurezza nazionale, MVSNI, se je marca 1923 konstituirala iz prvotnih skvader (Squadre d'azione) in je bila od leta 1928 vključena v redno vojsko. Bila je hkrati vojaška in policijska sila. Njena naloga je bila nadzorovati teren in prebivalstvo, pa tudi širiti propagando.

⁴³ Milizia difesa territoriale, MDT, je po kapitulaciji Italije nasledila Prostovoljno fašistično milico.

⁴⁴ Republikini – termin za oborožene enote Fašistične republikanske stranke (Partito repubblicano fascista, PFR), ki je po ustanovitvi Salojske republike nadomestila Fašistično stranko (Partito nazionale fascista). Repubblica sociale italiana, RSI, Republika Salo, je bila z nemško pomočjo ustanovljena 13. 9. 1943. Vodil jo je B. Mussolini. Območje Julijske krajine ni postalo njen del, ampak je bilo skupaj z delom Slovenije kot cona Jadransko primorje (Adriatisches Küstenland) pod neposredno nemško okupacijo.

⁴⁵ Carabinieri reali, ena od vej policije.

⁴⁶ Guardia civica, GC. Mestno stražo je ustanovil tržaški župan v času nemške okupacije Cesare Pagnini 15. 1. 1944. Financirala jo je tržaška občina, vendar je bila pod nadzorom okupatorja. Pagnini je načrtoval, da bi Mestna straža ob nemškem umiku zagotavljala obrambo pred partizanskim prodorom. Podobna enota je bila že dva meseca prej z istimi cilji ustanovljena v Kopru in Gorici.

⁴⁷ Corpo volontari per la libertà, CVL, enote italijanskega osvobodilnega gibanja.

⁴⁸ Za enega med njimi je v knjigi Caduti, dispersi kot datum smrti naveden 16. 3. 1946.

lini. Iz slovenskih virov pa izvemo, da je odšel v partizane zadnje dni junija 1944 in bil v brigadi Ivana Gradnika. Januarja 1945 so ga v okolici Tolmina ranjenega ujeli bersaljerji, nakar se je zdravil nekaj časa v Tolminu in nato v bolnici v malem semenišču v Gorici. Tam ga je še 17. maja 1945 videl oče, 19. maja pa je že pogrešan. Njegova družina je ves čas sodelovala z OF, brat pa je bil pogrešan v partizanih.

Med 126 civilisti je nekaj več kot polovica (68) takih, za katere v slovenskih virih najdemo podatke o domnevem fašističnem delovanju ali kolaboraciji z Nemci: vodilni funkcionarji fašistične stranke, osebe, ki so označene kot pripadniki nacifašistične policije, uslužbenci podjetij, opredeljeni kot fašisti ali kolaboracionisti, skvadristi, antemarcia, svetovalci na kvesturi, kolaboracionisti, med njimi je župan Semiča med italijansko okupacijo, vohuni in gestapovski agentje, pripadnik bele garde in slovenski napovedovalec na Radiu Trst med nemško okupacijo, pobiralec užitnine, ki je tiraniziral prebivalstvo, idr. Med umrlimi je tudi nekaj oseb, ki so bile zaposlene pri različnih okupatorjevih organih, največ kot prevajalci v represivnem aparatu. Kar nekaj je tudi paznikov ali nadzornikov v podjetjih, ki so jih verjetno ovadili delavci. Obenem je za enega od paznikov ohranjeno posredovanje MOS Trst za izpustitev z dne 21. januarja 1946, saj so imeli podatke, da naj bi bil pod nadzorom Ozne v Ljubljani. Med umrlimi civilisti je tudi sodelavka CLN. Nekateri so bili usmrčeni zaradi osebnega maščevanja ali pomote. 21 civilistov je bilo prepeljanih v druge kraje, največ v hrvaško Istro, zato o njihovem delovanju ni podatkov. Za druge pa so podatki tako skopi, da razlog smrti ostaja neznan. Devet civilistov najdemo v zaporih Ozne v Ljubljani. Od teh sta dva umrla v zaporu, eden je bil oddan septembra 1945 v Zagreb, ostale pa so verjetno usmrtili pozimi 1945/46.

Pri obravnavanju ravnanja jugoslovanskih oblasti moramo upoštevati čas – po dvajsetletnem fašističnem zatiranju in vojni, in prostor – narodnostno mešano območje, ki sta ga zahtevali tako Italija kot Jugoslavija. Glavni

namen represije je bilo kaznovanje tistih, tako Slovencev kot Italijanov, ki so bili kakorkoli obremenjeni s fašizmom. Zahtevalo ga je tudi prizadeto prebivalstvo. Italijanske oblasti in nato nemški okupator ter kolaboracionistične enote so samo na Primorskem pobile več tisoč ljudi in požgale številne vasi. Nevropsihiater Janko Kostnapfel je na posvetu ob 60-letnici napada na Jugoslavijo leta 2001 dejal: »Štiri medvojna letà so bila za večino slovenskega naroda (naj sama dodam tudi za večino hrvaškega in za italijanske protifašiste) nepojmljivo huda. /.../ Seveda se je med vojno /.../ izoblikoval nad slovenskim narodom /.../ težak oblak sovraštva in maščevanja. /.../ Ta temen oblak je lebdel nad našim narodom dolga medvojna leta in vseboval je poldrugi milijon maščevalnih »deževnih kapel«. Ob koncu vojne je žal prišlo do njegove sedimentacije.«⁴⁹ Primorski dnevnik je zapisal: »Mimo množice so prihajali ujeti fašisti. Množice so se vznemirjale, hrup je bil vedno večji, čulo se je vedno več groženj. Množice so hotele obračunati, hotele so soditi svoje tlačitelje, hotele so enkrat za vselej dokazati, kaj so čutile.«⁵⁰ Julij Beltram je na zborovanju aktivistov Goriškega okrožja v Šempasu 3. julija 1945 dejal: »Milijoni žrtev zahtevajo od nas maščevanja, zahtevajo pravično kazen vseh tistih, ki so krivi zločinov nad nedolžnimi prebivalci. Mi bomo svojo dolžnost, svojo obvezo tisočim padlim do kraja izpolnili.«⁵¹

Vendar pa je bil fašist, sovražnik, kot lahko razberemo iz gradiva, poleg dejanskih fašistov vsak, ki se ni strinjal z jugoslovansko zasedbo in s priključitvijo k Jugoslaviji, ki ni položil orožja in ni sprejemal Jugoslovanske armade kot osvoboditeljice. Ob tem za aretacijo ni bila odločilna niti narodnost posameznika (in torej Italijani niso bili aretirani le zaradi svojega italijanstva) niti ne zgolj ideologija, ampak predvsem nasprotovanje novi Jugoslaviji. Vzroki zanj so bili različni. To je bila osnovna ločnica, ki je delila ljudi na naše in njihove, na osnovi te opredelitve so bili kot fašisti razumljeni tudi nekateri protifašisti, zlasti člani CLN. Tako so aretacije zajele tudi nekatere od njih. Naj dodam, da so v

CLN delovali tudi nekateri komunisti in stranke, ki so bile vanj vključene in v tistem obdobju niso bile protikomunistične.⁵²

Iz navedenega lahko povzamemo, da je bila večina umrlih vpletena v vojna dogajanja – ali so sami zakrivali zločine ali pa so kot pripadniki vojaških, para-vojaških in policijskih enot simbolno odgovarjali zanje, sami pa usmrtnice niso zaslužili, tudi po takratnih ostrih kriterijih ne. Vendar pa so med umrlimi tudi drugi, med njimi tudi sodelavci osvobodilnega gibanja. »Fojbe« tako niso bile le kaznovanje za zločine, ampak tudi poskus oslabil potencialno opozicijo in zlasti nasprotnike priključitve k Jugoslaviji. Če lahko razumemo (ne upravičimo) ravnanje maja 1945, v času med vojno in mirom, pa je izginotje zaprtih, zlasti sodelavcev CLN, pozimi 1945/46, teror politične policije, ki je postala država v državi.

Ljudje, ki so zahtevali priključitev k Jugoslaviji, so epuracijo večinoma razumeli kot »poravnavo računov« s fašizmom in nacizmom, kot pravično kazen za prestano gorje, ki naj bi jo jugoslovanske oblasti izvajale po predpisih in zakonih za razliko od stihijskega maščevanja drugje po Evropi.

Aretacije, deportacije in usmrtnice, ki so jih izvajale jugoslovanske oblasti, so bile v naslednjih letih poistovetene s pojmom »fojbe«. Travmo, ki jo je del italijanskega prebivalstva doživljal med 40-dnevno jugoslovansko zasedbo Julijske krajine, skupaj z vprašanjem izseljevanja istrskih Italijanov, vse do danes uspešno izrablja italijanska desnica, občasno pa tudi drugi, v propagandnem boju z levico in s slovensko manjšino v Italiji. Fojbe so postale mit, sinonim za slovansko (slovensko) in obenem komunistično barbarstvo, dokaz za genocidnost Slovanov (Slovencev, slavokomunistov), ko se obenem pozablja na leta fašističnega zatiranja Slovencev in na medvojne zločine. Za te kroge so vsi umrli nedolžne žrtve, krive edino tega, da so bili Italijani. Usmrčenih naj bi bilo deset, tudi dvajset tisoč in več ljudi. Naj opozorim, da poleg nepreverjenih podatkov in številnih podvajanj, nekateri sezname obsegajo umrle vse od sep-

⁴⁹ Janko Kostnapfel; Razprava, v: Odpor 1941. Zbornik s posveta ob 60. obletnici Osvobodilne fronte slovenskega naroda, Borec, Ljubljana 2001, str. 93.

⁵⁰ Primorski dnevnik, 15. 5. 1945; AS I, f. AIS, ae 86, Poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 9. 5. 1945.

⁵¹ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 7, Zapisnik zborovanja aktivistov Goriškega okrožja, 3. 7. 1945.

⁵² ASDMAE, AP 1930–1945, Jugoslavia, b. 144, Memorandum o deportacijah italijanskih državljanov v Jugoslavijo maja in junija 1945. Ozemeljsko vprašanje kot osnovni razlog za ravnanje ene ali druge strani izpostavljajo tudi italijanski pisci kot E. Maserati, L'occupazione Jugoslava, str. 113; D. De Castro, navedba v Spazzali, Foibe, str. 491.

tembra 1943, torej tudi t. i. istrske fojbe, nekateri pa vse od aprila 1941, in celotno območje Julijske krajine (tudi vso Istro, otoke), Furlanijo, pa tudi dele Jugoslavije, ki jih je zasedla italijanska vojska. V nekaterih so kot žrtve jugoslovanskih oblasti navedeni tudi v Jugoslaviji padli italijanski vojaki ipd.⁵³

Na drugi strani je levica, tako italijanska kot slovenska (jugoslovanska), večkrat zatrjevala, da so bili vsi umrli le fašistični zločinci, ki so prejeli zaslužen kaznen. Obenem pa

je bila pogosto sposobna tudi kritičnega razmisleka in so njeni pogledi manj izključujoči. Do pred kratkim je bila stalnica v njenih ocenah, ki je po mojem upravičena, da je treba fojbe ocenjevati v času in prostoru – vrstni red je torej fašizem, vojna, fojbe. V zadnjem času pa je med italijanskimi levičarskimi krogi zaznati tudi razmišljanja, ki so bližje tezam desnice in v katerih skuša svoj del krivde prenesti izključno na Slovence in Hrvate oziroma jugoslovanske oblasti.⁵⁴

Literatura:

- Babič, Branko: Primorska ni klonila. Spomini na vojna leta. Koper 1982.
- Biber, Dušan: Kako do virov o »fojbah«? V: Naši razgledi, 15. januar 1988.
- Caduti, dispersi e vittime civili dei comuni della regione Friuli-Venezia Giulia nella seconda guerra mondiale. Istituto Friulano per la storia del movimento di liberazione, 1-4. Udine 1986-1991.
- Cernigoi, Claudia: Operazione foibe a Trieste. Come si crea una mistificazione storica: dalla propaganda nazifascista attraverso la guerra fredda fino al neoirredentismo. Udine 1997.
- Cocceani, Bruno: Mussolini, Hitler, Tito alle porte orientali d'Italia. Bologna 1948.
- La crisi di Trieste, maggio-giugno 1945. Una revisione storiografica. A cura di Giampaolo Valdevit. Quaderni 9. Trieste 1995.
- De Castro, Diego: La questione di Trieste. Trieste 1981.
- Ferenc, Tone: Kdaj so bili usmrčeni? Podatki iz jugoslovanskih virov o Italijanih, ki so bili maja 1945 deportirani v Ljubljano. V: Primorski dnevnik, 7. avgust 1990.
- Fogar, Galliano: Vidiki in problemi položaja Julijske krajine 1943-1945. V: Trst 1941-1947. Koper 1988. Str. 89-105.
- Foibe. Il peso del passato (Venezia Giulia 1943-1945). A cura di Giampaolo Valdevit. Venezia-Trieste 1997.
- Friuli e Venezia Giulia. Storia del '900. A cura di Giampaolo Valdevit. Trieste 1997.
- Gambini, Pier Antonio Quarantotti: Primavera a Trieste. Milano 1951, Trieste 1985.
- Maserati, Enio: L'occupazione jugoslava di Trieste, maggio-giugno 1945. Udine 1963, 1966.
- Nazionalismo e neofascismo nella lotta politica al confine orientale 1945-1975. Trieste 1977.
- Nemec Nataša: La ricerca storica sulle deportazioni in maggio 1945. V: Nuova iniziativa isontina, dec. 1994. Str. 62-68; prav tam, maj 1995. Str. 36-42; prav tam, 1996. Str. 36-42.
- Nemec, Nataša: Kako priti fojbam do dna? V: Oko, 24. oktobra 1996-11. februarja 1997.
- Pahor, Samo: Openska Bršljanovca in bazoviški Šoht. V: Naši razgledi, 25. december 1987.
- Pupo, Raul: Venezia Giulia 1945. Immagini e problemi. Gorizia 1992.
- Pupo, Raul: Violenza politica tra guerra e dopoguerra: il caso delle foibe giuliane 1943-1945. V: CLIO, 32/1, januar-marec 1996.
- Pupo, Raul: Foibe. La morte oscura. V: Storia e dossier, 1997/116.
- Spazzali, Roberto: Foibe. Un dibattito ancora aperto. Trieste 1990.
- Troha, Nevenka: Politika slovensko-italijanskega bratstva (Slovansko-italijanska antifašistična unija v con A Julijske krajine v času od osvoboditve do uveljavitve mirovne pogodbe). Ljubljana 1998.
- Troha, Nevenka: Aretacije, deportacije in usmrtnice v Julijski krajini. V: Razgledi, 16. in 30. september 1994.
- Troha, Nevenka: Fra liquidazione del passato e costruzione del futuro. Le foibe e l'occupazione jugoslava della Venezia Giulia. V: Foibe. Il peso del passato (Venezia Giulia 1943-1945). Venezia-Trieste 1997. Str. 59-96.
- Troha, Nevenka: Slovenski zgodovinarji in vprašanje fojb. V: Zgodovinski časopis, 1997/3, str. 403-411.
- Troha, Nevenka: Komu Trst. Slovenci in Italijani med dvema državama. Ljubljana 1999.
- Troha, Nevenka: Genocid ali kaznovanje fašističnih zločinov. Kdo so bili usmrčeni maja 1945 v Tržaški pokrajini. V: Množične smrti na Slovenskem. Zbornik referatov. Uredila S. Granda in B. Šatej. Ljubljana 1999. Str. 285-302.
- Troha, Nevenka: Italijani v vojnem ujetništvu v Jugoslaviji 1944-1947. V: Annales. Ser. hist. sociol., 2000/2 (22). str. 325-340.
- Valdevit, Giampaolo: La questione di Trieste 1941/1954. Politica internazionale e contesto locale. Milano 1986.

USMRČENI OZ. UMRILI ZA POSLEDICAMI ARETACIJ JUGOSLOVANSKIH OBLASTI V ČASU ZASEDBE JULIJSKE KRAJINE 1. MAJA – 12. JUNIJA 1945

Umrli v današnji Tržaški pokrajini	601
Umrli na območju Goriške pokrajine	901
Umrli na Koprskem (ocena)	100
Umrli skupaj (ocena)	1602

GORIŠKA POKRAJINA

Pripadniki oboroženih formacij (med njimi 32 slovenskih domobrancev)	653
Civilisti	248
Umrli skupaj	901

NARODNOST (CIVILISTI)

Italijani	120
Slovenci	58
Hrvati	6
Židi	1
Slovensko poreklo	40
Hrvaško poreklo	2
Nemško poreklo	3
Neugotovljeni	18
Umrli civilisti skupaj	248

USMRČENI OZ. UMRILI ZA POSLEDICAMI ARETACIJ JUGOSLOVANSKIH OBLASTI V ČASU ZASEDBE JULIJSKE KRAJINE 1. MAJA – 12. JUNIJA 1945 ZA OBMOČJE DANAŠNJE TRŽAŠKE POKRAJINE (občine Trst, Milje, Dolina, Repentabor, Zgonik in Devin-Nabrežina)

Deportirani v Jugoslavijo (znani podatki)	142
Verjetno ubiti maja 1945	459
Umrli skupaj	601

Moški	573
Ženske	18
Otroci	1
Mladoletni (letniki 1927, 1928)	9
Umrli skupaj	601

⁵³ Tu navajam nekaj najbolj znanih del: Eno Pascoli; Aqua azzurra d'Isonzo e sangue rosso d'Italia. Gorizia 1982; Franco Razzi; Lager e foibe in Slovenia (testimonianze di italiani prigionieri di Tito nel 1945); Vicenza 1992; Flaminio Rocchi; L'esodo dei 350 mila giuliani, fiumani e dalmati. Roma 1971, 1990; Luigi Papo; I caduti ed i martiri della zona B dell'Istria; Roma 1968; Gianni Bartoli; Le deportazioni nella Venezia Giulia, Fiume e Dalmazia. Trieste 1961; Marco Pirina, Anna Maria d'Antonio, zbirka knjig v letih 1994-1998 v okviru društva Silentius locum iz Pordenona.

⁵⁴ Npr. izvajanje predsednika italijanske poslanske zbornice in vidnega člana Demokratske stranke levice Luciana Violanteja na srečanju s prvkom Nacionalnega zavezništva Gianfrancom Finijem v Trstu 14. 3. 1998. V protestni izjavi, ki so jo objavili po srečanju, so ugledni italijanski zgodovinarji opozorili, da je v italijanski javnosti vse do danes malo znanega o ravnanju italijanskega okupatorja med drugo svetovno vojno. Podpisniki poudarjajo, da bi morala Republika Italija nase prevzeti vsaj krivdo, da »v svoj kolektivni spomin ni vnesla vojnih zločinov, s katerimi se je v Jugoslaviji (pa tudi v Etiopiji in Grčiji) umazala monarhifašistična Italija in da ni nikoli postavila pred sodišče visokih oficirjev in hierarhov režima, ki so izdajali zločinske ukaze za zatiranje civilnega prebivalstva«, v: L'Unità, 19. 3. 1998. O vprašanju slovenskega in italijanskega zgodovinskega glej Nevenka Troha; Slovenski zgodovinarji in vprašanje fojb, v: Zgodovinski časopis, 1997/3, str. 403-411.

UMRLI, OPREDELJENI PO KRAJU ROJSTVA

Rojeni v Julijski krajini ali Jugoslaviji	255
Rojeni v drugih italijanskih deželah	346
Umrli skupaj	601

NARODNOSTNA STRUKTURA 255 OSEB, KI SO BILE ROJENE NA OBMOČJU JULIJSKE KRAJINE, ISTRE, DALMACIJE OZ. KRAJEV, KI SO BILI PRIKLJUČENI K JUGOSLAVIJI

Hrvati	1
Rusi	1
Nemci	1
Slovenci	26

POREKLO (VSAJ PO ENEM OD STARŠEV)

Italijani skupaj	226
Neitalijansko poreklo	118
Slovensko poreklo	86
Hrvaško poreklo	27
Nemško poreklo	4
Madžarsko poreklo	1

STRUKTURA UMRLIH

Pripadniki oboroženih formacij	420	
Civilisti (po klasifikaciji Caduti, dispersi)	181	
Izločeni kot civilisti*	(55)	
Civilisti		126
Pripadniki oboroženih formacij (420 + 55) ...	475	
Umrli skupaj	601	601
* Po klasifikaciji avtorice.		

PRIPADNIKI OBOROŽENIH FORMACIJ

Skupaj	475
Agenti javne varnosti	135
Finančni stražniki	119
Železničarska milica	2
Ekonomska policija	1
Karabinjerji	9
Člani Mestne straže, ki niso bili v CVL	7
Vojaki italijanske kraljeve vojske	30
Prostovoljna fašistična milica	26
Teritorialna milica	71
Enote Republike Salò	33
Domobranci	3
Nemški vojaki oz. policisti	8
Korpus prostovoljcev svobode	27
– od teh pred tem člani Mestne straže	(17)
Slovenski partizani	1
Rdeči križ (oborožene enote)	2
Gasilci (oborožene enote)	1

CIVILISTI

Po jugoslovanskih virih obremenjeni s fašistično preteklostjo ali sodelovanjem z okupatorjem	68
Odpeljeni v druge kraje Julijske krajine, Dalmacije ...	21
Ostali (ni podatkov o dejavnosti)	37
Civilisti skupaj	126

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Slstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Slstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Jože Dežman, Gorenjski muzej v Kranju

Meje revolucije

Spodnje refleksije so pravzaprav dnevniški zapisi, podobe iz popotniške skicirke. Koraki na potovanju, ki niha med stranpotjo in bližnjico. Tipajo, se upirajo, so zavzeti. S podpisano odpovedjo popolnosti, od srca negotovi.

Zločin brez kazni?

*»Bil je nekoč davno kaos, iz njega si stopil Ti –
ČLOVEK.*

*S svojimi rokami si posegel v prirodo in bilo je
DELO.*

*Vrgel si semena in dvignil mesta, speljal si ceste in ustvaril nas, bila je
KULTURA.*

*Moč tvojega uma je vklesala pot v granitno skalo bodočnosti, ki je Tvoja, kajti
bodočnost je
NAPREDEK.*

Ali eno vedi:

Mi smo zgodovina Tvoje preteklosti, sedanjosti in bodočnosti.

Ti si ustvaril nas, mi smo oblikovali Tebe.

*Uspeh smo Tvojega bleščečega UMA, toda svojo voljo imamo, ki se ji pokoriš.
Preustvarjamo DRUŽBO.«*

Tako govorijo v Štefanovih sanjah stroji njegovemu veličanstvu človeku. Štefan je deček, ki ga je Edvard Kardelj leta 1934 odpeljal na Potovanje skozi čas. Misli, s katerimi je Kardelj sklenil ta »oris gospodarske zgodovine za mlade ljudi«, nam govorijo predvsem o Kardelju samem. Edvard je bil revoucionar, ki je verjel v človekovo vsemogočnost in v napredek:

»Delo ustvarjajočega človeka dobiva vse smelejše oblike, bodočnost je njegova, bodočnost je zmaga nad prirodo, bodočnost je – ČLOVEK.«

Bil je eden od dolge vrste tistih, ki so si jemali božje pravice.

Kardelj je bil revolucionar dolga leta. Za revolucijo je tvegaj življenje in zahteval zanjo življenja. Po dolgih letih revolucionarnih eksperimentov in konstruiranja družbe in človeških duš se je v svojem labodjem spevu, programskem spisu Smeri razvoja socialističnega samoupravljanja, sistemu in inženirstvu na neki način odrekel:

»Sreče človeku ne more dati niti država niti sistem niti politična partija. Srečo si lahko človek ustvari samo sam. Avantgardne sile socializma in socialistična družba imajo potemtakem lahko samo en cilj – da glede na možnosti danega zgodovinskega trenutka ustvarjajo svoboden pri takšnem osebnem izražanju in ustvarjanju, da bo lahko – na podlagi družbene lastnine proizvodjalnih sredstev – svobodno delal in ustvarjal za svojo srečo.«¹

O Edvardu Kardelju zgodovina še ni dala svoje sodbe. Če pa bi po drugi svetovni vojni delovalo haaško sodišče, bi se Edvard Kardelj morda znašel pred njim v vlogi obtoženega. Po načelih nürnberškega sodišča pa je bil tožitelj. Ne haaško ne nürnberško sodišče pa ne zagotavljata pravične sodbe. Pravo se je v obračunih z vojnimi zločini nasploh izkazalo kot zelo omejeno orodje. Če pogledamo pri sosedih, ne Avstrija ne Italija nista obsodili svojih nacistov in fašistov. Vendar so jih vsaj nekaj postavili pred sodišče. V suvereni Sloveniji se je jeseni 2001 začel nov poskus, da bi poskušali naredbodajalce in izvrševalce poveljnih pobojev, ki jih je partizansko gibanje zagrešilo nad civilisti in vojnimi ujetniki, postaviti pred sodišče. Glede na strah ljudi pred odkrito besedo in na verjetno majhen interes marsikaterega od slovenskih centrov moči za tako sojenje, ima ta poskus zelo omejene možnosti.

Suverena Slovenija je zmogla samo eno sojenje partizanu za vojno hudo delstvo.² Potekalo je tako, da so bili interesi tako vidnih predstavnikov partizanske generacije kot dela politike usmerjeni v to, da je bil obdolženi oproščen. Zato je Vladimir Kavčič dogajanje okrog tega sojenja zgovorno označil v drami, ki nosi naslov *Zločin brez kazni* in podnaslov *Sodna farsa*.³

Sam sem se ob tem primeru vprašal:

»Ali imajo prav tisti, ki danes skušajo uveljaviti pravico zmagovalca zato, da bi z vojno logiko še naprej obvladovali mirnodobno sodobnost?«⁴

Vodilni v partizanski veteranski organizaciji in njihovi zagovorniki v centrih moči z odzivanjem na ponovni poskus,

da bi tudi pravno razsodili o partizanskih zločinih, dokazujejo, da so prepričani, da se lahko izognejo tako pravni kot zgodovinski odgovornosti. Vendar njihova trma se vse bolj kaže kot tiščanje glave v pesek. In s svojimi lažmi in sprenevedanjem nam hočejo podtakniti gnilo jajce nezavedne krivde, s katero se sami nočejo soočiti.

Ilustrirajmo partijno partijsko-partizanski obrambni zid z dvema izjavama:

»Danes se vlečejo na dan vsi mogoči in nemogoči grehi. Jaz to umeščam v nespravni kontekst, v kontekst delitve in dokončnega obračuna s partizani in narodnoosvobodilnim gibanjem. Mi smo bili prepričani, da je bila sprava storjena v Rogu pred dobrimi desetimi leti in z vsemi kasnejšimi ukrepi, ki jih je oblast sprejela, žal pa jih ni izvajala. Kazanje kosti in lobanje je v funkciji tekoče politike.«⁵

»Nič nimam proti, da se grobišča označijo. Velika škoda je, da se je to med našimi ljudmi dogajalo. Ne odobravam pa izkopavanja in razkazovanja kosti. To je zame ponoven umor. Ne moremo enačiti partizanovega in ustaškega groba.«⁶

Gornji izjavi sta bili objavljeni v isti številki Gorenjskega glasa, dne 11. januarja 2002. Prvo je izrekel Iztok Franko, drugo pa Sveto Kobal. Gospoda sta pripadnika partijske elite. Franko je bil med drugim republiški in zvezni poslanec, sekretar Zveznega izvršnega sveta, sodnik in predsednik Zveznega ustavnega sodišča. Kobal je bil župan, okrajni, republiški in zvezni funkcionar ter prvi guverner Narodne banke Slovenije. Njuni izjavi sta odziv na široko zastavljeno preiskavo, v kateri skušajo kriminalisti zbrati dokaze o konkretni krivdi posameznikov iz partizanskih vrst za poboje civilistov in vojnih ujetnikov po drugi svetovni vojni v Sloveniji. Obe izjavi imata dve skupni točki. Prva je, ne odkopavajmo kosti. Druga pa je, da oba zahtevata privilegirano obravnavo partizanskega gibanja. Franko se boji »dokončnega obračuna s partizani in narodnoosvobodilnim gibanjem«. Ko govori o partizanih in narodnoosvobodilnem gibanju, v taktični terminologiji zahteva obravnavo partizanskega giba-

nja kot zgolj narodnoosvobodilnega, revolucijo poriva v pozabo. Tovrstnih taktičnih premikov z narodnoosvobodilnega na revolucionarno in nazaj smo v povojnih partijskih mitoloških prekipčevanjih doživeli celo vrsto. Ti mitomanski prevrati so značilen dokument značaja revolucionarnih partijskih oblasti. Kobal pa zahteva, naj se nadaljuje svojevrstni partizanski razsizem. Ko so partijske oblasti vzpostavljale drugo Jugoslavijo, so razdelile po svoji volji tako žive kot mrtve. Kar se mrtvih tiče, so prevzele vlogo, ki se sicer navadno prepušča Bogu. Demiurgična ambicioznost partijskega sistema je bila taka, da nedvomno tovrstne fenomene v psihoanalistkem kontekstu uvrstimo med t. i. božji kompleks. Od okoli sedemdeset tisoč žrtev vojne so v partijska nebesa, torej med žrtve vojne, ki so bile deležne simbolnih, njihovi svojci pa poleg simbolnih tudi materialnih rent, uvrstili padle borce, talce in žrtve terorja nasprotnikov partizanskega gibanja. V partijski pekel so prišli usmrčeni civilisti in vojni ujetniki, ki jih je usmrtilo partizansko gibanje in slovenski mobiliziranci. V peklu se je tako znašlo približno 30.000 žrtev. Za mnoge njihove svojce je to pomenilo, da jim je bilo zaplenjeno premoženje, da niso imeli pravice do režimskih podpor in da je bila smrt sorodnika negativno znamenje v njihovem življenju. Vse te človeške tragičnosti je bilo toliko, da se partijski veljaki grenko motijo, da jim bo nekaj simbolnih gest dalo odvezo pred sodbo zgodovine ali da se ji bodo izognili s pozabljanjem. Množična smrt tisočletja dolgo zaposluje človeško skupnost.

Clades Variana

Germani so leta 9 po Kr. potolkli nekaj tisoč pripadnikov treh legij in šestih kohort s pratežem vred pod poveljstvom Kvintilija Vara.⁷ Dogodek ostal zabeležen v besedilih rimskih poročevalcev. Ker ti niso natančno zapisali kraja bitke, se je z modernim znanstvenim raziskovanjem začelo obširno iskanje kraja bitke.

V germanski nacionalni mitologiji je zmaga na Varovimi legijami veljala »za nadčasni simbol nacionalne volje za uveljavitev«.

»Poraz Rimljanov v status Teutoburgiensis leta 9. po Kr. je predvsem v Nemčiji v svoj čar pritegnil znanstvenike in zainteresirane laike kot le malokateri

¹ Jože Dežman: Srce, vest in čast, Gorenjski glas, Odprte strani, 26. aprila 2001.

² Anton Kosovel: Zemlja, rod, kri, Borec, 1999, št. 570–571–572.

³ Vladimir Kavčič: Zločin brez kazni – sodna farsa, rokopis.

⁴ Jože Dežman: Zemlja, rod in kri Antona Kosovela, Borec, 1999, št. 570–571–572, str. 296.

⁵ Jože Košnjek: Kosti v kolesju politike, Gorenjski glas, 11. januarja 2002, str. 14.

⁶ Jože Košnjek: Srdit boj za žlahtne ostanke tranzicije, Gorenjski glas, 11. januarja 2002, str. 15.

⁷ Bojana Schneider: Poročila antičnih zgodovinarjev o »bitki v Teutoburškem gozdu« (Clades Variana), Zgodovinski časopis, 2000, št. 3, str. 315–368.

historični dogodki v (nemški) zgodovini sploh.« Okoli poraza, »ki je bil eden najhujših nemških porazov in največja katastrofa od Hanibalovih dni naprej«, se je pletlo nešteto raziskovalnih kombinacij.

Za več kot 700 krajev so domnevali, da bi bili lahko prizorišče velike bitke. Verjetno bojišče v močvirjih blizu Osnabrücka, ki se je raztezalo na več kot 15 km, so odkrila natančna arheološka izkopavanja, ki potekajo od leta 1987.

Znanost je še vedno v zagati, ko raziskuje cilje rimske politike pri prodiranju v germanska ozemlja in tudi zgodovinski pomen Varovega poraza še ni povsem jasen.

Clades Variana po svojem številu mrtvih in svoji zgodovinski teži ne dosega strašnega preloma, ki ga v naši zgodovini pomeni druga svetovna vojna. Zato je več kot razumljivo, da se upravičeno sprašujemo, kdaj si bomo upali in zmogli privoščiti, da bomo posledice velike vojne moritve raziskovali tako natančno, kot se to dogaja Nemcem s clades Variana. Partizanski okopi zamolčevanja in tabuiziranja, ki smo jih ponazorili z izjavama Franka in Kobala, ne bodo vzdržali. Ivo Žajdela v dvomu poudarja:

»Danes v Sloveniji poslušamo: »Raziščimo in opravimo s tem.« Nikoli ne bomo »s tem« opravili! Turški vpadi so na primer jasno navzoči v naši zgodovinski zavesti. Revolucija pa, ki je neprimerno bližja in v svojih pojavnih oblikah obsežnejša, skoraj ne obstaja.«

Vendar energija množične smrti, ki zahteva od živčičih pojasnila in resnico, ne more izginiti. Če se z resnico množične smrti, ki jo je povzročila druga svetovna vojna z okupacijo, državljansko vojno in revolucijo, ne bomo zmogli srečati v našem rodu, bomo vso neukročeno energijo duha zgodovine prepustili zanamcem. Sami pa bomo ostali označeni v zgodovini zaradi te svoje slabosti.

Svečeniki krvavih rok

Leta 15. in 16. n. š. je Germanik na svojem pohodu po germanskih ozemljih pridobil nazaj dva v bitki leta 9 izgubljena legijska orla, tako da so lahko Varov poraz razglasili za maščevan. Svoje enote je poslal tudi na kraj bitke. Tam so

našli razmetane kosti ljudi in živali, »na drevesnih deblih pa so bile pribite človeške lobanje. V sosednjih logih so stali žrtveniki barbarov, na katerih so bili zaklali tribune in centurione prvega razreda«. Kostni žrtev so zbrali in jih pokopali. Leta 1994 so pri arheoloških raziskavah verjetnega prizorišča Clades Variana našli prve pokope človeških in živalskih skeletnih ostankov.

Če primerjamo energijo množične smrti Varovih rimskih vojska z energijo množične smrti, ki zalije slovenski prostor v drugi svetovni vojni in po njej, potem nam antropološko soočenje ponuja tudi srečanje s človekom v njegovi nedoumljivi morilni evforiji. Germani so po bitki neusmiljeno potolkli ujetnike, višje oficirje pa so obredno žrtvovali. Ko so Hitlerjevi nadljudje vdrl v slovenski prostor, so v imenu rase žrtvovali ljudi na najgrozljivejše načine: streljanja talcev, morjenje v koncentracijskih taboriščih. In ko so si v svojem maščevalnem besu dali duška komunistični misijonarji, so opravili etnično in socialno čiščenje v imenu vladavine (jugo)slovenskega naroda in delavskega razreda.

In Kobalova izjava, da »Ne moremo enačiti partizanovega in ustaševega groba«, dokazuje, da ostaja na ravni partijskega božjega kompleksa, ki si domišlja, da bodo partijska nebesa in partijski pekel ostala merilo za sodbo mrtvim. Sodbo, po kateri so tistim, ki so bili vrženi v partijski pekel, odvzeli premoženje, čast in pravico do groba.

Vzdrževanje teh partijskih tabujskih meja je bilo nadaljevanje krvave revolucije z drugimi sredstvi. To partijsko revolucionarno stvarjenje novega sveta so podpirali vsi, ki so se ji podredili, pa naj gre za politike, represivni aparat, raziskovalce, učitelje, socialne in zdravstvene službe ... Posledice so več kot vidne, pa naj se tičejo notranjih ali mednarodnih slovenskih razmerij.

Številne raziskave, politične akcije, glasovi prizadetih dokazujejo vso nasilnost in nepravilnost partijske kastne delitve živih in mrtvih. Marjana Linasija je prizadelo dogajanje v Slovenj Gradcu. Mestu so leta 1989 Združeni narodi podelili naziv »Mesto glasnik miru«. Ko je občinski svet sprejel sklep o postavitvi spomenika vsem zamolčanim žrtvam druge svetovne vojne in revolucije, je prišlo do tako žolčnih reakcij, da je svojo

prvotni sklep preklical. Miru torej ni – in to je več kot razumljivo. Linasi je nato opravil temeljito raziskavo vseh žrtvov vojne v občini Slovenj Gradec. Tako po viroslovni temeljitosti kot po etični utemeljenosti obravnave je njegova študija dober dokaz, da partijska voluntaristična delitev sveta mrtvih preprosto ne zdrži. Linasijev cilj je bil: »čim bolj se približati objektivni znanstveni resnici. Do žrtv nimam subjektivnega odnosa; jasno je, da nikogar izmed njih nisem osebno poznal (rodil sem se 13 let po končani vojni), z nobeno od žrtv si tudi nisem (bil) v bližnjem sorodstvu. Zavedam se politične, še bolj pa splošno človeške občutljivosti problematike, ki jo obravnavam, zlasti tam, ko gre za tako imenovane »zamolčane« žrtve, med njimi posebej za tiste, ki jih je usmrtilo narodnoosvobodilno gibanje ali pa so bile pokončane v množičnih izvensodnih pobojih po končani vojni. Zlasti sem moral premagati predsodek, izražen v latinskem pregovoru »De mortuis nil nisi bene« (O mrtvih samo dobro). Če bi se ga dosledno držal, bi vse žrtve vnaprej razglasil za nedolžne, tiste, ki so jih usmrtili, pa za zločince; tega pa nisem hotel storiti niti nimam te pravice. Dilemo, kako ohraniti pieteto do žrtve, obenem pa zadostiti zgodovinski resnici in zgodovinarski poštenosti, sem v večini primerov rešil tako, da sem navedel vse dosegljive vire, ki govorijo v prid določene osebe, kot tudi tiste, ki jo obremenjujejo. Kljub povedanemu sem se trudil pri vsakem človeku poiskati njegovo pozitivno plat; tudi če je dokazano, da je res sodeloval z okupatorjem in v tej vlogi zagrešil slaba dejanja, sem se skušal poglobiti v njegovo osebnost in razumeti okoliščine, ki so ga privedle do takih dejanj. Ob tem sem se izognil ideološkim oznakam, kakršne jih, polne čustvenega naboja, najdemo v nekaterih delih o okupaciji in odporu, ki so nastala v prejšnjem političnem sistemu.«⁸

Slika, ki nastane, če odvržemo ideološke plašnice, je veliko bolj dramatična in negotova kot partijno reducirani mitološki spomin. V mnogih primerih je med storilcem in žrtvijo negotova meja, ki terja in zasluži sočutje.

Slovenija je množično grobišče. Če držijo ocene, da leži na naših tleh približno 200.000 pobitih vojnih ujetnikov in civilistov,⁹ potem se partijska Kobalova zahteva po »ločevanju partizanovega in ustaševega groba« pokaže v vsej absurdnosti. Med grobišči, ki so v

⁸ Marjan Linasi: Žrtve druge svetovne vojne na območju mestne občine Slovenj Gradec, Glovenj Gradec 2002.

⁹ Damijan Guštin: Enciklopedija Slovenije, zvezek 15, str.377.

zadnjem valu odkrivanja povojnih zločinov partizanskih oblasti vzbudila največ pozornosti, so tista v Crngrobu. Po zaslugi Alojzija Pavla Florjančiča nam je več znanega o tamkajšnjih žrtvah. V Škofji Loki se je 19. maja 1945 znašla skupina 69 članov hrvaške vlade in njihovih družinskih članov, ki so bili zajeti pri Tamswegu na Koroškem, nato so jih vrnili v Jugoslavijo. 21. maja so 15 najpomembnejših oseb poslali na sojenje v Zagreb. Med njimi so bili predsednik vlade NDH Nikola Mandić, minister za šolstvo in bogoslužje ter zunanji minister Mile Budak, več drugih ministrov vlade in visokih oficirjev. Preostalih 54 oseb so 24. ali 25. maja pobili v Crngrobu. Poleg njih so pobili še večjo skupino ujetnikov in civilistov hrvaške in madžarske narodnosti, ki so jih pripeljali iz Radovljice. Med pobitimi je bilo več žensk. Žrtve so pometali v skopane jame in kraška brezna.

Že v petdesetih letih so začeli »prihajati sorodniki žrtev in spraševati, kje so grobovi. Kasneje so začeli domači ljudje na posamezna mesta postavljati majhne enostavne lesene križe in prižigati sveče.« Tako je že v časih, ko je bilo obeleževanje grobov zamolčanih žrtev prepovedano, ljudski glas ugovarjal partijskemu. Človek si zasluži grob. 22. julija 1990 so s pravno mašo postavili križ z razpelom, maja 2001 pa sta Odbor za raziskovanje in obeleževanje povojnih žrtev v Sloveniji pri Zvezi hrvaških društev Slovenije in slovensko Društvo za ureditev zamolčanih grobov postavila štiri lesena razpela ob nekaterih grobiščih v Crngrobu.¹⁰

Podobna dinamika raziskovalnega, obrednega in označevalnega procesa poteka tudi po množičnih grobiščih drugod po Sloveniji. Ti dogodki dopolnjujejo naše vedenje o preteklosti in sami po sebi obsojajo partijski odvzem pravice do groba.

Dolina zelena, s krvjo prepojena ...

Ko sem leta 1991 vodil Komisijo za problematiko grobišč pri tedanji Skupščini občine Radovljica, smo se ukvarjali predvsem z množičnima grobiščema pri Ravnici in v dolini Drage. Takrat sem se zavzemal za izkopavanja, vendar za to predvsem predstavniki Demosa niso pokazali politične volje. Ko se je jeseni leta 2001 prav ob grobišču pri Ravnici začela javna in tudi kriminalistična obravnava povojnih pobojev, se je pokazalo, da so celo člani komisije iz leta 1991 vedeli za nekatera grobišča, pa leta 1991 zanje niso hoteli povedati. Tako se je znova pokazalo, da se ljudje bojijo govoriti o stvareh, ki so sicer vsaj na krajevni ravni marsikomu še kako dobro znane. Potem, ko sem jeseni 2001 večkrat pojasnjeval javnosti delo komisije leta 1991 in druga vprašanja, povezana s partijskim nasiljem, so se oglasili ljudje, ki so povedali več o grobiščih, ki mi do sedaj niso bila znana. Večina med njimi ne želi biti imenovana. Andrej Resman z Zgornjega Otoka je dal na svoje stroške postaviti spomenik pod Koncami na gozdnem robu med Gorico in Zgornjim Otokom, kjer so zakopali skupino ujetih Hrvatov. Ko so jih domačini ujeli, so jih imeli več ur zvezane na vrtu, sami pa so popivali v vaški gostili. Zvečer so jih zverinsko mučili v sosednji kleti in nato pobili.¹¹ Ljudje so pokazali tudi več grobišč ob železniški progi pri Globokem, kjer so zakopani vojaki s transportov, ki so se 11. maja 1945 spopadli z enotami 29. divizije Jugoslovanske armade. Možno je, da je bilo žrtev več sto.¹²

Vsaj topografsko so bili zbrani podatki za grobišče nekaj usmrčenih pripadnikov nemške vojske nad hipodromom v Lescah¹³ in grobišče neznanih žrtev pred mostom čez Savo na leški strani ceste Lesce–Bled.

Ko so Avseniki prepevali svojo pesem o dolini Drage, je pripoved o »dolini

zelena, s krvjo prepojena« enoznačno pomenila dolino Drage z grobiščem talcev, v širšem kontekstu pa še gestapovsko kaznilnico v Begunjah z množičnim grobiščem talcev in padlih partizanov. Že z grobiščem v t. i. Mazovčevem pruhu, kjer je predvidoma pokopan del posadke iz gestapovske kaznilnice in še kdo, je dobila »dolina zelena, s krvjo prepojena« še drug krvavi madež. Tretji se odkriva v območju Krpina. Tik za otroškim igriščem in prostorom za piknike so trije veliki grobovi, še dodatni grobovi pa so v Krpinu na območju Mravljince. Tu gre za žrtve povojnih pobojev, ki so jih verjetno pripeljali iz kaznilnice, ki se je iz gestapovske prelevila v partizansko. Žrtve so bili verjetno Slovenci,¹⁴ vsaj ena skupina pobitih so bili Hrvati. Ti so bili pobiti s koli.

Če so dosedanja pričevanja govorila o tem, da je bila v Dragi kmalu po predaji 4. maja 1945 pobita celotna posadka gestapovske kaznilnice,¹⁵ pa sedaj poznani dokumenti govorijo, da so jih vsaj 38 verjetno pobili šele 22. junija 1945, ko so jih 38 odpeljali iz Centralnih zaporov Ozne v Ljubljani.¹⁶

Tako dobi prepesnitev »dolina zelena, s krvjo prepojena ...« nove razsežnosti. Območje Begunj in Drage je prepojeno s potoki krvi. Prepojeno s krvjo partizanov, sodelavcev partizanskega gibanja in civilnih žrtev okupatorjevega nasilja. Prepojeno s krvjo pripadnikov okupacijskih čet. In prepojeno s krvjo žrtev partizanskega nasilja. Tudi tu se tako kot pri Linasijevi raziskavi srečujemo s presunljivimi prehodi, ko žrtev postaja rabelj in rabelj žrtev. In prav ta negotovost nas zavezuje, da se ne odrečemo raziskavi resnice. Od te smo še zelo oddaljeni, saj za marsikatero grobišče ne poznamo niti kraja niti časa dogajanja, še manj pa vemo o žrtvah in storilcih.

O času in prostoru

Ko spremljam razprave oz. opredeljevanja do travmatičnih poglavij iz zgodovine druge svetovne vojne in revolucije, me praviloma presune za-

¹⁰ Alojzij Pavel Florjančič: Povojna grobišča v Crngrobu, Loški razgledi 2001.

¹¹ Jože Košnjek: Pod Koncami stoji križ, Gorenjski glas, 20. novembra 2001.

¹² Mile Pavlin: Jeseniško-bohinjski odred, Ljubljana 1970, str. 278/279.

¹³ Mladenko Colić: Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu, Beograd 1988, str. 395/396.

¹⁴ Komunistični zločini na Slovenskem, 2. del, Ljubljana 1991, str. 171.

¹⁵ Ena od izjav govori o 42 pobitih gorenjskih podjetnikov 22. julija 1945. Zamolčani grobovi in njihove žrtve, Slovenija 1941–1948–1952 – Tudi mi smo umrli za domovino, Ljubljana ...

¹⁶ Še najbolj določen je pri opisu usode posadke Ivan Križnar: »Nekaj nemških protinacistov, ki so se vdali v Begunjah, so partizani izpustili in napotili domov; ekonom Pertsch je nesrečno končal v partizanski zasedi pri Podkorenu, ker so ga partizani imeli za begunca. Po odhodu Kokrškega odreda na Koroško so druge pripadnike nemške posadke izročili pooblaščenstvu OZNE, ki pa ni upoštevala obljube, dane pripadnikom policije in varnostne službe, da bodo partizani z njimi ravnali kot z vojnimi ujetniki, marveč je številne kot vojne zločince usmrtilo.« Jeseniško okrožje med nacistično okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem, Ljubljana 2000, str. 402.

¹⁷ Spisek nemških ujetnikov, ki so bili iz Centralnih zaporov Ozne v Ljubljani odpeljani 22. junija 1945 ob 2h, Brez milosti – ranjeni, invalidi in bolni povojni ujetniki na Slovenskem, ur. Lovro Šturm, Ljubljana 2000, str. 158/159.

KULT

Oblikovalski studio

Simon KAJTNA, s. p.

grizenost, s katero se razpravljajci opredeljujejo za partizane oz. domobrance. Zdi se, kot da bi drugo svetovno vojno bili samo Slovenci med seboj. Kot da bi pozabljali na okupatorja. In kot da bi pozabljali, da slovenske zdrave ne izhajajo samo od domobrancev in partizanov, ampak imajo starejše korenine. Če malce ironiziram, se mi zdi, da Slovenci preprosto ne znamo živeti brez velikega brata. Od tod nenavaden strah pred soočenjem z resnico partijske laži. Vendar po rahlo perverzni logiki dialektičnega sprevračanja se lahko zgodi, da zaradi strahu pred razgaljenjem partijske laži nasedemo na protikomunistično mitomanstvo. V obeh primerih pa imamo opraviti s posebno spoznavno zmedo: pollačjo in polresnico.

Da bi relativizirali komunistično-protikomunistično zaplankanost, so več kot potrebna spraševanja, ki segajo širše v čas in prostor, ki človeka zajamejo v njegovi celotni antropološki mavrici. Naj navedem nekaj možnih smeri iskanja in opredeljevanja.

Točka nacionalnega smisla

Janez Markeš je napisal vznemirljivo knjigo *Točka nacionalnega nesporazuma*.¹⁷ Na predstavitvi knjige je avtor jedrnat poudaril, da nacionalnega interesa brez nacionalnega smisla pač ni! Če sledimo Markešu, se Slovincem, kar se nacionalnega smisla tiče, precej slabo gode. Po njegovem smo Slovenija interesov in ne Slovenija smisla. Glede postavitve smisla je tolikanj skeptičen, da pravi, da dvomi, da bi bili sposobni domisliti slovenstvo na kolektivni ravni, zato pa s svojim zgledom spodbuja, da si ga osmislimo vsaj individualno.

Markeš z odlično analizo razkrije, da se je pri določanju nacionalnega smisla tako meščanskemu političnemu spektru kot cerkvi in komunizem dogajala cela vrsta temeljnih nesporazumov, ki so pripeljali do tega, je »slovenska nacija po vrednostnih podlagah zaradi zgodovinske geneze izpostavljena načelu neliberalnosti. Razpeta je med moderno formo in predmoderno vsebino, kar vpliva na političnofilozofsko držo Slovencev.«

Morda je zanimiva Markeševa izoskrbitev, da so v prvi Jugoslaviji »vse tri velike slovenske politične opcije, katoliška, liberalna in socialdemokratska, pristale v kolektivizmu. Dve od teh sta se zavezali socializmu, tretja, to je liberalizem, pa se je s tem podal na pot samoukinitve in utapljanja v kolektivizmu prvih dveh.«

Tako se nam problem t. i. kontinuitete postavi v nekolikanj daljši časovni vertikali in širšem političnem spektru, kot nam skušajo dopovedati dandanašnji pridigarji kontinuitete. Markeš sklene, da je »komunistična revolucija vnovič povezala dileme modernosti in njene specifične lokalne deformacije v eno zgodbo: zadovoljila je potrebe slovenskega kolektivizma, liberalne južno-slovenske nacije, katoliškega korporativizma in revolucionarnega prekucstva francoske revolucije. Obenem je vpeljala diktaturo, ki jo je z leti mehčala tako, da je v svoj socialistični sistem vgrajevala predvojna družbena spoznanja: Gosarjevo samoupravljanje, avtonomizem in federalizem, ki ga je zahtevala SLS, sekularizacijo in kulturni boj, kot so ga prakticirali liberalci. S slednjim so zadovoljili tudi doktrino razrednega sovražnika. Tako so v pol stoletja komunisti izpeljali »sovražni prevzem« modernosti.«

Seveda lahko vprašamo, ali Markeš v samostojni Sloveniji vidi prelom s to godiljo (ne)smisla. Ne, saj naj bi »prišlo do formalnega prevzema liberalnih vrednot moderne države, ostala pa je kontinuiteta v načinu njenega vsebinskega delovanja. Tako se je v slovenski naciji vzpostavil princip vsebinske neliberalnosti na liberalni formi.«

Še vedno ponavljamo vzorce kolektivističnih delitev iz preteklosti z vsemi njihovimi razcepnimi norostmi. V svojih stiskah pa nismo sami. Srečujemo se vsaj z neposrednimi sosedi, ki imajo podobne težave. Omenimo knjigo koroškega rojaka Jožefa Markeca,¹⁸ ki se je kot duhovnik znašel med kladivom in nakovalom nasprotujočih si identitet slovenskih in nemških vernikov na avstrijskem Koroškem, ki je podobna slovenskemu partizansko-domobranskemu razcepu. Zato je napisal temeljito študijo o možnem prispevku cerkve k sožitju slovenske in nemške narodne

skupnosti. Med njegovimi sogovorniki je bil tudi duhovnik, ki je svoje delovanje osmisli po načelih teologije osvoboditve: »Jasno mi je bilo, da se moram kot duhovnik postaviti na stran šibkih, in vsaj, kar se jezika in kulture tiče, zatirane manjšine, da se moram skupaj s svojim narodom boriti za naše pravice.« In če v širšem kontekstu razprave o predelavi vojnih travm poudarjamo, kako spolzke so meje med storilcem in žrtvijo, potem nam opredeljevanje po gornjem modelu omogoča, da kot smisel svojega (javnega) angažmaja sprejmemo zavzemanje za šibke in zatirane? Teh je bilo in jih je še na vseh straneh dovolj. Tako partizanov kot njihovih žrtev, tako moških kot žensk, tako otrok kot starcev, vseh narodnosti in ver.

Alpe–Jadran

Če nam pogled v ideološki in politični ZNAČAJ slovenske nacije v stoletnem pregledu pokaže nevaren konfliktni potencial, je prav, da se zavemo tudi geostrateške napetosti, ki jo ima slovenski prostor v zgodovini. Vedenje o težavah z avstro-ogrsko dediščino, ki jih imamo vsi, ki na razvalinah Avstro-Ogrske gradimo nacionalne države, postaja vse natančnejše. Helmut Rumpler se sprašuje, ali je prostor, v katerem živimo Italijani, Furlani, Nemci, Hrvati, Madžari, Slovenci, obsojen na gospodarsko in politično združevanje ali ločevanje:

»V skladu z geostrateškim pomenom je bila regija vedno predmet politične rivalitete. Iliri, Kelti in Rimljani, Bizanci in Benetke, rimsko-nemški kralji in cesarji, babenberška in habsburška Avstrija, Avstro-Ogrska, Italija, Nemčija in Jugoslavija so bili menjajoči se pogodbeniki v sporih za vladavino. In »zadnje reči«, se pravi dogodki od leta 1918, so bili strašnejši kot vse, kar se je v bojih in sovraštvu med državami in narodi poprej odigralo. Z etničnim čiščenjem, političnimi preganjanji in raznarodovanji so naredili dvomljiv poskus, da bi uresničili načelo nacionalne države. Boj za prevlado v prostoru Alpe–Jadran je bil boj vseh proti vsem, ki v tipični srednje-evropski raztrosenosti živijo drug z drugim in drug ob drugem.«¹⁹

Slovenci še nismo ocenili vseh razsežnosti našega geopolitičnega odmika do Balkana, niti si ne predstavljamo prav natančno, kakšne so naše kohabitacijske perspektive v združenji Evropi. Zato so razmisleki, kot je Rumplerjev, ki

¹⁷ Janez Markeš: *Točka nacionalnega nesporazuma*, Ljubljana 2001.

¹⁸ Josef Markeš: *Interkulturelle Verständigung im christlichen Kontext – der Beitrag der Kirche zum Zusammenleben der slowenischen und deutschen Volksgruppe in Kärnten*, Celovec – Ljubljana – Dunaj 1994.

¹⁹ Helmut Rumpler: *Verlorene Geschichte. Der Kampf um die politische Gestaltung des Alpen-Adria-Raumes*, Alpen-Adria. Zur Geschichte einer Region, ur. Andreas Moritsch, Celovec – Ljubljana – Dunaj 2001.

opozarjajo na še neporavnane zgodovinske račune, svojevrstna vzpodbuda k načrtovanju bodočega sožitja. Rumpel sam vidi prihodnostno priložnost, da bi se izognili trenju med nacionalnimi državami v tem, da bi se prostor Alpe-Jadran vzpostavil kot evropska regija.

Morda je to prihodnostna možnost. Vendar je pred tem treba položiti čiste bilance na mizo. Če vzamemo samo tiste, ki nas zanimajo v kontekstu travmatskega potenciala 20. stoletja, potem so to desetstisoči mrtvih in stotisoči drugače travmatiziranih ljudi: z aretacijami in internacijami, izgnanstvi, zaplembami premoženja ...

Travmatski pečat vojn in revolucij

Dvajseto stoletje je človeštvu naložilo velik križ, ki se ga še zdaleč nismo odrešili. Njegov travmatski potencial začutimo, ko začutimo solze, ki jih sproži odkrivanje neštetih zavednih in nezavednih raz na dušah in telesih, s katerimi smo na premnoge načine pribiti na to stoletje skrajnosti, stoletje vojn in revolucij, razmnoževanja in ločitev.

V vojnah umirajo predvsem moški. Slovenci smo imeli v obeh svetovnih vojnah več kot sto tisoč mrtvih, več kot 95 odstotkov je bilo moških. Vojne vzamejo moške.

In glasovi moških so tisti dominantni glas zgodovine, ki prevpije druge. Moški zmagovalci in moški poraženci. Militarizirani glas, ki ne problematizira sistema splošne in obvezne mobilizacije kot dosežka industrijskega in državnega racionalizma, ki sam po sebi zbuja največji dvom v svojega kreatorja.

Zaradi take ali drugačne instrumentalizacije moške smrti komaj pridejo do besede vsi, ki jih vojne in revolucije ne ubijejo, ampak telesno in duševno pohabijo. Ti križi so križi, ki spremljajo marsikoga vse življenje. Pa naj si gre za vojaka, ki ostane zveržen zaradi ran ali strašnih vojnih doživetij ali pa za sirote, vdove, starše padlih, ki jih izguba očeta, brata, sina trajno prizadene. Teh je bilo več kot je bilo padlih vojakov.

Že v prvi svetovni vojni so bili desetstisoči civilistov pregnani s svojih domov. V drugi svetovni vojni je sistem zaporov in taborišč postal del vsakdana. V zaporih, izgnanstvu, delovnih in koncentracijskih taboriščih ni bilo nič manj

ljudi kot je bilo moških v uniformah. Vsakdo je bil lahko s posledicami iztrganosti od doma in družine tako ali drugače trajno zaznamovan.

Drugo svetovno vojno je pri nas spremljala še revolucija za državljansko vojno, razcepni tokovi pa so se nadaljevali še po vojni. Slovenija je doživela etnično čiščenje, v katerem smo pregnali in pobili približno 40.000 pripadnikov nemške in italijanske manjšine, v tujino je odplovilo tudi mnoge rojake. Če smo se Slovenci med vojno kot obsojeni na smrt lomili pod udarci rasističnega okupatorja, niso bili medin povojni udarci komunistične revolucije nič manj uničujoči v svojem razrednem besu. Pod silovitimi udarci revolucije so se lomili predstavniki razredov, ki so bili obsojeni na izumrtje, predvsem plemiči in meščani. Nič manj nasilno ni bilo presnavljanje, ki sta ga doživljala kmetstvo in proletariat.

Partijski sistem je ves čas temeljil na stalnem razločevanju med partijsko povzdignjenimi in partijsko ponižanimi. Zato je bil komaj kdo, ki ni boleče občutil raznoraznih stigmatizacij in predodkov, ki so bili ideološko, svetovnonazorsko motivirani. Če so bili na eni strani na udaru verniki tradicionalnih religij, ni bilo nič manj hudo za partijske ovce. Ali nima podatek, da je bilo ob koncu druge Jugoslavije v Sloveniji ob več sto tisoč še vpisanih članih partije nekako toliko tudi tistih, ki so partijo zapustili oz. jih je ta izpljunila, nekoliko travmatskega prizvoka?

Ta vojno-revolucionarni križ dvajsetega stoletja pa dopolnjujejo še križi vsakdanosti, ki se povezujejo z velikimi sistemskimi premiki, pa vendar jih večina ljudi doživlja kot svoje osebne ali družinske križe. S travmatsko bilanco miru se ukvarjajo terapevti. Robin Skynner in John Cleese v knjigi Družine in kako v njih preživeti navajata 39 travmatskih sprememb, ki jih točkujeta s 1259 točkami. Tako ima smrt zakonskega tovariša oceno 100, razveza zakona 73, ločitev zakoncev 65, zaporna kazen 63, smrt bližnjega sorodnika 63, poškodba ali bolezen 53, poroka 50, nosečnost 40, težave v spolnosti 39, prihod novega družinskega člana 39, prilagajanje na poslovne spremembe 39, smrt bližnjega prijatelja 37, sprememba v finančnem statusu 38, preusmeritev v delovnem procesu 36,

spremenjeno število zakonskih prepisov 35, hipoteka nad 10.000 USD 31 itd.

To so velike življenjske spremembe. Če jim zdaj ob bok postavimo mobilizacijo, invalidnost, pregnanstvo, mučenje, zaplembo premoženja in druge ogoženosti zaradi oblastnega nasilja v izjemnih razmerah, potem vidimo, da gre tako v vojni kot v miru za nešteta dogajanja, ki imajo trajen travmatski naboj. Zato med vojno in mirom, med revolucijo in demokracijo v vsakdanosti pravzaprav ni velike razlike. Gre za življenje, ki vsakemu naloži svoj križ. In vsak človek je pred enkratno in veličastno nalogo, da svoj križ vzame nase in ga prenese tako, da mu ostane čimveč zdravja in mirne vesti. Zato je vsaka življenjska zgodba svojevrsten križev pot, ki govori o čudoviti človekovi moči preživetja.

Šele osebne zgodbe prikazujejo vso raznolikost osebnega dogajanja in doživljanja, ki je možna v morda navidezno enotnih velikih ritmičnih družbenih kolektivitet.²⁰

Vest

Janez Titan je 7. januarja 1940 v Novinah objavil svoj odmik od revolucionarnega komunizma. O svoji spreobrnitvi je jedrnato zapisal:

»Kar se tiče mojih prevratnih idej, pa moram pripomniti, da so se započele kot odpor na hud pritisk Živkovičevega diktatorskega režima, ki sem ga mrzil iz dna duše in se tudi proti njemu dejansko boril. V moji emigraciji sem sodoživel celo vrsto političnih, socialnih in revolucionarnih eksperimentov in sem nujno svoje preveč napete ideje toliko korigiral, da sem danes prepričan, da je možno socialno in gospodarsko vprašanje rešiti mirnim potom na podlagi združništva. Smatram in vem iz zadnjihkušenj, da revolucija res popravi nekatere socialne krivice, toda gre vedno v svojem zagonu predaleč in povzroči mnogo gorja premnogim nedolžnim žrtvam. Če vse to pretehtavamo in merimo koristi in škodo, se gotovo odločimo za mirno reševanje takih problemov.«

Titanova opredelitev je opredelitev, ki jo dandanes doživljamo na ravni predele in prevrednotenja zgodovinskega spomina. Revolucionarji, ki zmagajo, storijo vse, da prikrijejo posledice tistih revolucionarnih zagonov, ki povzročijo »mnogo gorja premnogim nedolžnim žrtvam«.

²⁰ Jože Dežman: Križi s križi XX. stoletja, Albert, januar 2002.

Janez Titan je bil ena od mnogih žrtev revolucije, verjetno prav zaradi svojega odmika od nje. Izginil je 17. aprila 1945. Njegova hčerka Nada je več kot dvajset let vztrajno iskala sled za očetom. Po neštetih prošnjah, pogovorih, raziskovanjih zdaj ve, da je bil ubit na mrhovišču klavnice v Murski Soboti. Pri svojih sogovornikih, večinoma vplivnih komunističnih funkcionarjih, je praviloma naletela na zid molka. Zid molka, ki je slovenski družbi prikrival resnico o grozljivih posledicah revolucionarnih predolgh korakov. Resnice o pravici do ubijanja, ki ga je revolucija podelila svojim misijonarjem.²¹

Nada Pitz je ena od tistih oseb, ki ima toliko državlanskega poguma, da odstira zaslon, za katerim je revolucija skrila svoje zločine. V zadnjih mesecih so se mi oglasili še nekateri. Pot vseh do resnice o smrti njihovih najbližjih je podobno trnova, kot je pot Nade Pitz. In vendar s svojim početjem ne rešujejo samo družinske časti, ampak delujejo tudi kot kritični mejniki. Mejniki, ki jih mora vsaka družba postaviti do zločina.

Ne komunistični ne nacistični zločinci še niso položili vseh računov pred sodbo zgodovine. Partizani so usmrtili krepko več neoboroženih Slovencev, kot so pobili okupatorjev in kolaborantov v spopadih. Nekatere izpovedi partizanov, ki so morali še življenjsko nezreli prevzeti odgovornost za usmrtitev neoboroženega sočloveka, razkrivajo vso tragiko usmrčenih kot tragiko tistih, ki so o usmrtitvah odločali in jih izvrševali.

Ne glede na raven (ne)dokazanosti krivde je bilo za partizanski sodni postopek značilno, da dokazni postopek navadno ni bil korektno speljan in da obtoženci niso imeli možnosti, da bi se branili. Mnoge žrtve so bile usmrčene po nedolžnem. Zato bi resna pravna obravnava mnoge »likvidatorje« uvrstila med storilce vojnih zločinov zoper človeštvo, ki ne zastarajo.

Sodna obravnava zoper mnoge ne bo možna, ker so že umrli. Vendar mnogim je bilo sojeno drugače. Umrli so kot pijanci, mnogi drugi so noreli v nočnih morah, preganjavicah in drugih stiskah, ki so jih pehale v norost. Vse to kaže, kako težek križ so si naložili. In njihova vest je bila njihova kazen.

Tako se je partijska delitev na nebesa in pekel sprevrgla v svoje nasprotje.

Sojeni postajajo sodniki. Brez kesanja in odpuščanja so sodniki samega sebe obsodili na pekel.

Vendar tabu, ki ga je partijska oblast naložila družbi, je bil močan in je še vedno močan. Le malokdo si upa govoriti o pobojih, le malokdo je pripravljen sprožiti postopke za osvetlitev teh travmatičnih dejanj. Še vedno si mnogi zatiskajo oči in ušesa, ko bi bilo treba javno spregovoriti o krivicah, ki so bile storjene.

Zato je vsaka pripoved pomembna. In vsaka pobuda, naj bo vsak človek spodobno pokopan in prepuščen sodbi večnosti. Pripoved olajša stisko, razdelimo jo in s pripovedjo varujemo sledi, preprečujemo potlačanje, pozabljanje, laganje. Osvetlitev zgodovine z ravni osebnega, vsakdanjega doživljanja omogoča dvom v mitološke konstrukte, v božji kompleks in zapovedano vero v sovraštvo. Prav tako kot pripoved in izpoved je pomembno tudi, da zavržene telesne ostanke nesrečnih žrtev, ki so ostale nepokopane, odkopljemo in jih položimo k večnemu počitku.²²

Vzporedno s tem, ko je revolucija skrila svoje zločine, je skrila tudi svojo slabo vest. V isti kletki revolucionarnega tabuja so se znašli žrtve in njihovi svojci in rablji in njihovi svojci. Zato je iskanje sledov o posledicah slabe vesti postavljanje kritičnega mejnika. Mejnika zavesti o tem, da se zločin ne spleča. Ker z zločinom rabelj postane sebi rabelj.

Revolucionarni tabu je prikril revolucionarni zločin tako, da s(m)o sedaj vsi, ki s(m)o o njem molčali, zanj so odgovorni. Taktika tabuja je sedaj prilagojena razmeram tako, češ pustimo sedaj mrtve na miru. Vendar ta taktika zahteva kolektivno krivdo. Krivdo tako žrtev kot rabljev. Zato je vsak glas, ki odkriva resnico o žrtvi in storilcu, glas proti kolektivni krivdi. In vsako odkrivanje tragedije tako žrtev kot rabljev je pravni glas. Saj s tem eni in drugi postajajo naši človeški sopotniki, ki nam v svoji revii in svojih vzponih kažejo vso razpetost življenja. Ki ni danes nič drugačna, kot je bila v revolucionarnih časih. Le da ima vsak od nas možnost, da do revolucije postavi kritični mejnik.²³

Konverzije

Po železni zavesi je pred nami dialog s severnimi in zahodnimi sosedi. Eni in drugi smo v 20. stoletju krepko zabredli v totalitarizem. Še enkrat postojmo pri primerjavi med Avstrijo in Slovenijo, med

nacizmom in komunizmom. Primerjalna analiza dveh totalitarnih političnih subjektov bo v prihodnosti zanimiv projekt. Rekrutacijski procesi, mehanizmi dominacije in načini funkcioniranja so bili v nacističnem in komunističnem redu v marsičem primerljivi. V obeh primerih gre za ekskluzivistično eshatološko ideologijo, temelječo na rasnem oz. razrednem sovraštvu, eksploziven prihod na oblast, državni terorizem, prestreljenost družbe s partijo in politično policijo, firerski princip vodenja, opiranje na srednji sloj itd. Prav tako primerljivi sta denacifikacija v Avstriji in obrat od komunizma v Sloveniji. V obeh primerih pa gre za procese, ki jim še ni videti konca.

Stotisoči ljudi so doživljali dramatične obrate. Ko je Korošec dočakal zasedbo Avstrije, je snel sliko Boga in namesto nje obesil Hitlerjevo. Prostovoljno je šel na fronto. Tam je bil težko ranjen v obe nogi. Grozila mu je amputacija, po rokah se je plazil, da je ušel sovjetskemu ujetništvu. Ko je pred njim udarila ob tla granata in ni eksplodirala, mu je pastor rekel: Bog čaka nate.

Tudi žena tega človeka je bila iz nacistične družine. Njen oče je potem, ko je bilo jasno, da je Hitler izgubljen, ustrelil sebe in ženo. Hčerko je zastrupil, vendar so jo rešili.

Ko je po vojni vozil s konji, je z vprego vred zgrmel v prepad. Tako konji kot on so ostali nepoškodovani. V tem je videl božjo milost in v njem se je prelomilo: Bog, dovolj dolgo si me čakal! Njegovemu zgledu je sledila še žena, nato pa se je starejši sin, predvideni naslednik kmetije, odločil za duhovniški poklic.²⁴

Podobne odločitve za novo vero in prestop v Komunistično partijo so doživljali tudi Slovenci. Med številnimi izjavami, ki so jih pisali novospregjeti člani komunistične partije Slovenije, navedimo besede novospregjete članice iz slovenske Istre 10. maja 1944: »Ker sem dne 29. marca bila sprejeta v Komunistično partijo od poverjenika Okrožnega komiteja tovariša Grudna, je bil to zame najlepši dan in najsrečnejši trenutek v življenju. Imam 34 let, vsa leta preživljam v vojni in divjem boju za obstoj slovenske narodne zavesti. Posebno zadnjih 20 let pod mačeho Italijo in fašističnim režimom. Morala sem s svojo družino, in sicer mamo, očetom in bolanim bratom prestati veliko borb, ponižanja in bede. Upropastili so nam dom in sploh posestvo. Bil je to pravi križev pot. Praznovali smo neštetokrat

²¹ Arhiv Nade Pitz.

²² Jože Dežman: Slovenski lažigrad, Večer, 13. oktobra 2001.

²³ Jože Dežman: Rabelj rablju rabelj, Večer, 16. februarja 2002.

²⁴ P. dr. Leopold Grčar OFM, ustni vir, januar 2001.

veliki petek, in to ne samo moja družina, ampak večina v vasi je bila grozno prizadeta, posebno pa od internacij, zaporov in sličnega. A z veliko vero in trdnim prepričanjem v veselo Alelujo in ponovno vstajenje Slovenskega naroda in gotovo svobodo smo mi vsi ta križev pot že skoro prehodili ter je pri nas ostala morala visoka, trdna in neupognjena.»²⁵

O tem, kako je vera v komunistična nebesa na zemlji nasledla na trda tla realnosti oz. se razbila na čereh drugih verovanj, nam pričajo tudi literarna pričevanja. Pavle Zidar, ki je vse življenje predeloval travmo, ki mu jo je pustil tragičen dogodek, ko je sodeloval pri

miniranju šole, v kateri je umrlo več učenk, se je takega obračuna korenito in duhovito lotil že leta 1962 v knjižici z zgovornim naslovom: *Soha z oltarja domovine*.²⁶ Prav tako nazorno je Ivo Zorman prikazal osebni razkroj, ki ga pri mladem skojevcu/komunistu povzroči njegovo delovanje v partijski politični policiji.²⁷ Našteli bi lahko še vrsto primerov, ko so se ljudem dogajali intenzivni svetovnonazorski in vrednotni preobrti. To je bil čas divjega iskanja smisla in identitete v norih totalitarno/kolektivističnih časih, ki so brezobzirno

mleli ljudi in jih tlačili v prisilne jopiče rasnih in razrednih socialnih inženiringov. Danes, ko so dileme tako glede preteklosti kot prihodnosti tako odprte, da lahko rečemo kot spoznavno gotovost samo to, da je tako pred nami kot za nami gosta megla, je morda za lažje sprejemanje zapletene bivanjske realnosti, dovolj že to, da se te eksistencialne stiske zavemo. Potem je odkrivanje lastnih in skupinskih identitet in smislov bolj svobodno in spontano. Za to pa gre, mar ne?

²⁵ Milan Guček: Razvoj KPS, OF in drugih političnih organizacij v slovenski Istri po nemški ofenzivi oktobra 1943, in: Slovenska Istra v boju za svobodo, druga, dopolnjena izdaja, Koper 1998, str. 379.

²⁶ Pavle Zidar: *Soha z oltarja domovine*, Ljubljana 1962.

²⁷ Ivo Zorman: V znamenju tehtnice, Ljubljana 1989.

Dunja Dobaja, Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani

MEDNARODNI SIMPOZIJ KOLABORACIJA IN ČISTKE

V prostorih nekdanjega Narodnega doma v Trstu je 3. in 4. oktobra 2002 potekal simpozij, ki je želel osvetliti italijansko, avstrijsko in slovensko izkušnjo z vojno in neposredno po njej. Pokazalo se je, da so izkušnje različne in težko primerljive. Italija je bila zibelka fašizma, Avstrija pa nacizma, seveda pa se obe imata tudi za žrtvi.

Raoulo Pupo z Univerze v Trstu meni, da je kolaboracija bolj politična kot sodna kategorija. Razdeliti jo je mogoče na sodelovanje v vojaškem smislu, v ideološkem smislu in pa v strateško prilagajanje realni oblasti.

V Sloveniji se začnejo v začetku 90. let vedno glasneje pojavljati tudi drugačne ocene medvojne dogajanja. Poskuša se odgovoriti na vprašanje, zakaj je prišlo do odpora proti partizanskemu gibanju in do različnih oblik kolaboracije, pri čemer je, po besedah Borisa Mlakarja z Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani, mišljena predvsem vojaška kolaboracija. Gre za drugačno vrednotenje partizanskega gibanja, ki izpostavlja njegov revolucionarni značaj, iz česar se izvaja določena legitimnost protipartizanske in kolaboracionistične akcije. Poudarja se, da je imel medsebojni slovenski spopad, katerega korenine segajo v predvojna ideološka nasprotja, značaj državljanske vojne. Po mnenju Giannija Oliva z Univerze v Torinu se lahko zaznani tudi v Italiji oziroma v italijanskem odporiškem

gibanju proti Nemcem elemente državljanske ali razredne vojne.

Boris Mlakar je poudaril, da v Ljubljanski pokrajini, ki jo je zasedel italijanski okupator, italijanske pete kolone ni bilo, je pa del vodilne meščanske elite sprva zapadel v rahlo obliko upravno-politične kolaboracije.

Začetna razlika med krutim nemškim in znosnejšim italijanskim okupacijskim režimom je del predstavnikov javnega življenja spodbudila k izjavam o lojalnosti do italijanskih oblasti. Razmere so se zaostrele zaradi rastočega nasprotovanja med »meščanskim taborom, ki je imel svojo ilegalno organizacijo in ki je načrtoval neko zmerno in proti koncu vojne stopnjujočo se odporiško dejavnost, ter partizanstvom, ki je pod razvidnim komunističnim vodstvom po napadu na Sovjetsko zvezo pričelo z oboroženim bojem proti okupacijskim silam«. Okupacijska politika se je vedno bolj zaostrovala. Povsod po Ljubljanski pokrajini so začele leta 1942 nastajati prve oborožene vaške straže. Italijanska okupacijska oblast je po prvem oklepanju to formacijo podprla. Vaške straže so delovale v okviru poveljstva italijanske vojske v Ljubljani pod imenom Prostovoljna protikomunistična milica (Milizia volontaria anticomunista – MVAC). Italijani so jih oskrbovali in oborožili z lahkim orožjem. Nastajanje vaških straž so spodbudili vse ostrejši revolucionarni in sektaški nastopi na ozemlju, ki so ga nadzorovali partizani.

Po besedah Borisa Mlakarja so vaške straže nastale iz avtonomnih slovenskih vzrokov, čeprav v pogojih tuje okupacije, zato lahko njihovo bojevanje s partizani označimo za omejeno obliko državljanske vojne. Zaradi zunanje podpore in vodstva italijanskih oblasti pa so to hkrati bile kolaboracionistične enote.

Konec septembra 1943 je bilo ustanovljeno Slovensko domobranstvo kot pomožna policijska sila za boje in varovanje v Ljubljanski pokrajini. Kasneje so ustanovili podobne oddelke še na Primorskem (Slovenski narodni varnostni zbor) in Gorenjskem (Gorenjska samozaščita). S stališča protirevolucionarjev je bila to slovenska narodna vojska, ki ob izsiljeni kolaboraciji z okupatorjem brani prebivalstvo pred komunističnim nasiljem. Boris Mlakar je poudaril, da je pri domobranstvu kolaboracionistični »image« bolj izražen kot pri vaških stražah. Subjektivna zavest njegovih pripadnikov sicer še vedno sloni na prepričanju o nujnosti bojevanja proti breznarodnemu in brezbožnemu in predvsem zločinskemu komunizmu, vendar je tista izvorna samoobrambna mentaliteta iz leta 1942 tu že izginjala. Poveljnik domobranstva general Leon Rupnik je javno zagovarjal dosledno sodelovanje z Nemci in njihovo novo ureditev Evrope. Zato je, po besedah Borisa Mlakarja, dal s svojo udarno protikomunistično in celo filonacistično propagando tudi domobranstvu na zunaj izraziti kolaboracionistični značaj.

Kaj pa epuracije ali čistke?

Dogajanje, ki ga ta izraz zajema, je še bolj raznoliko. Avstrijci in Nemci s tem izrazom označujejo postopek denacifikacije; Italijani pa odstranjevanje tistih, ki so kolaborirali ali simpatizirali z nacisti v obdobju, ko so bili okupirani od nacistov, in ne tedaj, ko so bili njihovi zavezniki. Redko pa ta izraz zajame odstranjevanje fašistov.

Ko se je začelo v Sloveniji tudi glasno govoriti o dogodkih neposredno ob koncu vojne, se je in se govori o pobojih.

Nevenka Troha z Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani je svoj referat (Merila pri poveljnih čistkah v Sloveniji s posebnim ozirom na Primorsko) začela s stavkom: »Tako čistiti, toda ne na nacionalni bazi, tem več na bazi fašizma« (navodilo s konca aprila 1945). Jugoslovanske oblasti v osvobodjeni in zasedeni Julijski krajini so na podlagi tega navodila začele maja 1945 izvajati aretacije, deportacije in usmrtitve. Toda obstajale so različne razlage omenjenega navodila, predvsem tistega dela, ki pravi »na bazi fašizma«. Po besedah Nevenke Troha je bil za jugoslovanske (ljudske) oblasti fašist tudi vsak, ki se ni strinjal z njenimi ukrepi in ni podprl politike t. i. slovansko-italijanskega bratstva in priključitve k Jugoslaviji. Epuracija je bila tako tudi sredstvo, da se odstrani ali onemogoči nasprotnika. Prvi val epuracije je zajel več tisoč ljudi, njegove posledice so še danes občutne v slovensko-italijanskih odnosih. Italijanska stran se poslužuje svojih interpretacij o fojbah kot o genocidu Italijanov in povečuje število tistih, ki jih je zajela epuracija. Po drugi strani pa je Nevenka Troha opozorila na vlogo Italije kot okupatorja in agresorja, o čemer pa v Italiji ne želijo razpravljati.

Pomislmo na poboje, strahotna mučenja, ki jih je izvajal italijanski okupator, na taborišče Rab, Gonars in

druga, v katerih so stradali in umirali Slovenci. Pomislmo na gospodarsko izkoriščanje področja, ki je bilo pod italijanskim okupatorjem, na številne požgane vasi, oropane domačije in pobite Slovence, od katerih si je marsikdo moral sam izkopati grob, preden ga je italijanski okupator ubil. Mislim, da bi bilo treba vedno znova in glasno opozarjati na genocid italijanskega okupatorja nad Slovenci.

Božo Repe (z Univerze v Ljubljani) je v svojem referatu (Kriteriji za epuracije po drugi svetovni vojni v Sloveniji) poudaril, da so poveljne epuracije v Sloveniji potekale na treh osnovah:

- obračun s kolaboracionisti (po vojni se je govorilo o narodnih izdajalcih)
- obračun iz razrednih vzgibov (kot posledica državljanske vojne in revolucije)
- obračun na nacionalni osnovi (to velja zlasti za nemško manjšino, ki je po vojni praktično izginila, medtem ko je pri Italijanih stvar bolj kompleksna)

Vse tri vrste obračuna so se med seboj prepletale, dodati pa moramo, kot je poudaril Božo Repe, tudi osebne vzgibe, zlasti željo po maščevanju.

Obračun z nasprotniki je potekal po sodni in izvensodni poti. Temna stran slovenske sodobne zgodovine je poboj domobrancev, ki so jih junija 1945 vrnila britanske vojaške oblasti s Koroške. Pobitih naj bi bilo med 7.000 in 15.000 vrnjenih domobrancev. Po besedah Boža Repeta so bile različne oblike epuracije najbolj intenzivne v prvih dveh letih po vojni. Leta 1948 je prišlo do novega obračuna, ki ni bil povezan z vojno, pač pa s sporom med Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo.

Po ocenah Boža Repeta je bil obračun pri Slovencih zelo brutalen in temeljit. Njegova posledica je razdeljenost slovenske družbe, ki še danes ni presežena.

Thomas Schlemmer z Nemškega zgodovinskega inštituta v Rimu je predstavil nemško izkušnjo. V Nemčiji po vojni ni bilo pobojev, kjer bi Nemci morili Nemce, čiščenje so izvajale zasedbene oblasti. Denacifikacija ni pomenila množične smrti, temveč le izgubo položajev.

Na tem mestu bi omenila film, ki je bil na sporedu mednarodnega filmskega festivala – LIFFe, z naslovom *Taking Sides* ali po slovensko *Opredelevanja*. Gre za resnično zgodbo o nemškem dirigentu Wilhelmu Furtwanglerju, ki se je moral po drugi svetovni vojni zagovarjati, ker je ostal v Nemčiji in dirigiral državnemu filharmoničnemu orkestru. Izredno nazorno prikazani dogodki v Nemčiji neposredno ob koncu vojne skozi oči umetnika, ki želi biti nad politiko in služiti lepoti, ki se ji reče glasba. Toda, ali je bil takrat prostor za to lepoto?

Karl Stuhlpfarrer z Univerze v Celovcu je predstavil avstrijski primer, ki se imenuje »čistka z napako«. Po njegovih besedah Avstrijci niso obračunali s svojo preteklostjo. Sistematičnega čiščenja po vojni ni bilo, ni bilo množičnih usmrtitev. Morda bi danes ravnali bolj ostro.

Ob koncu simpozija sem se zalotila v razmišljanju, kako se Evropa deli na Zahod in Vzhod tudi pri omenjeni problematiki. V Nemčiji, Avstriji, Italiji, torej v državah, ki so ustvarile nacizem in fašizem, je bilo čiščenje kratkotrajno, brez množičnih pobojev. Po drugi strani je bilo na Vzhodu dolgotrajno in kruto ter je v mali slovenski družbi pustilo razklanost, ki je žal še vedno močno občutna. Bo kdaj presežena? Se bo tudi italijansko javno mnenje in v končni fazi tudi avstrijsko začelo zavedati, da sta fašizem in nacizem brutalno obračunavala s Slovenci. Kdo je torej žrtev?

Mag. Marko Štepec, Muzej novejšje zgodovine v Ljubljani

Potujoča razstava o evropskih poglavjih slovenske zgodovine

V Muzeju novejšje zgodovine Slovenije smo 14. novembra 2002 odprli potujočo razstavo *Tam za hribi je tako kot tukaj* ... Razstava, ki prikazuje izbrana poglavja iz slovenske zgodovine, je plod sodelovanja treh slovenskih muzejev, katerih delovno področje sta zgodovina in kulturna dediščina 20. stoletja: Muzej novejšje zgodovine Slovenije iz Ljubljane, Muzej novejšje zgodovine iz Celja in Muzej narodne osvoboditve iz Maribora. K pripravi kataloga in razstave smo za posamezna področja povabili še raziskovalce z Inštituta za novejšjo zgodovino in Akademije za likovno umetnost v Ljubljani.

Osnovni namen razstave je predstavitev slovenske kulture v najširšem pomenu besede in zgodovine širši evropski javnosti. To izhodišče, z zahtevo po mobilnosti, je do neke mere določalo tako vsebino kot oblikovanje razstave, ki se kaže v preprostosti postavitve in številčni skromnosti izbranih muzejskih predmetov in ostalih elementov postavitve. Poleg fotografij, plakatov in arhivskega gradiva, ki so vključeni v panojsko predstavitev, je razstavljenih 22 predmetov, ki so izhodišča zgodb, ki ne govorijo le o predmetih, ampak predvsem o izbranih temah slovenske in evropske preteklosti. Razstava pripoveduje o življenju na Slovenskem in njegovi umeščenosti v evropski geografski in kulturni prostor. Pri tem se ne omejuje le na pomembne dogodke in uspehe posameznikov, poznane onkraj državnih in narodnih meja, ampak želi predstaviti utrip vsakdanjega življenja, pa naj gre za ozračje v kavarnah in obmorskih letoviščih ali za brezmejno grozo koncentracijskih taborišč in strelskih jarkov, ki so ne tako davno prepletali Evropo.

Naslov razstave *Tam za hribi je tako kot tukaj* ..., ne skriva, da je poklon poeziji, ki je s svojo nepredmetnostjo in neulovljivostjo v muzejskih postavitvah običajno prezrta. Pri tem je treba opozoriti, da naslov ne želi zanikati razlik in dejstev, da so mnogi iskali srečo

»onkraj hribov«. Za to je obstajalo veliko utemeljenih gospodarskih, političnih in verjetno še kakšnih razlogov. Naslov razstave podčrtuje dejstvo, da lahko kljub mnogim razlikam govorimo o skupni izkušnji in preteklosti, ki jo lahko prepoznavamo tudi v delitvah in nasprotovanjih minulega stoletja. Zunaj meja Slovenije bo naslov razstave predvidoma učinkoval kot premaganje predsodkov in prispeval k njeni prepoznavnosti.

Razstava je bila v Muzeju novejšje zgodovine Slovenije postavljena v štirih prostorih namenjenim občasnim razstavam. To poudarjamo zato, ker osnovni koncept razstave, ki ga bomo skušali uresničiti ob gostovanjih, predvideva, da bo celotna razstava postavljena v enem prostoru. V sredini prostora bo zemljevid Evrope s poudarjeno označeno Slovenijo in kompasom v sredini. Strani neba so na razstavi označene z velikimi fotografijami: pogled s Triglava na Severu, pogled na dolenske vinograde na Jugu, letalska fotografija prekmurske ravnine na Vzhodu in pogled na strnjansko obalo in morje Mesečevega zaliva na Zahodu. Krajinske fotografije – zaenkrat le vzhodni in zahodni del – so dopolnjene z zvočno kuliso značilnih zvokov okolja. Obiskovalec tako vstopi v nekakšen »virtualni« geografski prostor v katerem živimo, na panojih pa si lahko ogleda kulturno zgodovinski pregled v katerega nas vpelje 22 predmetov. Razstavljeni predmeti so kronološko razvrščeni in obiskovalce popeljejo skozi različna izbrana poglavja 20. stoletja. Ob razstavi je izšel tudi katalog, v katerem je vsak od izbranih predmetov izhodišče posameznih zgodb, ki jih je pripravilo kar 19 sodelavcev.

Na razstavi obravnavano obdobje sta tako kot večji del Evrope, usodno zaznamovali dve svetovni vojni, socialistična družbena ureditev in ob koncu stoletja po padcu berlinskega zidu in propadu Jugoslavije nastanek samostojne slovenske države. Kot del večnacionalne habsburške monarhije so

Slovenci skupaj z drugimi srednje-evropskimi narodi delili usodo propada starega sveta, ki je izginil v svetovnih vojnah in totalitarnih projektih. Srednja Evropa z ne povsem jasnimi mejami in spremenljivo predstavo o svoji pripadnosti in obsegu, a zato toliko bolj jasnim občutkom celovitega kulturnega prostora, je vse bolj postajala preteklost. Po letu 1918 je staro monarhijo vse do zadnjega desetletja preteklega stoletja nadomestila večnarodna južnoslovenska državna tvorba. Najprej kot kratkotrajna Država Slovencev, Hrvatov in Srbov oziroma Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev pozneje kot Kraljevina Jugoslavija in ob svojem zatonu kot Socialistična federativna republika Jugoslavija.

V začetku novega stoletja Slovenija vstopa v mednarodne povezave kot samostojna država.

Izhodišče uvodne zgodbe, je Vozni red iz obdobja pred prvo svetovno vojno. V zgodbi je predstavljen čas, ko so Slovenci živeli pod okriljem habsburške monarhije in predvsem vpliv južne železnice, ki je v sredini stoletja povezala prestolnico s Trstom kot najpomembnejšim srednjeevropskim pristaniščem. »Obstaja naprava, Vaše Veličanstvo, ki bo do zidov rezidence pripeljala tudi najblj oddaljene narode monarhije« beremo v zgodbi *Kje in kam?* izjavo Franza Xaverja Riepla, ki je cesarja navduševal za novo iznajdbo.¹ Med mnogimi spremembami, ki jih je v slovenske dežele prinesla železnica lahko v zgodbi preberemo, da »železnica ni bila samo pomemben tehnični dosežek tiste lagodne in predvidljive dobe, nov pomen je dobil tudi čas. Le ta je bi do takrat individualna domena vsakega kraja, hitrost in s tem povezana

ZAVOD REPUBLIKE SLOVENIJE ZA ŠOLSTVO

¹ Nataša Strlič, *Kje in kam? Tam za hribi je tako kot tukaj*, Ljubljana 2002, str. 14.

točnost železniškega prometa pa sta zahtevali njegovo poenotenje. Avstro-Ogrska je tako leta 1888 uvedla časovni urni pas, ki je bil tri leta zatem označen kot srednjeevropski čas.² Z omenjeno zgodbo je neposredno povezana pripoved o *Dunaju in Slovencih v minulem svetu*, v katero nas vpelje knjiga Ivana Cankarja, ki jo je v značilnem secesijskem slogu oblikoval Hinko Smrekar. Dunaj kot prestolnica monarhije je za Slovence tega obdobja najpomembnejše univerzitetno središče in obenem duhovno, kulturno in politično središče srednje Evrope. Neizbrisen pečat so mu med drugim dali Stefan Zweig, Robert Musil, Joseph Roth, Arthur Schnitzler, Sigmund Freud, Gustav Klimt, Egon Schiella in seveda Ivan Cankar, Rihard Jakopič, Jožef Plečnik, Maks Fabiani in mnogi drugi. Nenazadnje tudi kostanjarji iz slovenskih dežel, ki so med oktobrom in marcem prodajali in pekli kostanj in prispevali k dunajskemu svetovljanskemu mestnemu utripu. Zgodbe si potem sledijo od Soške fronte pod naslovom *Tod bridka sekla bodo jekla in ti mi boš krvava tekla ...*, s plaketo z znakom 5. tako imenovane Soške armade in likom njenega poveljnika Svetozarja Boroeviča von Bojne na hrbtni strani, kot izhodiščem pripovedi o južnem delu italijansko – avstroogrškega bojišča. Iz obdobja med svetovnima vojnami so med drugim predstavljeni problemi meja novo nastale države, ki je poleg drugih srednjeevropskih držav nastala na ruševinah Avstroogrške. V zgodbo *Boj za slovenske meje po prvi svetovni vojni*, nas uvede mejni kamen iz leta 1920, ko je z rapalsko pogodbo velik del ozemlja na katerem so živeli Slovenci postal del Kraljevine Italije in s koroškim plebiscitom, Koroška Republiki Avstriji. Predstavitvi znanosti je namenjena zgodba o *Človeku, ki nas je želel*

popeljati po vesolju, o Hermanu Potočniku Noordungu. Herman Potočnik znanstvenik in vizionar, je leta 1929 izdal knjigo *Problemi vožnje po vesolju*, ki je postala temelj raziskovanja in osvajanja vesolja. Iz obdobja med obema vojnami sta še zgodbi o *Mestnem utripu* oziroma meščanstvu, katere izhodišče je umivalni set iz časov ko iz pip še ni pritekla voda, izdelek tovarne Westen iz Celja: »Odgrnil je zastor in sonce je preplavilo sobo. Oči se še niso navadile na močno svetlobo, ko je stopil k stojalu ob steni in iz vrča s cvetličnim vzorcem nalil vodo v prav takšen umivalnik. S hladno vodo si je osvežil obraz in ga nato z grobo brisačo osušil. Še pomislil ni na to, da delavci v Gaberjah v tovarni emajlirane posode dober kilometer stran takšne umivalne sete izdelujejo že trideset let. Pač pa so se mu misli vračale k članku, ki ga je prejšnji dan prebral v Novi dobi in v katerem je pisalo, da bo v kratkem tudi v njegovo stanovanje pritekla voda.«³ Zgodba o mestnem utripu je tesno povezana z zgodbo o *Kruhu kot simbolu tradicionalne ljudske kulture*, ki opozori na bogastvo slovenske etnološke dediščine in spremembe v življenjskih navadah, ki jih najlepše ilustrira podatek, da se je ob koncu 19. stoletja s kmetijstvom ukvarjalo kar 86% prebivalstva na Slovenskem, sto let kasneje pa manj kot 10%.

Dve zgodbi se ukvarjata s športom: zgodba *V športne višave* skuša s predstavitvijo sokolskih in orlovskih telovadnih društev orisati razvoj in pomen slovenskega športa in njegove glavne dosežke v mednarodni športni areni. Planiška značka iz leta 1936 pa nas vpelje v pomen smučanja in vlogo Slovencev v smučarskih poletih, ki so usodno povezani s konstruktorjem Stankom Bloudkom in Planico.

Drugi svetovni vojni s poudarkom na okupaciji in razdelitvi Slovenije, reševanju letalcev in evropskim povezavam odporneškega gibanja in predstavnikov predvojnih političnih strank, so namenjene tri zgodbe s predmeti: v Berlinu izdelani šifrirni stroj – Enigma (*Okupacija in razdelitev Slovenije*), svileni zemljevid zavezniškega letalca (*Let nad okupirano Evropo*) in partizanska kapa triglavka (*Kdo pa so ti mladi fantje in dekleta*).

Obdobje socializma je zastopano s tremi zgodbami in sicer z zgodbo o *Tržaškem vprašanju* kot enem, poleg Berlina, temeljnih problemov hladno-vojne razdelitve Evrope. Z zgodbo pod naslovom *Med vzhodom in zahodom*, ki skuša v širšem evropskem kontekstu obiskovalcu kratko predstaviti glavne značilnosti socialistične Jugoslavije, od povojnega obdobja s poboji, »informbirojevskim« sporom, do vloge, ki jo je imela Jugoslavija v gibanju neuvrčenih do zaključnega obdobja v katerega je vstopila s smrtjo Josipa Broza Tita. Moped Colibrí, izdelek tovarne Tomos iz leta 1957, je izhodišče zgodbe z naslovom *Iz revščine v potrošništvo*, v kateri je fotografski izbor zgodbe vezan na nastajanje potrošniške družbe. V zgodbo so vključene tako fotografije povojnega razdeljevanja hrane otrokom in krušnih kart, kot sodobna trgovska nakupovalna središča.

Preko celotne razstave je prisotno ravnotežje med vrhunskimi dosežki in vsakdanjim življenjem. Pri tem je potrebno opozoriti, da so nekatera poglavja razstave izrazito kronološko umeščena, medtem ko je del poglavij povsem tematski in je izbrana problematika predstavljena prek celotnega obravnavanega obdobja. Takšna je zgodba o umetnosti, ki jo pod naslovom *Podobe modernega naroda*, uvede kip Ženskega akta, delo kiparja Franceta Kralj, zgodba o gospodarstvu, katere izhodišče so Elanove smuči iz leta 1970, zgodba o kulturi in zgodba o turizmu. »Muzejski

• Muzej
• novejša
zgodovina
Slovenije

National
Museum of
Contemporary
History

**tam za hribi
je tako kot tukaj...**

Evropska poglavja slovenske
zgodovine v 20. stoletju

Na razstavi so predstavljene slovenska preteklost, kultura in usoda, ki jo živimo v osrčju Evrope, na stičišču slovanske, romanske in germanske kulture.

Razstava bo gostovala v Muzeju novejša zgodovina v Celju od 11.04. 2003 do predvidoma konca aprila 2003. Za šole je ogled razstave brezplačen. Predvidoma maja bo razstava gostovala v Atenah.

(Oblikovalka kataloga razstave Mojca Turk)

² Prav tam str. 16.

³ Marija Počivavšek, Mestni življenjski utrip v obdobju med svetovnima vojnami, Tam za hribi je tako kot tukaj, Ljubljana 2002, str. 33.

predmet« zgodbe o kulturi je knjiga Vladimirja Bartola, Alamut iz leta 1938: »Bartolov Alamut, alegorija sodobnih diktatorjev, zaslepljenosti z ideologijo in avtoriteto ter manipulacije z množicami na več načinov zaznamuje vpetost slovenske duhovne stvarnosti v evropske okvire in obzorja. Prvič nedvomno s kritiko takrat vse bolj mogočnih in grozečih evropskih Voditeljev, v prvi vrsti Mussolinija, Hitlerja in Stalina. Drugič kot eno najuspešnejših slovenskih literarnih del, s številnimi prevodi v tuje jezike in uspešno evropsko prodajo zlasti v devetdesetih letih 20. stoletja.«⁴ Izhodišče zgodbe o Razvoju turizma v Sloveniji je steklenica za mineralno vodo Donat iz leta 1967, ki jo v Rogaški Slatini polnijo od prve tretjine 18. stoletja, njen zdravilni sloves pa sega vse tja od 12 stoletja dalje, kot lahko preberemo v katalogu.

Sledijo zaključne tri zgodbe, ki v nekem smislu odgovarjajo na uvodoma zastavljeno vprašanje *Kje in kam?*: *V demokracijo in samostojnost*, *Vse poti vodijo v Evropo* in *Prek meja*. Prva zgodba, katere izhodišče je televizor Gorenje nam predstavi čas slovenske osamosvojitve. Druga, na podlagi značke All roads lead to Europe 1992 je zgodba, ki z dobršno mero ironije vključuje slovensko samopodobo od mitskega literarnega junaka Martina Krpana do sodobnih Miki Musterjevih in Marko Kočevarjevih karikatur na temo »poti v Evropo«. V svojem prispevku pod naslovom *Vse poti vodijo v Evropo* je zapisana pronicljiva in za razumevanje

koncepta razstave temeljna misel, da: »Tudi, ko bomo v Evropski uniji, torej ne bomo na vzhodni meji Evrope. Se vedno bomo tam, kjer vse poti vodijo v Evropo in kjer je Evropa na vse strani: ne le na Zahodu, temveč tudi na Vzhodu.«⁵ Zadnja zgodba na razstavi in v katalogu z naslovom *Prek meja*, je nekakšen razmislek in povzetek o prevratnih obdobjih minulega stoletja v katerih smo Slovenci »menjavali državno ureditev, dokumente in svojo usodo«, kot lahko preberemo v besedilu katerega izhodišče je najnovejši potni list Republike Slovenije.

Razstava torej pripoveduje zgodbe o slovenski in obenem evropski zgodovini. O Evropi, o kateri je med mnogimi razmišljal tako Edvard Kocbek v svojih partizanskih zapisih, ko je ugotavljal, da so procesi na Slovenskem »v skladu z velikimi procesi v Evropi«⁶ kot Zorko Simčič, ki si je na ladji, ki je izplula iz Genove in ga odpeljala v izgnanstvo, zapisal svoje občutke, ko so se trgali okrasni trakovi, ki so povezovali ladjo z obalo: »Zdelo se mi je, da se mi trga popkovina. Evropa je mati. In bolj tu

kakor tam blizu nje je čutiti, kako bi še tisoč let lahko bila mati, ko se ne bi sama odpovedala materinstvu. Evropejci se tega zavedamo (– jo).«⁷ Mama Evropa je naslov eseja, pisatelja Lojzeta Kovačiča, ki je na nekem drugem mestu o svojem rodnem Baslu zapisal: »Vselej me je navdajal skrivni ponos: ostati zvest Baslu, zvest Evropi ...«⁸ Mar ni to isto občutje, ki ga je zapisal srednje-evropski pisatelj Milan Kundera, da beseda »Evropa ne pomeni geografskega fenomena marveč duhovni pojem« – to je zapisal v pojasnilo sporočila madžarske časopisne agencije, ki je ob sovjetskem vdoru v Budimpešto leta 1956 mednarodni javnosti poslala sporočilo »Umrli bomo za Madžarsko in Evropo«⁹.

Avtorji razstave smo se spraševali, kaj v kontekstu slovenske zgodovine razumemo pod pojmom Evropa. Kje so meje Evrope? Govoriti o Evropi pomeni govoriti o svojih lastnih predstavah in mejah, ki so pogosto le imaginarne meje našega sveta. V vsakodnevni govorici, Evropa v pomenu Evropske unije, nastopa predvsem kot obljubljeni dežela blaginje brez prave zavesti o resnični kulturno-zgodovinski pripradnosti. In predstavitev slovenskega drobca evropske zgodovine je osnovni namen potujoče razstave, kataloga, zloženke in ostalega spremnega gradiva.

Avtorji razstave smo v bistvu skušali odgovoriti na povsem stara in večna vprašanja, ki jih lahko razberemo tudi s Hinko Smrekarjeve ilustracije Cankarjeve knjige: Kdo smo, kje smo in kam gremo? Bolj kot odgovor smo v razmislek ponudili razstavo, ki skuša presegati lokalno problematiko in vse bolj vključuje tudi širši evropski kontekst, v katerem je v ospredju pozornosti predvsem človek in njegova usoda.

⁴ Ervin Dolenc, *Zgodba o kulturi*, Tam za hribi je tako kot tukaj, Ljubljana 2002, str. 81.

⁵ Peter Vodopivec, *Vse poti vodijo v Evropo*, Tam za hribi je tako kot tukaj, Ljubljana 2002, str. 96.

⁶ Edvard Kocbek, *Izbrano delo 1*, Tovarišija, Ljubljana 1972, str. 30.

⁷ Zorko Simčič, *Srečanja z Majcnom*, Ljubljana 2000, str. 111.

⁸ Lojze Kovačič, *Basel*, Ljubljana 1989, str. 9.

⁹ Milan Kundera, *Tragedija Srednje Evrope*, Srednja Evropa, Ljubljana 1991, str. 117.

* Fotografiji sta iz fototeke Muzeja novejšje zgodovine Slovenije

Jože Dežman, Gorenjski muzej v Kranju

»Med kljukastim križem in rdečo zvezdo«

Čezmejno soočenje predstav o nacionalnih sovražnikih, totalitarnih ideologijah in partijskih diktaturah s primerom Slovenije in avstrijske Koroške

Multimedijski projekt *Med kljukastim križem in rdečo zvezdo* je bil zasnovan v letih 2001/2002. Prvič je bil javno predstavljen v Slovenj Gradcu od 14. novembra 2002 do konca januarja 2003. V Kranju bo v veliki avli Mestne občine Kranj gostoval od 19. februarja do 24. marca 2003. Nato gremo na gostovanje v Avstrijo in se vračamo v Slovenijo.

Projekt je rezultat kritične obravnave ideologij in partijskih diktatur med slovenskimi in avstrijskimi zgodovinarji, umetniki in muzealci. V projektu sta se na slovensko-avstrijski meji, ki je pred več kot štirimi rodovi tektonsko razdelila naše prednike, srečali generaciji, ki želita s kritično distanco do totalitarizmov 20. stoletja odpreti novo dialoško polje. Po razpadu Avstro-Ogrske se je začel spopad za ozemlje in vpliv, ki se je dramatično zaostрил v nacizmu in komunizmu. Tako kot v projektu Alpe Jadran smo tudi mi ugotavljali, kako žive so še posledice vseh travmatičnih delitev, ki so doletele ta prostor. Poleg živih predsodkov in aktualnih političnih obremenitev smo v projektu spoznali tudi različnost raziskovalnih pristopov in tradicije do nacionalsocializma na avstrijski in komunizma na slovenski strani. Če avstrijski kolegi več pozornosti posvečajo analizi poti nacionalsocializma na oblast in analizi njegovih elit, pa nimajo raziskanih številnih tem, ki so ključne za razumevanje vloge Avstrijcev v Hitlerjevi Nemčiji – posebej omenimo vermaht in esesovske formacije. Na slovenski strani pa imamo dobro raziskano strukturo partizanskega gibanja, nerazvito pa je kritično raziskovanje tako strukture partijskega članskega telesa in njegovih elit. Zato razstavna pripoved ni enovita, ampak odraža tako usmeritev raziskovalne pozornosti v smeri kritičnosti kot doseženo stopnjo raziskovalne zrelosti v raziskavi totalitarizmov 20. stoletja na eni in drugi strani.

Projektna pripoved vizualizira tisto problemsko polje regije Alpe-Jadran, ki je obremenjeno z nacionalnimi pred-

sodki in stereotipnimi resentimenti. Gradivo prikazuje strukture in dejavnike, ki so vzpostavili totalitarne režime na območju zgodovinsko in geografsko tesno povezanih Koroške in Slovenije. Ker je tema projekta politično eksplozivna, ker je pred nami vstop Slovenije v Evropsko skupnost in ker čezmejno sodelovanje projektne ekipe ni samo po sebi umevna stvar, se odpirajo novi vidiki, s katerimi projekt nagovarja politično in zgodovinsko radovedne javnosti.

V združujoči se Evropi, kjer različne kulture in regije preko nacionalnih meja na najrazličnejših ravneh odkrivajo stične točke, je vzajemna zgodovinsko-pisna refleksija, ki naj vpliva tudi na javno zavest, nujna za medsebojno razumevanje. Ne gre za to, da bi se izogibali lastni odgovornosti ali obračunavali drug z drugim, ampak da bi prestopili strelske jarke in presegli nacionalistične zgodovinske podobe ter nad okorelimi vzorci mišljenja dosegli sožitje na osnovi medsebojnega spoštovanja in strpnosti.

Ne nazadnje je namen politično neodvisnih ustvarjalcev projekta, da bi presegli tiste meje, ki že več generacij ločujejo Slovenijo in Koroško, več kot samo geografsko. Razpad avstro-ogrske monarhije je zaostрил nacionalistične spoprijeme za ozemlje in vpliv, ki so omogočili razcvet nacionalsocializma in komunizma. Zgodovinski razvoj je pripeljal do dramatične prežetosti Avstrije z nacionalsocialistično ideologijo in končno do brutalne nacionalsocialistične agresije na Slovenijo, pri kateri so vodilno vlogo igrali avstrijski, posebno štajerski in koroški nacionalsocialisti. Slovenski komunisti pa so s svojo vodilno vlogo v aktivnem upor proti okupatorjem kovali kapital za brezobzirno uresničitev svojih socialno-revolucionarnih zamisli. Medtem, ko je Avstrija v letih 1938-1945 doživela nacionalsocialistični teror, je bila Slovenija v letih 1941-1945 razen z izredno nasilno okupacijsko politiko Nemčije, Italije in Madžarske soočena tudi s

komunističnim partizanskim gibanjem, ki je stremelo k socialni revoluciji, in s strašno državljansko vojno, nato pa je od 1945 do 1991 ostala podrejena komunističnemu totalitarizmu.

Pripoved projekta je razdeljena na sedem vsebinskih delov: na avstrijski strani reflektiramo evolucijo NSDAP, totalitarno prilastitev oblasti, uprizoritev nacionalsocialističnega režima, nasilje, vojni vsakdan in usodne posledice za prebivalstvo. Opozarjamo na posledice nacionalsocialistične okupacijske politike v Sloveniji kot tudi na nasilje, ki so ga zagrešile partizanske enote med oboroženim osvobodilnim bojem na Koroškem, ki je imelo svoj tragični epilog maja 1945 z ugrabitvami, ki še do danes niso objektivno znanstveno raziskane. Posebna koroška spominska kultura ponuja različne vidike kolektivnega spominjanja, ki sledijo prelomnicam koroške identitete: medtem, ko številni spomeniki padlim in spominski kraji ohranjajo nemškonacionalno spominsko skupnost, pa partizanski spomeniki negujejo idealiziran junaški partizanski boj.

Slovenski del projektne zgodbe izbira temeljne prizadetosti slovenskega prostora zaradi totalitarnih intervencij nacionalsocializma in komunizma v slovenski družbi v kontekstu druge svetovne vojne, okupacije, rezistence in socialne revolucije. Vsako poglavje pripoveduje zgodbo o delu zgodovinskega procesa, ki povzroči najrazličnejše usode: več kot 100.000 izgnancev in beguncev, več kot 50.000 zapornikov (brez izgnancev), več kot 20.000 interniranih, desetstisoče prisilno premeščenih na delo, 100.000 partizanov, več kot 25.000 domobrancev, več kot 150.000 Slovencev v nemški armadi in paravojaških formacijah, stotisoče žalujočih staršev, vdov, sirot, stotisoče zaplemb in premoženjskih škod ... Kristalizirajo se tudi razmerja med smrtnimi žrtvami, za katere si delijo odgovornost okupatorji, partizansko gibanje in njegovi slovenski nasprotniki.

Projekt slika tako storilce, sopotnike, pomočnike, simpatizerje, zijala, gledalce kot tudi drugače misleče, neposlušne, upornike, žrtve. Fotografije niso samo ilustracije, ampak pričevanja o razvoju totalitarnih ideologij in partijskih diktatur. Dokumenti in faksimili osvetljujejo tedanji historični kontekst. Fotografije in dokumenti iz različnih raziskovalnih ustanov in zasebnih zbirk so dokumentirani in pojasnjeni s kratkimi komentarji. Ti so potrebni, posebej če npr. fotografije iz obdobja nastajanja NSDAP in nacionalsocialističnega časa oz. komunističnega gospodstva poudarjajo perspektivo obravnavane ideologije in služijo utrditvi propagiranih mitov. V nekaterih primerih navajamo besedila časa, da predstavimo izvirno vzdušje.

Organizacijo, izdelavo in oblikovanje čezmejnega evropskega projekta je na slovenski strani prevzel Koroški pokrajinski muzej Slovenj Gradec, na avstrijski strani pa Mohorjeva družba iz Celovca. Projekt je prijavil Koroški pokrajinski muzej Slovenj Gradec z direktorjem Markom Košanom kot odgovorno osebo in Jožetom Dežmanom, muzejskim svetovalcem iz Gorenjskega muzeja v Kranju kot projektnim vodjo. Projektni partner na avstrijski strani je bila Mohorjeva družba iz Celovca z mag. Hanzijem Filipičem kot odgovorno osebo. Vsebinsko sta projekt na slovenski strani zasnovala projektni vodja Jože Dežman in mag. Marjan Linasi, na avstrijski strani pa je bil projektni vodja prof. dr. mag. Alfred Elste s sodelavci mag. Michaelom Koschatom in mag. Hanzijem Filipičem. Oblikovanje in izvedbo razstave in kataloga je na slovenski strani vodil arh. Edi Koraca, na avstrijski pa prof. mag. Fritz Rathke s pomočjo Petra Hammerleja. Urednik razstavnega kataloga je mag. Hanzij Filipič, ki je s Stanislavom M. Maršičem tudi prevajalec besedil.

Simbolno izhodišče oz. znak razstave in ankete je oblikoval mag. Črtomir Frelih. Prav prepletena kljukasti križ in rdeča zvezda sta med slovenskimi varuhi revolucionarnih izročil povzročila silovito nelagodje. Odzive slovenske partizanske veteranske organizacije lahko v mednarodnem kontekstu razumemo podobno kot silovite proteste veteranov vermahta in njihovih somišljenikov ob razstavi Zločini vermahta,

ki se v svoji drugi izdaji predstavlja v Avstriji in Nemčiji. Za partizanske veterane in njihove zaveznike so bila izhodišča projekta tako izzivalna, da so ga skušali najprej prepovedati z zakulisnimi pritiski in intervencijami. Ko te niso uspele, so organizirali množična zborovanja in pošiljanje peticij. S tem so projektu zagotovili veliko javno pozornost in Alenka Puhar je zapisala, da gre za najbolj vročo razstavo te sezone. V nasprotju s partizanskimi veterani najdemo v vpisni knjigi ob razstavi številne pohvale, ki pričajo, da razstavna pripoved omogoča tehten premislek o zgodovini, ki nam je še vedno živa sopotnica.

Predstavitev projekta na internetu in CD je pripravil mag. Sašo Vrabič, ogledate pa si jo lahko pod naslovom <http://gostje.kivi.si/total/>.

Razstavo spremlja tudi anketa o doživljanju Frelihovega znaka. Doslej

smo anketirali več kot 350 oseb. Rezultate ankete sproti obdelujemo in jih predstavljamo javnosti. Ugotovitev, ki posebej izstopa je, da je doživljajski krog kljukastega križa in rdeče zvezde depresivno obarvan. Temeljni pojmi, ki jih ljudem ta znak vzbudi, so grozeči, negativni. Naštejmo samo največkrat ponovljene: vojna-44, Hitler-43, strah – 39, smrt -23, partizani-23, komunizem-21, nasilje-19, nacizem-19, sovraštvo-16, trpljenje -15, groza-12, Jugoslavija-11, po 10 žalost in fašizem, po 8 zvezda in kri, po 7 zatiranje, teror, taborišča, Nemčija, po 6 Tito in 2. svetovna vojna, po 5 zgodovina, totalitarizem, politika, križ, domovina, boj. Prav ta travmatska obarvanost doživljanja zgodovine je dejstvo, ki nas posebej opozarja. Če nekaj boli, je treba bolečino zdraviti, jo spoznati, se o njej pogovoriti, jo omiliti, sočustvovati z njo. Tega pa smo si vsaj Slovenci doslej privoščili vse premalo.

Program Phare čezmejnega sodelovanja Slovenija/Avstrija 1999
Skład za male projekte

KOROŠKI POKRAJINSKI MUZEJ Slovenj Gradec

Projekt
"Med kljukastim križem in rdečo zvezdo"
Čezmejno sočlenje predstav o nacionalnih sovražnikih totalitarnih ideologij in partijskih diktatur s primerom Slovenije in avstrijske Koroške.

MNENJSKA ANKETA: DOŽIVLJANJE ZNAKA
Anketa je anonimna. Rezultati bodo uporabljeni v raziskovalne namene.

Hvala za sodelovanje!

Oglejte si znak in napišite občutja, pojme, besede, ki vam jih vzbudi

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Znak mi vzbuja / ustvarja občutje:

☐ Pozitivne občutke
☐ Negativne občutke
☐ Nevtiralne občutke
☐ Drugo:

Znak sodi v področje:

☐ Zgodovine
☐ Politike
☐ Umetnosti
☐ Drugo:

Znak in vrednote:

☐ Znak je žaljiv
☐ Znak ni žaljiv
☐ Znak je nevtralen
☐ Drugo:

Znak izpostavlja:

☐ Okupacijo
☐ Osvoboditev
☐ Obobo
☐ Drugo:

Vsebine, povezane z znakom, me:

☐ Zelo zanimajo
☐ Malo zanimajo
☐ Ne zanimajo
☐ Drugo:

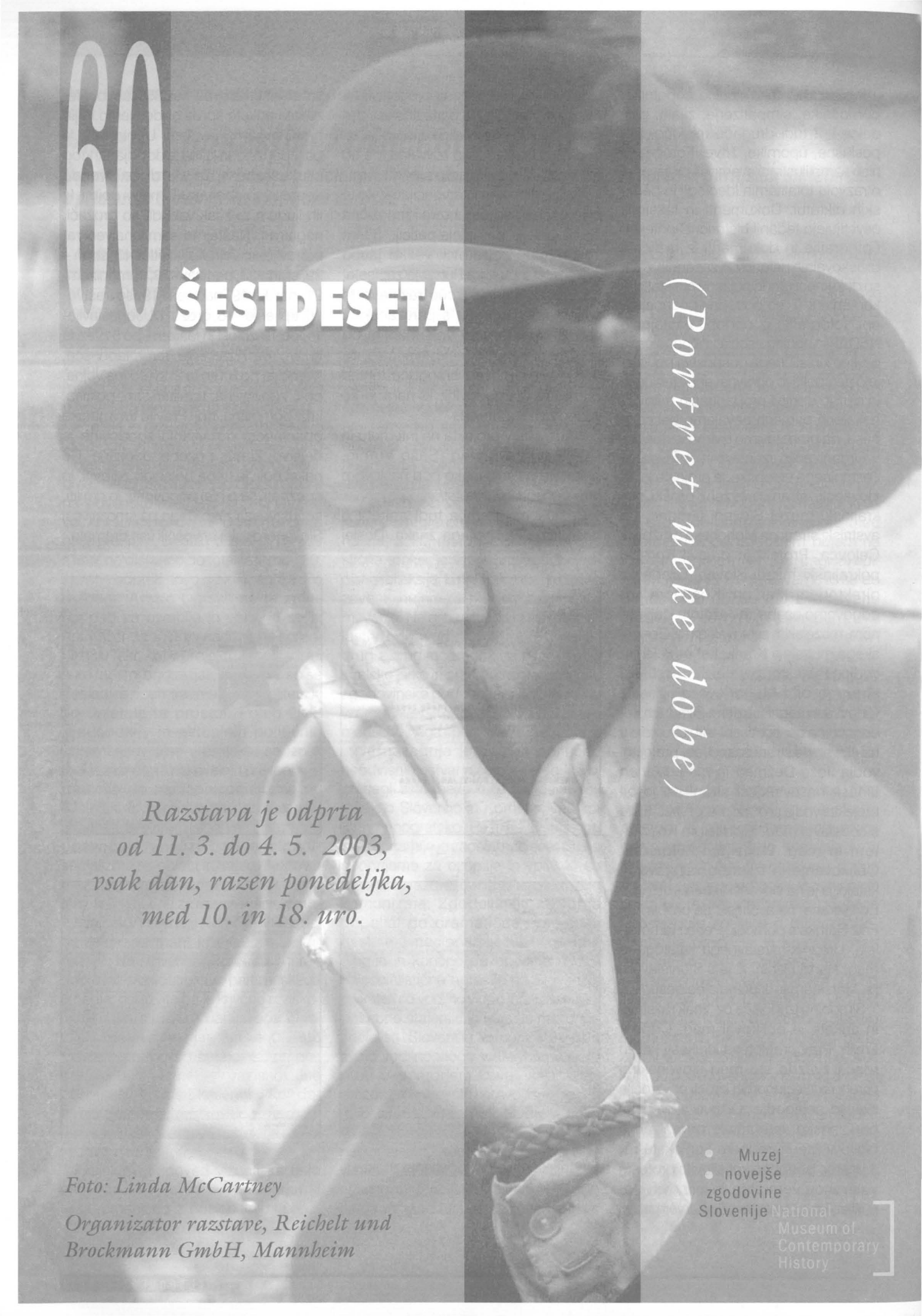
Kaj bi morali pisati pod znakom:

☐ Nič
☐ Drugo:

Spol: ☐ moški ☐ ženski Starost:

Ta dokument je pripravljen s finančno pomočjo Evropske skupnosti. Štampilca vsebina v tem dokumentu so stališča avtorjev simbola in ne v nobenem primeru ne morejo sloužiti kot uradno stališče Evropske skupnosti.

Mnenjska anketa: Doživljanje znaka.
Anketa je anonimna.

60

ŠESTDESETA

(Portret neke dobe)

*Razstava je odprta
od 11. 3. do 4. 5. 2003,
vsak dan, razen ponedeljka,
med 10. in 18. uro.*

Foto: Linda McCartney

*Organizator razstave, Reichelt und
Brockmann GmbH, Mannheim*

• Muzej
• novejše
zgodovine
Slovenije

National
Museum of
Contemporary
History

Radiotelevizija Slovenija je omogočila razmnoževanje dokumentarnega filma Dosje - Zločin, ki ne zastara, avtorja Jožeta Možine v izobraževalne namene. Pri nakladi 600 izvodov je cena videokasete, ki traja 50 minut, le 500,00 SIT. Če jo želite naročiti, vas vljudno prosimo, da izpolnjeno naročilnico pošljete na naslov Vilma Brodnik, ZRSŠ OE Ljubljana, Parmova 33 do 23. maja 2003.

RADIO TELEVIZIJA SLOVENIJA

Marketing in odnosi z javnostmi

Trženje lastnega programa RTV

Kolodvorska 2

1550 Ljubljana

NAROČILO

Podpisani roj., v /
/ime in priimek/ / dan,mesec,leto /

nastanujoč
/kraj rojstva/ kraj,ulica,hišna št./

št. in ime osebnega dokumenta

naročam pri službi za prodajo lastne produkcije RTV Slovenija :

1. arhivsko avdiovizualno oddajo

traja:

2. izsek avdiovizualne oddaje

3. fotografijo

4. pozvedbo o arhivskem gradivu ali oddaji

5. zvokovni arhivski dokumentarni posnetek

6. drugo

za a. zasebno uporabo b. komercialno uporabo /obkroži namen uporabe/

Storitev bo /predvidoma/ opravljena :
/dan,mesec,leto/

S podpisom soglašam s poslovnimi pogoji za trženje lastnega programa RTV Slovenija /izvajalec/ in izjavljam, da bom račun poravnal v zakonitem roku po opravljeni storitvi in tudi v kolikor ne prevzamem naročenega izdelka v dogovorjenem roku.

Naročnik :

Izvajalec:
RTV Slovenija
Trženje lastnega programa

V Ljubljani,

Navodila avtorjem in avtoricam člankov in prispevkov

V želji, da bi dosegli enotno obliko člankov in prispevkov ter poenostavili redakcijski postopek, avtorje in avtorice člankov in prispevkov prosimo, da v čim večji meri upoštevajo naslednja navodila za pisanje:

1. obseg člankov in prispevkov naj bo v obsegu do ene avtorske pole, to je 16 strani oz. 30.000 znakov;
2. prispevki naj bodo pisani v računalniškem programu Word for Windows z vnesenimi naslovi, podnaslovi in krepko natisnjenimi deli besedila;
3. prispevke opremite tudi s povzetkom vsebine v obsegu do 1200 znakov in z avtorskim izvlečkom, sinopsisom v obsegu do 200 znakov;
4. vaši prispevki naj bodo tudi ustrezno citirani v skladu s Slovenskim pravopisom (1994, str. 222) npr.:

Literatura:

- Simoniti, V. 1990: Turki so v deželi že. Mohorjeva družba. Celje.
Dular, A. 1998: Obrtni dom v Metliki. V: Zgodovinski časopis. Ljubljana. Št. 3.

Viri:

- Zgodovinski arhiv Ljubljana, LJU, Rokopisne knjige 117, Cod. III/72 in Cod. III/73.
Zgodovinski arhiv Ljubljana, LJU, Reg. I, 2211, fascikel 2060, 64 Vojna.

Navajanje opomb:

Opombe lahko navajate med besedilom npr.:

Nevarnost vnovičnega vpada pa v tem letu še ni minila. 8. maja je Ferdinand pisal v Ljubljano, da je vnovič prišlo več obvestil, ki govorijo o možnem velikem turškem vpadu, razdeljenem v več krakov, v Istro in Kras, na Kranjsko in Štajersko. (Simoniti, str. 119). Na koncu članka pa navedete vso uporabljeno literaturo po zgornjem zgledu.

ali pod črto:

članek:

1. E. Dolenc, Slovenska kulturna politika v prvi Jugoslaviji, v: Zgodovina v šoli, Ljubljana 1998, št. 1, str. 17–20.

knjiga:

- E. Garin, Spisi o humanizmu in renesansi, Ljubljana 1993.

vir:

- Zapisnik revizijske komisije, pisan 9. oktobra 1904. BMM, Arhiv obrtnikov 1904.

5. članke in prispevke lahko opremite tudi s shemami, zemljevidi, barvnimi in črno-belimi fotografijami, diapozitivi ipd., slikovno gradivo ustrezno oštevilčite, med besedilom prispevka pa ustrezno označite, kje naj se natisne, dopišite pa tudi besedilo, ki naj se natisne k slikovnemu gradivu; dodatno gradivo je lahko v obsegu do tri enote na prispevek;
6. za lektoriranje prispevkov bo poskrbelo uredništvo;
7. kratice, ki jih navajate v prispevku, pri prvi omembi ustrezno pojasnite, lahko v oklepaju poleg kratice ali pa v ustrezni opombi;
8. pri poročilih in ocenah različne literature in didaktičnih gradiv s področja šolstva v naslovu navedite ime in priimek avtorja obravnavane publikacije oz. didaktičnega gradiva, točen naslov publikacije oz. didaktičnega gradiva, založbo, kraj in leto izdaje, število vseh strani obravnavane publikacije, število slik (barvnih in črno-belih), shem, zemljevidov ipd., pri didaktičnih gradivih pa glavne značilnosti, npr. pri CD-ROM-ih število gesel, avtorja, založnika in kraj ter leto izdaje;
9. vse prispele članke recenzirajo člani uredniškega odbora, odgovorni urednik pa je zadolžen, da avtorje obvesti, ali so prispevki ustrezni za objavo ali zavrnjeni;
10. člankov, prispevkov in nenaročenega gradiva ne vračamo;
11. prispevke pošljite na disketi z označenim naslovom datoteke, datumom, imenom in priimkom avtorja ter v izpisu;
12. besedilo na disketi in izpisu na začetku opremite z vašim imenom in priimkom, akademskim oz. strokovnim nazivom, imenom in naslovom ustanove, kjer ste zaposleni, z vašim domačim naslovom, pošto s pošto številko, EMŠO-m, številko žiro/tekočega računa, točnim naslovom banke, kjer imate odprt žiro/tekoči račun, davčno številko in številko telefona, na kateri ste dosegljivi;
13. dodatno gradivo in diskete priložite v posebno kuverto;
14. za pravilnost navedb v prispevkih odgovorjajo avtorji sami.

ZGODOVINA V 3. TRILETJU DEVETLETNE OSNOVNE ŠOLE **KORAKI V ČASU**

R dp
ZGODOVINA v šoli
2002

930:371.3

120020159,3/4

COBISS

- Učni komplet:**
- vzpostavlja celotno vertikalno za 3. triletno,
 - ohranja enako metodično-didaktično zasnovo skozi celo triletno,
 - navaja na samostojno delo ter spodbuja ustvarjalno in kritično mišljenje,
 - omogoča razvijanje vseživljenjskih znanj,
 - navaja na redno delo z zgodovinskimi viri in razvija zgodovinske veščine,
 - vsebuje bogato slikovno in drugo informativno gradivo,
 - spodbuja razvoj predstav o življenju v preteklosti in življenje v takratne razmere,
 - jezik in zahtevnost besedila sta prilagojena sposobnostim učencev.

7. razred

O. Janša Zorn, D. Mihelič
STARI IN SREDNJI VEK,
učbenik

ISBN 86-341-2632-3

C. Trampuš
**OBİČAJNO STARI IN
SREDNJI VEK,** delovni
zvezek

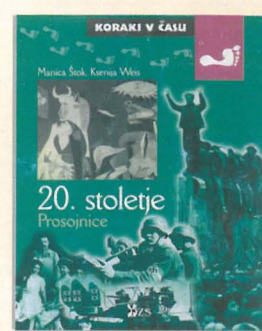
ISBN 86-341-2123-2

9. razred

E. Dolenc, A. Gabrič, M. Rode
20. STOLETJE, učbenik

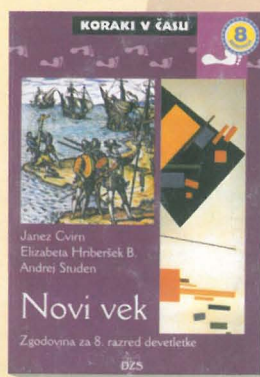
ISBN 86-341-2952-7

M. Štok, K. Weiss
20. STOLETJE,
prosojnice

ISBN 86-341-2716-8

8. razred

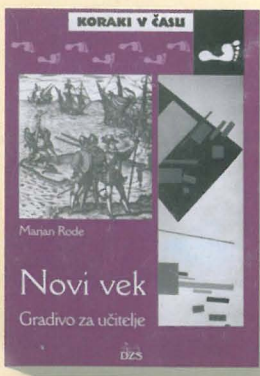
J. Cvirn, E. Hriberšek
Balkovec, A. Studen
NOVI VEK, učbenik

ISBN 86-341-2592-0

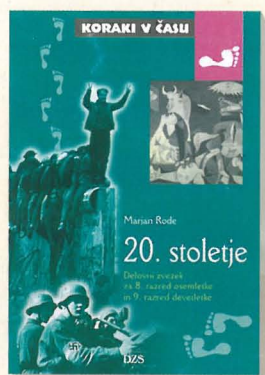
M. Rode
NOVI VEK, delovni
zvezek

ISBN 86-341-2821-0

M. Rode
NOVI VEK, gradivo
za učitelje

ISBN 86-341-2955-1

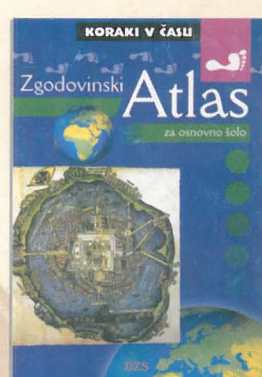
Z. Lavbič Saje idr.

KORAKI V ČASU -**ZGODOVINSKI ATLAS ZA OSNOVNO ŠOLO**

Atlas je namenjen uporabi pri pouku zgodovine v devetletni osnovni šoli. Skupaj s prosojnicami Koraki v času - 20. stoletje:

- omogoča celosten pristop k obravnavani snovi,
- vsebuje 119 preglednih barvnih zemljevidov, barvno ločene časovne sklope ter vsebinsko in imensko kazalo,
- je prilagojen sposobnostim učencev in zahtevam stroke.

ISBN 86-341-2436-3

DZS, založništvo in trgovina, d. d.
Mali trg 6, 1538 Ljubljana

DZS, Izobraževalno založništvo, d. d.
Mestni trg 26, 1538 Ljubljana

Naročanje in informacije

Tel.: 01/241 04 26, 241 04 20

E-pošta: info.narocila@dzs.siprodaja@dzs.si

Faks: 01/242 84 31

Predstavitev

Tel.: 01/425 20 40

E-pošta: promocije@dzs.si

Faks: 01/425 43 29

